ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տպելով մեր Պարսկաստանի ճանապարհորդությունը, հարկավոր ենք համարում հայտնել, որ նրա միայն 24 նամակները հրատարակվեցան «Մշակի» 1872 և 1873թվականի համարներում, այն ևս այնքան համառոտ կերպով, որ կարելի է բոլորն մի կարճ քաղվածք համարել իսկականից: Իսկ այժմ նպատակ ունենք ի լույս ընծայել մեր ամբողջ ճանապարհորդությունը, որ կազմված է 50 նամակներից:

ՐԱՖՖԻ

1876

ՆԱՄԱԿ Ա

Սիրելի ընկեր, Ս. Ք.

Դու ստացել ես իմ նամակները Զվիցերիայից և Իտալիայից, ես երկար նկարագրել եմ քեզ այդ կախարդական աշխարհների հիանալի բնությունը: Դեռ իմ նամակների մեջ կարդացել ես կլասիկական Հունաստանի և ծերունի Եգիպտոսի հրաշալի հնությունների մասին: Ես նկարագրել եմ քեզ աղմկալի Ստամբուլի և սուլթանի ճոխ ու շռայլ հարեմատունը, այն փափուկ բանտը, ուր թափվում է այնքան սեր և արտասուք…: Դու երկար ծիծաղել ես իմ վերա, նկատելով, թե որպիսի ջերմեռանդությամբ ես նկարագրել եմ սուրբ Երուսաղեմը և բիբլիական Պաղեստինի ուխտյալ երկիրը: Դարձյալ իմ Թիֆլիսի նամակների մեջ դու տեսել ես նկարագիրքը հայկական Կովկասի և նորա լեռնաբնակ ցեղերի կենսագրությունքը, այլև ես բավականաչափ տեղեկություն տվել եմ քեզ նրանց սիրուն կնիկների մասին:

Բայց այսօր թողնում եմ սուրբ Էջմիածինը, Անին և Արարատը, և Շահթախտից անցնելով Արաքսը, տանում եմ ինձ հետ սրտիս տխուր և ցավալի զգացմունքները: Եվ ահա իմ առջև դրած են Մազվա քարուտ և այրված դաշտերը — Պարսկաստանն է այդ:

Պարսկաստա՛ն. ի՛նչ հեշտ արտասանելի մի բառ... բայց նա շնչում է ասիական բռնակալության բոլոր զարհուրանքով...:

Ես ոտք եմ կոխում այն անգութ հողի վերա, որ հիշեցնում է ինձ պատմական Արտազը կամ Շավարշական դաշտերը, որ Շապուհի, Վռամի և Հազկերտի օրերում ներկվեցան մեր նախահարց արյունով, իսկ այժմ ոռոգվում են նրանց դժբախտ սերունդի արտասուքով...:

Սիրելի ընկեր, դու մի՛ հուսա այսուհետև իմ նամակների մեջ ճաշակել ուրախություն, որովհետև նրանք լինելու են այնքան տխուր, որքան տխուր է այժմ ինձ շրջապատող կյանքը:

Առաջին քայլափոխից, երբ ոտքս կոխեցի այդ արյունախում երկրի վերա, իսկույն զգալի եղավ տեղային անկարգության ծանր ներգործությունը — մաքսավորներն սկսեցին սովորականից ավելի մաքս պահանջել, թեև իմ բեռներում վաճառքի նյութ ամենևին չկար, այլ նրանք պարունակում էին հագուստս և ուղևորությանս վերաբերյալ մի քանի իրեղեններ: Անցաթղթի պատճառով երկար տանջեցին ինձ, ասելով, թե ինչո՞ւ նա չէր գրված պարսկերեն լեզվով, որ իրանք կարողանային կարդալ: Հիմարներն չգիտեին, թե մի օտար տերության հպատակ պարտավոր չէ պարսկերեն անցագիր ունենալ: Եվ այդ կառավարչական պաշտոնյայքը ոչ այլ ոք

էին, քան թե մի քանի անիրավ շահախնդիրներ, որոնք վարձելով սահմանագլխի մաքսատունը, կողոպտում էին անցուդարձ անողներին, առանց օրենքի և առանց հաշվի, որքան թույլ էր տալիս նրանց բռնաբարությունն:

Մի քանի թումանի ավելորդ վճարն ազատեց ինձ այդ անախորժություններից:

Մեր կարավանի մեջ կային քսանի չափ հայ մշակներ, որոնք Պարսկաստանից անցել էին Երևանի նահանգում գործելու, այս թշվառներն ոչինչ չունեին, ոչ բեռ, ոչ գրաստ և ոչ մի այլ մթերք: Նրանց բոլոր ունեցածը բաղկացած էր պանդխտության գավազանից ու մի պարկից, որի մեջ կապել էին իրանց շալակին ճանապարհի պաշարը: Ես նկատեցի, որ մաքսավորներն նրանցից ևս փող էին պահանջում: Ես զարմացա, հայտնելով մաքսապետին, թե դրանք աղքատ մարդիկ են և ապրանք չունեն: «Ես էլ գիտեմ, որ ապրանք չունեն, պատասխանեց մաքսապետը, բայց նրանք պետք է վճարեն սիլաջի կոչված տուրքը»: Ես սկզբում չկարողացա հասկանալ այդ օտարոտի բառի նշանակությունը, բայց հետո իմացա, որ սիլաջին մի տուրք է, որ առնվում է միմիայն քրիստոնյա մշակներից, երբ նրանք վերադառնում են օտար երկրներից դեպի իրանց հայրենիքը, — դա նրանց չոր և ցամաք մարմնի մաքսն է...:

Ես շատ ցավեցա, տեսնելով, որ այն մշակներից մինը հիվանդ էր, նա ոչինչ չէր կարողացել վաստակել օտարության մեջ, այլ ընկերներն իրենց փողով մի ավանակ էին վարձել նրա համար, որ տանեն, հասցնեն իր տունը և չթողնեն, որ նա մեռնի օտար երկրում: Ես տեսա, այս ողորմելիից նույնպես պահանջում էին հիշյալ տուրքը, անգութ կերպով ծեծելով: Ընկերներն վճարեցին նրա փոխարեն և ազատեցին նրան: Եվ տեղեկանալով, թե մահմեդականք ազատ են այսպիսի տուրքերից, իսկույն ես երևակայեցի այն անիրավ խտրությունը, որ կառավարությունը դնում է մուսուլմանների և քրիստոնյաների մեջ...:

Մենք անցանք Արաքսը վաղ-առավոտյան, բայց ամբողջ օրը մեզ պահեցին զանազան անիրավ պահանջմունքների համար: Երեկոյան մեր կարավանը հազիվ թե կարողացավ ձգվել դեպի ճանապարհ: Նա շարժվում էր թույլ և դանդաղ կերպով: Մեր շուրջը տիրում էր խորին-գերեզմանական լռություն: Միայն երբեմն ավանակների զռինչը, գրաստների զանգակի ձայնը և չարվադարների հարայ-հրոցը՝ միախառնվելով, դարձնում էին շրջակա սարերից խիստ տխուր և վայրենի արձագանք:

Ճանապարհը վատ էր և անտանելի. անկարելի էր գնալ կառքով կամ սայլակով. ես նստած էի մի անպիտան ձիու վերա, իսկ իմ բեռները տանում էին երկու ջորիներ:

Խիստ ճիշտ է ավանդությունը, որ առածի ձև է ստացել տեղային հայերի մեջ, թե՝

Բոլոր աշխարհին լույս թափեց աստված,
Բայց խեղճ Մագվին՝ միայն քար տեղաց:

Եվ իրավ, սուրբ Սանդուխտի — հայոց առաջին նահատակ օրիորդի, սուրբ Թադևոսի — հայոց առաջին առաքյալի և Վարդանյանց քաջերի արյունը ծծող երկիրը շուշաններ և վարդեր չէ բուսեցնում, որպես երևակայում են նորան մեր ոգելից բանաստեղծները: Բայց նա մերկ է և այրված, անապատի պես մերկ է նա… և երկրի ամբողջ մակերևույթը բաղկացած է սև, միապաղաղ քարահատակից: Ավանդությունն ասում է, թե այդ երկրի վերա մի օր բարկացած երկինքը քարեղեն անձրև տեղաց, նույնիսկ ժամանակում, երբ այդ երկիրը ներկվեցավ այնքան

սուրբերի արյունով... այն օրից դադարեցավ մշակի ցանքը, այն օրից երկիրը զլացավ տալ յուր պտղաբերությունը...:

Բայց բնագետը, նայելով նույն քարեղեն տարածությանը, բոլորովին այլապես է մտածում: Նա ասում է, թե հին ժամանակներում, այո՛, անհիշելի հին ժամանակներում ծերունի Մասիսը այնպես սառն և հանգած չէր, որպես այժմ, նորա երակներում դեռ եփ էր գալիս հրեղեն զորություն, և նա բոցավառվում էր յուր ջերմ-երիտասարդական կյանքով: Լինում էին օրեր, որ բարկանում էր նա, աստուծո պես խի՛ստ էր նրա բարկությունը. և յուր ահագին բերանից դուրս էր ժայթքում մի ամբողջ հրեղեն օվկիանոս, որ հալած մետաղի հոսանքի նման տարածվում էր հեռու և հեռու դեպի յուր շուրջը...: Եվ այնքան կատաղի և այնքան ուժգին էր նրա հոսանքը, քանի ջերմության սաստիկ զորությունը հառաջ էր մղում հալած հեղանյութը յուր հրեղեն ալիքներով, իսկ երբ սառեց, նա թողնում էր երկրի վերա մի հաստ քարեղեն կեղև:

Ահա այս քարեղեն կեղևի վերայով ձգվում էր մեր կարավանի ճանապարհը. նա այնքան անհարթ էր և խորդուբորդ, որ ինձ երևում էր, թե մենք գնում ենք մի հսկայական խարտոցի վերայով, ուր մինը մյուսի մոտ շարված չեչաքարի բեկորները դեռ ներկայացնում էին սառած լավայի ալիքավոր փրփուրները: Իմ ձին ամեն մեկ քայլափոխում դողդողում էր, ոտքերն սայթաքում էին և սպառնում էին ինձ գետնին զարկել, և ջարդուփշուր անել: Ես ստիպվեցա ցած իջնել և գնալ ոտքով: Չգիտեմ, որպես ես հիշեցի մի տեղ, որ մանկությանս ժամանակ կարդացել էի Խորենացու մեջ, գուցե հենց այդ «քարուտ և խորդուբորդ» դաշտերումն էր, երբ մի օր մեր Ատոմ նախարարն պարսից Շապուհ արքայի հետ՝ որսորդության ժամանակ հանդուգն կերպով արշավում էին վայրենի ցիռերի երամակի հետևից, և ճանապարհի դժվարությունից ետ քաշվեցավ Շապուհ: Իսկ Ատոմ Մոկացին ծաղրելով նորան, ասաց. «Հառաջ գնա՛, աստվածորդիդ պարսից, եթե տղամարդ ես»: Իսկ նա պատասխանելով, ասում է. «Դու գնա՛, որովհետև այս քարերումս դևերը միայն կարող են հառաջ վազել»:

Այս ճանապարհը կարավանի միակ ուղին է այս կողմով, որ դեռ մնացել էր յուր նախնական անհարթության մեջ...: Բայց ես չէի զգում նրա դժվարությունները, իմ միտքը պաշարված էր նույն րոպեում բոլորովին այլ զգացմունքներով...: Ես մտաբերում էի հայի անցյալ մեծությունը և նրա ներկան, տխո՛ւր և թշվառ ներկան...:

Հունիս ամիսն էր:

Խաշնարած ցեղերն յուրյանց անասուններով հեռացած լինելով դեպի խոտավետ սարերի արոտամարգերը, թողել էին ամբողջ գյուղեր բոլորովին անմարդաբանակ: Եվ այդպիսով մենք գնում էինք համարյա անապատների միջով: Ավազակները, այս միջոցներում բուն դնելով նույն գյուղերի դատարկ տներում, շատ հաջողությամբ հարձակվում են ճանապարհորդների վերա, կողոպտում են նորանց:

Կարավանի մեծավորն հառաջագույն զգուշացրուց մեզ, թե մինչև հառաջիկա իջևանը շատ երկյուղալի էր ճանապարհը և հրամայեց ամենին պատրաստ ունենալ յուրյանց զենքերը: Ես էլ լցրեցի իմ ռևոլվերը և ասեղնավոր հրացանը առի ձեռքս: Նաև պատվիրեցի իմ ծառա Մեսրոպին, որ նա ևս պատրաստ ունենա յուր զենքերը և վտանգի ժամանակ չհեռանա ինձանից: Մեսրոպը մի նորահաս երիտասարդ էր Զեյթունի հայերից, որ Կ. Պոլսից առել էի ինձ հետ որպես ծառա. այս քաջը նույնքան սրտոտ էր, որքան պարզամիտ և հավատարիմ: Լսելով իմ պատվերը, նա խիստ եռանդոտ կերպով պատասխանեց. — «Համա՛, աղա, դու իշարե մը արա ձի, ես էն անխավատներին ըսկոն թոթվեմ ի ցած, ընչուր տերևն ի ծառեն»:

Մեր դրությունը ավելի վտանգավոր էր այն պատճառով, որ ինձ ասեցին, թե ավազակներն խիստ անգթությամբ վարվում են առավելապես քրիստոնյաների հետ: Նրանք թեև կողոպտում են յուրյանց հավատակից մահմեդականներին, բայց շատ սակավ է պատահում, որ սպանեին նրանց, բայց քրիստոնյան յուր կայքի հետ զրկվում է և յուր կյանքից: Եվ այս վտանգը ավելի սպառնում է այն քրիստոնյաներին, որոնք ասիացիք են, բայց եվրոպացիք շատ անգամ բացառություն են կազմում, որովհետև ինկլիս, ռուս և ֆրանգ ազգերն, ցույց տված լինելով պարսիկներին յուրյանց սրի զորությունը, ունեին մի առանձին առավելություն նրանց աչքում, բայց ամեն պարսիկ, որ կամենում էր մի խիստ նախատական բառով վիրավորել յուր ընկերին, ասում է՝ «դու հայ ես... »:

Նկատելով, որ իմ եվրոպական հագուստներս առիթ էին տալիս թուրքերին կարծել՝ թե ես ինկլիս եմ, և մտածելով, թե մի այդպիսի կեղծիքը կարող էր ազատել ինձ զանազան ցավեցուցիչ հանգամանքներից, ես ոչ միայն չցանկացա դուրս բերել նրանց մի այդպիսի մոլորությունից, այլ ինքս հայտնեցի, թե ինկլիս եմ, և տերության գործով գնում եմ Թեհրան:

Այո՛, ես ստիպվեցա ուրանալ իմ հայությունը...: Որքան ցա՛ծ դրություն է այդ...: Մի՛ նախատիր ինձ ընկեր, ի՞նչ բան չէ անում երկյուղը...: Ի՞նչ պետք էր արած...:Երևակայիր ճանապարհորդությունը զանազան բարբարոս ցեղերի միջով, և իմ չորս կողմում սպառնում էր զարհուրանք և մահ...:

Բայց իմ բարեսիրտ Մեսրոպի վերա երևի վատ տպավորություն գործեց իմ գործ դրած խորամանկությունը, նա մոտեցավ ինձ այս խոսքերով.

— Աղա, մեկ էլ էնպես մի՛ խոսեցեք, մե՛ղք է:

— Ինչպե՞ս, Մեսրոպ:

— Դուք ասեցիք՝ ես ինկլիս եմ:

— Միթե վա՞տ է ինկլիսը, — հարցրի ես:

— Լավ է, թե վատ է, այդ իմ խելքին չէ հասնում, բայց ես գիտեմ, որ ինկլիսը մեր լույս-հավատեն չէ...:

Ազգայնության գաղափարը հեռու էր Մեսրոպի մտածությունից, նա այդ մասին ինձ չէր մեղադրում: Նա միայն վրդովված էր նորանով, թե ինչո՞ւ ես կոչում եմ ինձ այն ազգի անունով, որ յուր հասկացողությամբ քրիստոնյա չէր:

Բայց ես իմ բարեսիրտ Մեսրոպի ուշադրությունը կամեցա դարձնել մի այլ առարկայի վերա:

— Տեսնո՞ւմ ես այն սարը, Մեսրոպ:

— Այն բարձր սա՞րը, որի գլուխը պատած է ձյունով, — հարցրուց նա:

— Հենց այն: Դու գիտե՞ս նրա անունը:

— Չեմ գիտի, աղա, նա Զեյթունի սարերից չէ: Ես մեր երկրի բոլոր սարերը կճանաչեմ, դա նրանց նման չէ:

— Դա Արարատն է, Մեսրոպ, դա Հայաստանի ամենամեծ սարն է:

Մեսրոպը ոչինչ չպատասխանեց: Երևում էր թե Արարատը և թե Հայաստանը նրան չգրավեցին: Նա բացի յուր Զեյթունից, բացի հայոց «լույս-հավատից» ավելի ոչինչ չէր սիրում: Ես մտածեցի նրա միամիտ գլուխը պտուտացնել մի քանի պատմական տեղեկություններով:

— Գիտե՞ս, Մեսրոպ, այս սարի վերա նստեց Նոյի տապանը ջրհեղեղից հետո, այստեղից բազմացան բոլոր մարդիկը, որ աշխարհի երեսումն են: Այս սարի չորս կողմում բնակվում էին մեր պապերը, դրա համար այս նահանգը կոչվում է Արարատ: Մեր պապերի օրերում այս կողմերում մեծ-մեծ քաղաքներ կային, դու տեսար նրանց ավերակները միայն: Այն քաղաքներում նստում էին մեր հին թագավորները և տիրում էին շատ երկրների վերա:

Մեսրոպի աչքերն վառվեցան մի վայրենի կրակով, և նա անհամբեր ընդհատեց իմ խոսքը:

— Մի՞թե մենք թագավորներ ենք ունեցել, մի՞թե այդ երկիրն մերն էր առաջ:

— Այո՛, մերն էր...: Այն ժամանակ հայերն այսպես խեղճ չէին որպես այժմ, նրանք յուրյանց հողի տերն էին: Հայ անունից այն ժամանակ ամեն մարդ դողում էր, դորա համար հայը ինձ նման չէր ուրանում յուր ազգությունը, կամ ինչպես դու ասում ես յուր «լույս հավատքը»:

— Բայց մեր թագավորնե՞րը, — հարցրուց Մեսրոպը զարմանալով, — ի՞նչ տեսակ մարդիկ էին:

— Նրանք հսկաներ էին, հասարակ մարդիկ չէին, Մեսրոպ, նրանք աստվածների հետ էին պատերազմում: Նրանցից առաջինը՝ մեր նախապապ Հայկը, սպանեց Բաբելոնի աստուծո որդի Բելին, որ մի վիթխարի հսկա էր: Հայկի թոռներից մեկը՝ Արամը, սպանեց Ասորոց Արևի որդուն, որին նույնպես աստուծո տեղ էին պաշտում: Արամի թոռներից մեկը՝ Տիգրանը, պատերազմեց վիշապների հետ, նրանց թագավորին սպանեց և նա ամբողջ ցեղը գերի բերավ, բնակեցրուց, տե՛ս այնմեծ սարի մոտ, որի անունը քեզ ասեցի: Մենք ունեինք և մի ուրիշ թագավոր, նրան կոչում էին Արտավազդ, նա խիստ փառասեր և ամբարիշտ մարդ էր. նա յուր մտքին դրել էր կործանել բոլոր աշխարհը և ապականել ամեն երկրները: Հայրն անիծեց նրան: Հոր անեծքը բռնեց որդուն: Մի օր Սրտավազդ այդ սարի մոտ որս էր անում, հանկարծ վրա հասան Մասիսի քաջքերը, նրան բռնեցին և տարան Մասիսի գլուխը, շղթաներով կապեցին, և որտեղ բանտարկեցին մի զնդանի մեջ, ուր մնում է մինչև այսօր:

Իմ առասպելավիպական պատմությունները բավական գրավեցին Մեսրոպին, նա հետաքրքրվեցավ և հարցրուց, թե ի՞նչ էր նշանակում Մասիսը, որի գագաթան վերա բանտարկեցին Արտավազդին:

— Մասիսը, — պատասխանեցի ես, — նույն այս սարն է, որ ուրիշ անունով Արարատ է կոչվում: Դա Հայոց երկրի սուրբ սարն է, որի գագաթան վերա բնակվում էին մեր հին աստվածները:

Վերջին խոսքը ձգեց Մեսրոպին կատաղության չափ զարմացման մեջ:

— Բացի Քրիստոսից մի՞թե մենք ուրիշ աստվածներ էլ ենք ունեցել, — հարցրուց նա:

— Ունեցել ենք: Քրիստոսն այն ժամանակ մեր աստվածը չէր. մեր աստվածներն այն ժամանակ մեր ազգիցն էին. նրանք հայեր էին և հայերեն էին խոսում, և Հայոց երկիրն էին պաշտպանում: Եվ այն թագավորներն, որ հիմա պատմում էի քեզ, նույն աստվածների որդիքն էին:

— Չէ՞ որ Քրիստոսն էլ հայ էր, — պատասխանեց Մեսրոպը, միամտությամբ:

— Ո՛չ, նա հայ չէր, նա հրեից ազգիցն էր և հրեաստանցի:

Մեսրոպը ավելի կատաղեց, երբ լսեց յուր համար միշտ պիղծ համարված հրեա անունը:

— Մի՞թե դու մեր տերտերից շա՞տ գիտես — ասաց նա, — տերտերն ինձ այսպես է ասել, թե Քրիստոսն հայ էր:

— Բայց նա քեզ պատմե՞լ է մեր հին թագավորների գործքերը:

— Նա այսպիսի բաների վերա չէ խոսում, մեղք է, — պատասխանեց բարկացած Մեսրոպը և յուր երեսը խաչակնքեց:

Մեր վերջին վիճաբանությունը ընդհատեց մի սարսափելի տեսարան: Բլուրի հետևից մեր դեմուդեմ երևաց մի կարավանի սկիզբը, երբ մոտեցան, տեսանք, բոլորն հայ ընտանիքներ էին, որ յուրյանց երեխաներով, աղջիկներով, հարսներով և տղամարդերով գնում էին ուխտ դեպի Ս. Նախավկայի վանքը, բայց ճանապարհին ավազակների պատահելով, կողոպտվել էին: Խե՛ղճ մարդիկ, երևի նրանց ուխտագնացությունը անկեղծ սրտով չէր և սուրբը պատժեց նրանց...:

Ցավալի՛ մի տեսարան էր այդ:

Տղամարդիկը, որն վիրավորված, արյան մեջ շաղախված, որն սպանված, կապել էին յուրյանց գրաստների վերա և այնպես տանում էին. կանայքը և աղջիկները, բոլորովին պլոկված, մե՛րկ էին նախամոր Եվայի պես...: Ավելի ցավալին այն էր, որ այս թշվառ սեռի գեղեցիկներն և մանկահասակներն գերի էին ընկած ավազակների ձեռքում: Մայրերի, հայրերի լացն և աղաղակն ոչ այնքան սպանվածների և վիրավորվածների համար էր, որքան հափշտակված կույս աղջիկների համար:

Մեր կարավանի մեծավորն, տեսնելով այդ, մեծ երկյուղի մեջ ընկավ: Բոլոր կարավանի վերա նույնպես տիրեց սարսափ և ապշություն, մանավանդ երբ լսեցին, թե ուխտավորների կողոպտվելն պատահած էր ոչ այնքան հեռու մեզանից:

Հուսահատությունը տիրեց բոլորի վերա: Ոմանք ասում էին՝ հառաջ չգնալ, բարձրանալ մերձակա բլուրի գլխին և սպասել, մինչև ավազակներն հեռանան ճանապարհից: Իսկ մեր կարավանի մեծավորն, որ մի փորձառու մարդ էր, պնդում էր, թե պետք է շարունակել ճանապարհորդությունը և իջևանին հասնիլ, որովհետև վտանգն արդեն անցած էր, նրա համար, որ ավազակներն յուրյանց ավարը ուխտավորներից ստացած լինելով, վաղուց հեռացած կլինեին ճանապարհից: Բոլորն համաձայնվեցան, և մեր կարավանը կրկին շարժվեցավ դեպի առաջ:

Բայց ես չցանկացա բաժանվիլ ուխտավորներից երկու պատճառով՝ նախ որպես բժիշկ ինձ պետք էր խնամք տանել յուր ողորմելի վիրավորվածներին, երկրորդ, իմ մեջ հայտնվեցավ մի ցանկություն. տեսնել Ս. Նախավկայի վանքը, որ ավելի հեռու չէր գտնվում: Մեր չարվադարը նույնպես հոժարվեցավ իմ կամքին և բաժանվեցավ կարավանից, երբ ես խոստացա պայմանյալ վարձից ավելի ընծայել նորան մի քանի թուման:

Որքան հնար էր այն միջոցում օգնություն մատուցանել վիրավորվածներին. ես գործ դրեցի: Այն սարսափելի անապատում, հեռու մարդկային բնակությունից, բժշկի հանկարծակի հայտնվիլն մի աստվածային պարգև է ողորմելի հիվանդի համար, և ես երբեք մոռանալ չեմ կարող, թե որպես արտասուքը աչքերում աղաչում էին ինձ, որ չթողնեմ նրանց եղբայրը, քույրը, հայրը մեռնի...:

Մութը բոլորովին պատել էր, երբ մենք ճանապարհ ընկանք դեպի վանքը, ես նկատեցի, որ իմ ուղեկիցներիս մեջ կար և մի քահանա: Նա մոտեցավ ինձ այս խոսքերով.

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, աղա, թե դու չլինեիր, մեր վիրավորներն բոլորն կկոտորվեին: Սուրբ Նախավկան քեզ օրհնե:

Ես ուշադրություն չդարձրի նրա խոսքերի վերա, միայն հարցրի.

— Քանի՞ հոգի էին ավազակները:

— Տասն և հնգից ավելի, — պատասխանեց քահանան:

— Լավ, տասն և հինգ հոգին ո՞րպես կարողացավ կողոպտել ձեզ, քանի որ ձեր կարավանը հարյուր հոգու է հասնում:

— Է՛հ, աղա, միթե չե՞ս իմանում, որ երկու գայլն մի ամբողջ հոտ ոչխար է ցրվում, — պատասխանեց քահանան յուր հատուկ ոճով, — մենք որ կանք, Քրիստոսի գառներն ենք, բայց նրանք Մուհամմեդի գայլերն են: Սուրբ Ավետարանը, ծառա՛ լինեմ նրա սուրբ զորությանը, չես կարդացել, որ իմանաս: Տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը ասում է՝ «արածեա զոխչարս իմ» — այս խոսքերից երևում է, որ մենք հայ-քրիստոնյաներս ոչխարների պես պետք է լինենք, որ աստուծո արքայությունը ժառանգենք:

— Այսինքն, թո՛ղ մեզ օտար ազգերն կողոպտեն, անպատվեն և կոտորեն, մենք հայ-քրիստոնյաներս պետք է լռենք և համբերությամբ տանենք: — Այդպես չէ՞, տեր հայր:

— Հա՛, այդպես, որդի, — «Համբերությունը կյանք է», — ասում է սուրբ գիրքը:

Լսելով հայ քահանայի կարծիքը և նրա վարդապետությունը, բոլորովին հասկանալի է լինում հայ մարդու թուլասրտությունը, որ հասնում է, արդարև, մինչև ոչխարային երկչոտության...:

— Բայց գիտե՞ս, տեր հայր, եղել են ժամանակներ, որ նույնիսկ այս դաշտում, ուր գնում ենք մենք այժմ, սուրը ձեռքում պատերազմում էին քեզ նման քահանաներ, սպանվում էին և սպանում էին այլազգիներին...: Նրանք ձեզ պես չէին խոսում... և այն ժամանակ հայ մարդու վիճակը ավելի լավ էր...:

— Այդ ես չեմ կարդացել, որդի, — պատասխանեց քահանան օձիքը թափ տալով: — Իմ գրքերիս մեջ այսպիսի բան չէ գրված:

Որպես երևում էր, տեր հայրն զրուցասեր մեկն էր, նա ավելացրուց.

— Մեկ ուրիշ պատճառ էլ կա, որդի, որ աստված այսպես պատժում է մեզ. մենք Սուրբ Նախավկայի ղուլն ենք, նա է պահում և պահպանում մեզ, բայց մարդիկ վատացել են, յուրյանց սուրբի հարկը չեն ճանաչում: Այսպես չէր առաջ, ես երեսուն տարվա քահանա եմ, ոչ մի տարի չեմ տեսած, որ ուխտավորների թիվն այսքան պակաս լիներ: Ես իմ երազում տեսա, թե որպե՛ս բարկացած էր Սուրբ Նախավկան... և այսօր մենք մեր մեղքի պատիժը կրեցինք…

Մոլեռանդները նույնպես ունեն յուրյանց առանձին վարդապետությունը, յուրյանց փաստերը, և նույն փաստերը հիմնված են դարևոր նախապաշարմունքների վերա: «Մենք Սուրբ Նախավկայի ղուլն ենք», ասում էր տեր հայրն... այսինքն՝ նրա ստացվածքը, նրա ժառանգությունը, այլ խոսքով՝ նրա հպատակներն ենք...: Այս խոսքերն ինձ հիշեցնում էին Դելֆյան Ապողոնի, Հերայի, Ափրոտիտեսի, Աթենասի, Աստղկա և Արամազդի տաճարներն, և հեթանոսական այն բոլոր աստվածները, որոնց նվիրական էին համարում երկրի այս և այն մասերը, ուր գտանվում էր նրանց մեհյանը, և նոցա աստվածապետական թագավորությունը առանձնապես տարածվում էր յուրյանց հատկացրած երկրի և ժողովրդի վերա: Նույնը իմ ճանապարհորդության ժամանակ ես նկատում էի Հայաստանում: Օրինակ, սուրբ Աստվածամոր անունով զանազան տեղերում շինված վանքերն և տաճարներն ունեին զանազան նշանակություններ և զանազան զորություններ: Մի տեղ սուրբ Տիրամայրն մեղմ էր և անփառասեր, նա չէր սիրում զոհեր և ուխտավորների բազմություն: Մի այլ տեղում նա խիստ էր և պահանջող, պատիժներ և պատուհաս էր թափում, երբ նրան ըստ օրինի չէին հարգում: Եվ եթե զոհերով և ընծաներով հարգում էին նրան, փոխարենն սուրբ Աստվածածինը պաշտպանում էր յուր հլու ժողովուրդը չար մարդերի կամ մյուս սուրբերի վնասներից: Այսպես էին և Հերայի տաճարներն հեթանոսական աշխարհում…:

Բայց ես չկամեցա դիպչել տեր հոր սնահավատությանը, միայն նկատեցի.

— Եթե կառավարությունը ունենար այս ճանապարհների վերա յուր կանոնավոր հսկողությունը, ես կարծում եմ, այսպիսի վտանգներ չէին պատահելու ճանապարհորդներին:

— Ա… խանի կառավարության տակն են այս երկրներն:

— Ինչո՞ւ խանը յուր կողմից չէ դնում պահապան զինվորներ:

Տեր հայրն ծիծաղեց, ասելով.

— Ավազակներն հենց խանի մարդիկն են, և նրա դրած պահապաններն իրանք ավելի լավ կկողոպտեն խեղճ ճանապարհորդներին, և այսպես էլ լինում է, դեռ անցյալ տարի էր նրա պահապանները սպանեցին մի հայ վաճառական և նրա գեղեցիկ ձին գտնվեցավ խանի ախոռում:
— Աստված ինքն մեզ մի ճար անե, որդի, —տեր հայրը փոխեց յուր խոսքը, — թե չէ, այս անհավատներից մեզ օգուտ չկա...:

— Բայց ամեն բան էլ աստծուն ձգելու չէ, քանի որ նա մեզ տվել է խելք, միտք և ձեռք մեր դարդերի ճարը մեր խելքով գտնելու, քանի որ նա մեզ չէ խնայել ոչ մի բան, ինչ որ պետք է, մեր

գլուխը, մեր կյանքը և պատիվը պահպանելու համար: Բայց եթե մենք գործ չենք դնում աստուծո մեզ տված շնորհները, մեղավորն մենք ենք...:

Երևի տեր հորն դուր չեկան իմ վերջին խոսքերը, նա լռեց և ամենևին պատասխան չտվեց...:

ՆԱՄԱԿ Բ

Մենք հասանք վանքը երկրորդ ավուր երեկոյան պահուն: Առավոտյան պետք է սկսվեր ուխտավորների տոնախմբությունը:

Առավոտը լուսացավ:

Վանքում դեռ ամեն ինչ լուռ էր և անշարժ: Ուխտավորներն զբաղված էին յուրյանց հիվանդներով: Վանական միաբանությունը, յուր թթված ռեխով, խիստ սառն կերպով էր նայում յուր կողոպտված այցելուների վերա, որոնք այս անգամ չէին խոստանում առատ արդյունք...

Եվ արդարև, վանքն այս անգամ չէր որոտում այն բյուրավոր զվարճություններով, որ սովորաբար լինում են տոնական հանդեսներում, որոնք հիշեցնում են անցյալը, շատ հին հեթանոսական անցյալը և այն բոլոր կրոնական բարոյական մոլությունները, որ կատարում էին Աշտիշատի, Երիզայի և Բագարանի տաճարներում...:

Ես այն առավոտ ժամանակ չունեցա ոչ տեսնվելու վանահոր հետ և ո՛չ նայելու վանքի շինվածքը կամ քննելու նորա հնությունները: Ես հոգս էի տանում իմ վիրավորներին: Իմ վերջին այցելությունը եղավ մի երիտասարդի մոտ, որ արդեն հոգեվարքի մեջ էր. դեղերն այլևս անօգուտ էին նրան, միայն քահանան մատուցանում էր կրոնական վերջին մխիթարությունը: Հիվանդը միայնակ պառկած էր վանքի խուցերից մեկի մեջ, երևում էր, նա տեր կամ ազգական չուներ: Նա մի պնդակազմ և առույգ երիտասարդ էր, մարմինը պատած էր մահացու վերքերով, բայց տակավին չէր կորցրել յուր հիշողությունը:

— Ես մեռնում եմ, տեր հայր, — դարձավ նա դեպի հաղորդող քահանան, — թողություն տուր իմ մեղքերին, ես շատ մեղավոր եմ...

— Ի՞նչ է մեղքդ, որդի, — հարցրուց խոստովանահայրն:

— Ես իմ ձեռքով սպանեցի «նրան», ես չուզեցի, որ «նա» ընկնի անօրենների ձեռքում... — պատասխանեց հիվանդը դողդոջուն ձայնով:

— Ո՞ւմն սպանեցիր դու:

— «Նրան», որին սիրում էի... — եղավ հիվանդի վերջին խոսքը:

Ես հետո իմացա, որ այս երիտասարդը սիրելիս է եղել մի օրիորդ, որ նույնպես ուխտավորների թվումն էր: Ավազակներն կամեցել են հափշտակել նրան: Երիտասարդը երկար պատերազմել է ազատելու յուր սիրուհուն, բայց երբ հնար չէ եղել, ինքը մի սրի հարվածքով սպանել է նրան, ավելի լավ համարելով տալ ավազակների ձեռքը անմեղ աղջկա մեռած դիակը, քան թե նրա կենդանի մարմինը...: Երիտասարդի մի այսպիսի կատաղությունն որքան և վայրենի լիներ, նա դարձյալ ուներ յուր մեջ այն հատկությունը, թե հայ մարդու սրտում բոլորովին չէ

մարած պատվի զգացմունքը, թե նա գիտե պատահած միջոցում գործ դնել յուր սուրը, և որպես երևաց, մի քանի ընկած ավազակներն այս երիտասարդի ձեռքով էին սպանված եղել:

Ես խիստ տխուր զգացմունքներով թողեցի մեռնողի խուցը և գնացի միայնակ ման էի գալիս վանքի բոլորտիքը: Բոլոր շինվածքներն յուրյանց կոշտության մեջ դարձյալ գեղեցիկ էին, որպես վաղեմի մարդու բնավորությունը յուր նահապետական պարզությամբ: Բայց որքա՞ն արծաթ ծախսվել էր այն հսկա շինությունների կառուցման վերա…:

Իմ ուշադրությունը ավելի գրավեց մի պարսկերեն արձանագրություն, որ փորված էր ահագին մարմարիոնի վերա և հագցրած էր վանքի դռան ճակատին: Այս արձանագրության պարունակությունից երևաց, որ պարսից մեծ իշխան Նահիբուլ-Սալթանան նվիրել է մի ամբողջ գյուղ Դարաշամբ անունով Ս. Նախավկային որպես վանքային կալվածք և հաստատել է յուր նվերը արքունական ֆերմանով:

Մինչ ես զբաղված էի արձանագրության արտագրությամբ, իմ մոտ լսվեցավ մի ձայն.

— «Աստված պահապան»:

Ողջունելու ձևիցը հասկացա, որ հանդիպողն վարդապետ էր. մի թուխ դեմքով մարդ, որի երեսի ապուշ բացատրություններն և ոչինչ չհայտնող աչքերն լավ վկայություն չէին տալիս յուր մասին:

Վարդապետը բոլորովին զարմացավ, տեսնելով, որ ես կարողանում եմ կարդալ և արտագրել արձանագրությունը:

— Այդ կռապաշտի գրերը դու ինչպե՞ս ես կարդում, — հարցրուց նա զարմանալով:

«Կռապաշտի գրեր» ասելով, հասկանում էր հայր սուրբն ոչ թե պարսկերենը, այլ հին և անվերծանելի նշանագրերը, որպիսի են սեպաձև տառերն և այլն:

Իմ հարցմունքին, թե ո՞ւմ հետ պատիվ ունեի խոսելու, հայր սուրբն պատասխանեց, թե վանահայրն է: Ես մտածեցի փոքր-ինչ թափ տալ նրա գլուխը:

— Դուք ինչո՞ւ, հայր սուրբ, մինչև այսօր չեք աշխատել կարդալ այս «կռապաշտ գրերը», որովհետև այս գրերով ընծայված է ձեր վանքին մի ամբողջ գյուղ:

Վարդապետը բոլորովին նոր խոսքեր էր լսում, բայց խոսքերը նրան երևի չհետաքրքրեցին, և նա խիստ սառնությամբ պատասխանեց.

— Է՛հ, որդի, մենք այս վանքի քարերը չենք կարում պահել անօրենների ձեռքից, գյուղը ինչպե՞ս պետք է պահենք:

— Հարկավոր չէ, որ դուք պահեք գյուղը, այլ նա կպահե ձեզ և ձեր վանքը, եթե միաբանությունը օրինավոր կերպով հոգ կտանե նրա վերա, կմշակե և նրա հողից արդյունք կստանա:

— Է՛դ էր պակաս, — հեգնորեն խոսեց վարդապետը, — սրանից հետո պետք է վեղարը ձգենք, խարազանը առնենք և հող վարենք:

— Վեղարը ձգելու հարկ չկա, երկրագործությունը սուրբ է որպես քահանայի, նույնպես և հասարակ շինականի համար: Վերջապես, եթե ձեզ դժվար է գալիս դա, դուք կարող եք աշխատացնել ձեր գյուղացիքը:

— Մեր գյուղացի՛քը... անիծվին նրանք... այնքան ծույլ են, որ տրտնջում են աստուծո դեմ, «Ինչո՞ւ, աստված, հացը այնպես չստեղծեցիր, որ գետնից հենց թխած բուսներ, մենք վարելու, ցանելու, հնձելու, աղալու և թխելու հոգ չունենայինք»:

Մտքումս ասացի, թե դուք եք ծուլացրել նրանց:

Բայց ես չէի կարողանում հանգստացնել ինձ առանց լիակատար տեղեկություն ստանալու գյուղի մասին, թեև իմ հարցմունքների պատասխանը ստանում էի խիստ թերի և շատ անգամ բոլորովին տարօրինակ:

— Հայրենական, մայրենական լսել ենք, — առաջ տարավ վարդապետը, — որ այս գյուղը վանքինն է եղել, բայց ո՞վ է թողել, ումի՞ց է մնացել, այդ աստված գիտե:

— Բայց վանքը պետք է ունենա գյուղի մասին պարսից թագավորներից և մանավանդ Նաիբուլ-Սալթանայից շնորհված արքունի ֆերմաններ: Այդպես է երևում արձանագրությունից:

— Ես այդ չգիտեմ, բայց մտքիս գալիս է, շատ տարիներ առաջ — ես այն ժամանակ տասն և ութն տարեկան էի, հիմա, գիտե՞ք, հիսունից անցել եմ — հա՛, այնժամանակ ես փոքրավոր էի, — «մեր հայր սուրբի» մոտ, աստված յուր հոգի՛ն լուսավորե, դու մեկ տեսնեիր նրան. ինչքա՛ն լավ մարդ էր, Սաղմոսը, Նարեկը ձեռքից չէր գցի, սուրբի տեղ կպաշտեին նրան, ինձ շատ կսիրեր «լուսահոգին», յուր հոգու հետ չէր փոխի. մի օր ասաց. «Ղազար, որդի, մի կտոր թուղթ բեր, իմ խուցի պատուհանը գոցի՛ր, տաքություն չէ պահում». — և իրավ, այն ձմեռ շատ ցուրտ էր, մեր հավերը ցրտից սառեցան, ես այս կողմ վազեցի, այն կողմ վազեցի, որ մի կտոր թուղթ գտնեմ, չկա ու չկա: Մեկ էլ աստված մտքիս բերավ, որ վանքի պահարանում մի սնդուկի մեջ հին թղթեր կային, իսկույն վազեցի դեպի պահարանը, մի քանի թերթ այն թղթերից վեր առի. նրանք էլ այդպիսի տառերով էին գրված, որպես այդ արձանագրությունը. այն թղթերով ես պատուհանը գոցեցի:

Հայր սուրբի անկապ պատմությունը որքան և տաղտկալի լիներ, դարձյալ ես հետաքրքրությամբ էի լսում, որովհետև նրա մեջ ես տեսնում էի հայ աբեղայի անհոգ և անմիտ պատկերը:

Նա շարունակեց.

— Այն ձմեռ առաջնորդի գործակալը մեր վանքը եկավ — թո՛ղ ոտը կոտրվեր, ամենևին եկած չլիներ — գործակալը սատանորդի մեկն էր, դնից յոթն օր առաջ էր ծնվել... Մի օր նա «մեր հայր սուրբի» խուցի մեջ նստած էր, հանկարծ աչքն ընկավ պատուհանին, «Տո՛, էդ ի՞նչ թղթեր են», — ասաց նա և մոտեցավ պատուհանին, աչքերումը կրակ վառվեցավ, սկսավ «մեր հայր սուրբին» չլսված խոսքերով հայհոյել: Մենք մտածում էինք, թե վարդապետը խելքը թոցրեց: Նա սկսավ թղթերը պատուհանից պոկել: «Ախա՛ր դրանք վանքի ղաբալաներն (կալվածագրերն) են» ասաց նա, պոկեց և սկսավ պատառոտած տեղերն ուրիշ թղթերով կպցնել: Շատ չմնաց մեզ մոտ առաջնորդի գործակալն, մեր վանքը թալանեց, կողոպտեց և գնաց Սրբազանի մոտ, թղթերն էլ յուր հետ տարավ: — Հիմա, որդի, խոսքը փոխեց հայր

սուրբը, մեր վանքումը թուղթ չէ մնացել, եղած-չեղածն տարան, որը Էջմիածին, որը Թարվեզի առաջնորդարանը:

Սույն միջոցին վանքի ծառաներից մեկն մոտեցավ հայր սուրբին, ինչ-որ փսփսաց նրա ականջին, և նա առանց մի բան ասելու ինձ թողեց և հեռացավ:

Վանական միաբանության անտարբերությունը և նրանց անհոգությունը դեպի վանքի սեփականությունները ես նկատել եմ ոչ միայն այստեղ, այլ բոլոր հայոց վանքերում, մինչև անգամ Ս. Էջմիածնում: Զանազան մարդիկ, օգուտ քաղելով վարդապետների տգիտությունից, տիրել են այս և այն հողերին, մինչև անգամ վանքապատկան ամբողջ գյուղերին: Եվ շատ անգամ ինքը վանահայրը, կամ մի խարդախ վարդապետ, գողանալով կալվածագրերը, խիստ չնչին արծաթով ծածուկ տվել են անիրավությամբ տիրողին…: Ծերունի ականատեսների մտքի մեջ միայն պահվել է մի տխուր հիշողություն, թե «այս գետինը մի ժամանակ պատկանում էր վանքին... մենք նրա վերա վար ու ցանք էինք անում... »:

Վանքերում շատ անգամ ցույց են տալիս քեզ սրբոց մասունքներ, պատած ոսկով կամ արծաթով, ցույց են տալիս քեզ հին գրչագիր ավետարաններ, որոնց կազմերը նույնպես պատած են ոսկով և արծաթով, և նրանք զարդարած են գույնզգույն ակունքներով: Եվ դու միշտ լսում ես այս խոսքերը.

«Այս ավետարանի, այն սուրբ մասունքի վերա կային թանկագին ալմաստներ և գեղեցիկ գոհարներ, նրանց, փոխեցին և տեղը հասարակ գունավոր ապակիներ դրեցին...»: Ո՞վ փոխեց, ո՞վ տարավ, պատասխան չկա, որովհետև «տնային գողը միշտ անհայտ է մնում»:

Ահա այսպես են վարվում այն հարստությանց հետ, որ ժողովրդի կրոնասեր ձեռքը թափում է յուր վանքերի մեջ, ահա այսպես սպառվում են մեր ազգային սեփականությունքը...

Ի՞նչ է պատճառը. — այն, որ մեր վանքերում չկա այն եղբայրությունը, որ ուրիշ խոսքով կոչվում է վանական միաբանություն: Մեր վանքերում կան միայն ծույլ ու տխմար աբեղաներ, որոնք միայն յուրյանց փորի և աղոթքների մասին են մտածում, որոնք մի որոշ նպատակի չեն ծառայում, որ վերաբերում էր հասարակության այս և այն շահերին:

Արդարև, վանական կազմակերպված միաբանություններն շատ անգամ հառաջ են բերում այն հրեշավոր ընկերությունները, որ կրոնական լեզվով կոչվում է կղերականություն. դա մի զորեղ և սարսափելի կուսակցություն է, որ ունի յուր որոշ նպատակը, որ ծառայում է յուր հատուկ գաղափարին, որ տիրում է ժողովրդի մտքի և սրտի վերա և կրոնական դիմակի տակ հառաջ է տանում յուր հոգևոր հարստահարությունները...:

Մենք հայերս բախտավոր ենք, որ չենք ունեցել և չունենք այսպիսի կղերական միաբանություններ, բայց մենք չունենք և այն վանական միաբանությունները, որոնց գործունեությունը նվիրված լիներ մի բարի նպատակի, որոնք ժողովրդի կրթության գործի մեջ մի բանով օգուտ բերեին:

Մտածել, գործել, որևիցե նպատակի ծառայել, կարող են միայն կենդանի մարդիկ, իսկ մերոնք զուրկ են կենդանությունից...:

Այստեղից հասկանալի է մեր վանականների այն սառն անտարբերությունը, որ ունին նրանք դեպի վանքի հարստությունները, որովհետև հարստության բաղձանք ունին նրանք, որ նպատակներ ունին: Այսպիսի մարդիկ հարստության վերա նայում են որպես յուրյանց նպատակները իրագործելու գլխավոր միջոցի վերա: Եթե կամի վանքի մեջ տպարան, կա դպրոց, եթե միաբանությունը զբաղված է գրականության այս և այն ճյուղերը մշակելով, — այսպիսի վանքը միևնույն ժամանակ կաշխատե բարվոքել և այս նյութական դրությունը: Բայց մեր վանքերում ցանկանում են միայն ապրել, լավ է հանգիստ ապրել, և ժողովրդի ջերմեռանդությունը բավական է լցուցանելու նրանց մի այսպիսի անասնական բաղձանքը: Մեր վանականը յուրյան աշխարհից կտրված, ժողովրդից հեռացած, և կյանքի հետ յուր հաշիվները վերջացրած մարդ է համարում. նա մտածում է այն բանի վերա, ինչ որ հուգուն և երկնքին է պատկանում. նա գործ չունի աշխարհի հետ...:

Արեգակը բավական բարձրացեք էր հորիզոնի վերա, բայց օրվա տաքությունը տակավին զգալի չէր: Ես սկսեցի դուրս գալ վանքի բակից, մտածում էի գնալ դեպի վանքին պատկանող գյուղը և տեսնել նրա մշակությունները: Հանկարծ մի քանի բարձր ձայներ գրավեցին իմ ուշադրությունը: Ձայները լսվում էին մոտավոր գավիթից, ուր զետեղված էին վանքի անասունների ախոռները, ձայները լի էին հայհոյանքներով և կծու խոսքերով: Իսկույն հասկացա, որ կռվում էին երկու կանայք, թեև նրանք չէին երևում:

— Անզգամ, — ասում էր մինը, — յուղը գողանում ես, պանիրը տանում ես, բուրդը ծախում ես, էլի լեզուդ մի արշին երկայն է...

— Հոգիդ էլ կհանեմ, աչքդ էլ կփորեմ, — պատասխանում էր մյուսը, — ինչ ձեռքիցդ կգա, արա՛, դու ո՞վ ես, որ ինձ արգելում ես:

— Իհարկե, — պատասխանեց առաջինը հեգնորեն, — թե ես էլ քեզ պես ջահել լինեի, թե ես էլ քեզ պես երեսս կոկեի, ինձ էլ թույլ կտային հայր սուրբի խուցը մտնել, այնտեղ ավել անել, հայր սուրբի շապիկը լվանալ — ինձ էլ չէին արգելի յուղ ու պանիր գողանալ:

— Դե՛, պատռվի՛ր, դե՛, տրաքիր, ես էսպես եմ, ես էսպես կանեմ... դու քո սպիտակ ծամերով շա՛տ բարի պտուղ ես... ուզո՞ւմ ես ամենը բացեմ... ուզո՞ւմ ես ասեմ...

— Ի՞նչ բացես... ես քեզ պես առանց էրկան (ամուսնի) տղայի տե՞ր իմ դարձել, թե...

Վերջին խոսքը մնաց կիսատ, նրան կտրեցին մի քանի հայհոյանքներ և ապա լսելի եղան հարայ-հրոց, թրըխկոց... ամա՛ն.. մեռա՛ ... խեղդվեցա՛ ... ազատեցե՛ք...

— Տո՛, լիրբ քաճեր, ի՞նչ եք կատաղել, ինչո՞ւ եք մեկ մեկու խեղդում, — լսելի եղավ մի ուրիշ ձայն և ապա աղմուկը դադարեց:

Վերջինը վանքի տնտեսն էր, մի հինավուրց ալևոր, որ տակավին յուր բարկության մեջ մռմռալով, դուրս էր գալիս ախոռատան գավիթից: Տեսնելով ինձ, նա լռեց, և խորին կերպով գլուխ տվեց:

— Այս ի՞նչ կռիվ էր, ծերուկ, — հարցրի նրան:

— Վանքի խանումները (տիկինները) մեկ մեկու երեսը ծվատում էին, — պատասխանեց նա ավելի սառն կերպով:

— Շա՞տ են այս խանումները:

— Սատանան գիտե... դաշտի գայլերն համբարք ունին, նրանք չունին…

— Ի՞նչ են շինում այստեղ:

— Ի՛նչ են շինում... — կրկնեց ծերունին կոպիտ ժպիտով. — մեկը վանքի հացն է թխում, մյուսը խմորն է անում, մեկը ոչխարն է կթում, մյուսը բուրդ է մանում...շատերն էլ ուրիշ-ուրիշ «մասլահաթներ» ունին… հասկանում ե՞ս:

— Հասկանում եմ... — ասացի և հեռացա:

— Դե՛, գնա՛, աստված ողորմի քո հորը, — ասաց իմ հետևից ծերունին:

Գյուղի մեջ ես չմտա, նա զզվելու չափ կեղտոտ և անտանելի էր, նա չէր նմանում այն գյուղերին, որոնց արտաքին տեսքն անգամ ցուցանում է, թե այնտեղ բախտավոր և հանգիստ ապրում են մարդիկ: Ես անցա գյուղի մոտից. անցա դեպի մշակության դաշտերը: Ամեն կողմ երևում էր ամայություն, դեպի ամեն կողմ տարածվում էին անապատներ. մշակված էին խիստ սակավ տեղեր միայն: Ինձ պատահեց մի գյուղացի, որ դառնում էր հունձքից:

— Բարև, եղբայր, — ողջունեցի նրան:

Գյուղացին շփոթվեցավ, նրան ողջունում էր մարդ, որ յուր դիրքով բարձր էր նրանից. նա զարմացավ, որ իրան մարդի տեղ են դնում: Նա խոնարհությամբ գլուխ տվեց և փայտի նման մեխվեցավ գետնին: Խե՛ղճ մարդ, կարծես նրանում լեզու չկար...:

— Ինչպե՞ս է գնում ձեր գործը, — հարցրի ես:

— Վատ է, աղա, շա՛տ վատ... ցանքերը այս տարի չեկան, մի կողմից ցավը անասունները ջարդեց. էլ ի՞նչ մնաց. մեր հույսը ուխտավորների վերա էր. էն էլ մեր մեղքիցը էսպես պատահեց...:

Ուխտավորների կողոպտվիլն գյուղացին մի զգալի վնաս է համարում յուրյան. նա չէր ցավում, որ պատվելի մարդիկն վիրավորվել են, սպանվել են, նրանց կանայքը խայտառակվել են, այլ ցավում էր այն մասին, որ ինքը զրկվեցավ այն շահերից, որ սպասում էր նրանցից:

— Մի՞թե ուխաավորներն չլինեին, դուք չե՞ք կարող ապրել. ցանեցե՛ք, շատ ցանեցե՛ք, և ձեր արդյունքով սովորեցեք ապրիլ:

— Որտե՞ղ ցանենք, աղա, ամեն լավ տեղերը թուրքերն մեր ձեռքից խլել են. ամեն լավ արոտներն նրանց ձեռքումն է. մեզ ի՞նչ է մնացել:

— Ինչո՞ւ վարդապետները հոգ չեն տանում այդ մասին, չէ որ այս գյուղը յուր դաշտերով վանքին է պատկանում:

— Վարդապետները... վարդապետներն իրանց քեֆին են նայում... նրանց ի՞նչ հոգն է, թե գյուղացին աղքատ է, հաց չունի ուտելու... իրանք էլ մի կողմից են մեզ թալանում...

Վերջին խոսքերի միջոցին ես նկատեցի, շինականի աչքերն լեցվեցան արտասուքով. խե՛ղճ մարդ, ինչո՞ւ այնպես փղձկեցավ նա:

— Մի արտ ունեի, որ հորս ժամանակից ցանում էի, տանս հացը տալիս էր, — խոսեց գյուղացին րոպեական լռությունից հետո. — այն արտն էլ խլեցին ինձանից.տվեցին մեր դրկիցին:

— Ի՞նչ պատճառով խլեցին:

— Այն դրկիցի որդին «մեր հայր սուրբի» մոտ սպասավոր է, նրա համար խլեցին... Բայց ես անբախտ եղա, լավ որդի չունիմ, որ վանքումը ծառայե, կինս էլ մեռած է...:

— Գնա՛, եղբայր, աստված ինքը թող քեզ մի ճար անե, գնա՛ և համբերություն ունեցիր, կգա մի ժամանակ, երբ վարդապետներն այլևս չեն կարող տիրել ձեր ապրուստի և ընտանիքի վերա, այլ դուք ձեր ձեռքումը կունենաք նրանց սանձը...:

Գյուղացին իմ խոսքերից ոչինչ չհասկացավ, գլուխ տվեց և հեռացավ: Բայց նրա խոսքերն իմ մեջ խիստ, տխուր տպավորություններ թողեցին. ես երկար չէի կարողանում մոռանալ, թե վանական վարդապետը և թուրքի խանը յուրյանց գյուղացիների վերաբերությամբ միօրինակ հարստահարող են...:

Ես առավոտյան դուրս գալով, բոլորովին մոռացել էի, թե ոչինչ չեմ կերել. քաղցը սկսավ զգալի լինել, և էսօրվա արևը սաստիկ այրում էր. ես ստիպվեցա վերադառնալ դեպի իմ կացարանը: Շա՛տ ապրի իմ Մեսրոպը, նա ինձ համար պատրաստել էր մի թեթև, բայց խիստ ախորժելի ճաշ:

Ճաշից հետո ես աշխատեցի քնել, բայց հնար չեղավ, խռովված գլխին քունը մոտ չէ գալիս: Ի՞նչ անեմ, ինչո՞վ զբաղվեմ, եթե գնամ դուրս, դարձյալ նույն անախորժ պատկերներին պիտի հանդիպեմ: Նստեմ գրեմ, թո՛ղ նամակս երկար լինի, փույթ չէ, դու կկարդաս, դու սիրում ես այսպիսի բաների կարդալը: Ահա՛. —

Երբ որ քննում ենք նշանավոր վանքերի և ուխտատեղիների պատմական անցյալը, տեսնում ենք, որ վանքերը և ուխտատեղիները եղել են յուրյանց շրջապատող ժողովրդի թե բախտավորության և թե կործանման պատճառը: Թողնենք Դելֆյան Ապողոնի, Սպանդարամետական Բաքոսի և այլ դոցա նման տաճարները հեթանոս աշխարհի. թողնենք հարուստ Հնդկաստանի Օրանդեսը և Բենարեսը, թողնենք Դալայ-Լամայի Լհասսան — վեր առնենք արևելյան երկու մեծ ազգերի տաճարները՝ Քյաբան Մեքքայի մեջ և Սողոմոնի տաճարը՝ Երուսաղեմի մեջ: Արաբացվոց մեջ ղորեյյան ցեղը միշտ պատերազմում էր այն իրավունքի համար, որ յուր ձեռքում կարողանա պահել Քյաբայի բանալիները, որովհետև այս իրավունքի հետ կապված էին ոչ միայն նույն ցեղի նյութական շահերն, այլ ամբողջ Հեջազի բախտավորությունը: Երուսաղեմի մեջ ղևտացի քահանաներն նույն նպատակին էին ձգտում, որովհետև սուրբ տաճարի սպասավորության հետ կապված էր ոչ միայն մի ամբողջ քահանայական քաստայի բարօրությունը, այլև բոլոր Պաղեստինի բախտավորությունը նրա հետ կից էր:

Ուխտավորների բազմաթիվ կարավաններն բերում էին յուրյանց հետ առատ արծաթ և նույն արծաթով շահվում էր ժողովուրդը. նա փոխում էր այն արծաթի հետ յուր արդյունաբերությունները, յուր աշխատության պտուղները: Եվ այսպես, ուխտագնացությունը յուր մեջ ուներ և վաճառականական նպատակ. սուրբ տաճարի տոնախմբության հետ կից էր և առևտրական տոնավաճառը:

Բայց ապրուստի և գործունեության մի այսպիսի ձևը միշտ հաստատած է լինում խիստ խախուտ հիմքերի վրա. եղավ որ, մի կրոնական հեղափոխության պատճառով, սուրբ տաճարը կորցրուց յուր նշանակությունը, այն ժամանակ ուխտավորների երթևեկությունը դադարում է, և հետևապես թե վանքը և թե նրան շրջապատող ժողովուրդը ընկնում են վերջին աստիճանի աղքատության մեջ և զրկվում են ապրուստից: — Որպես և Պաղեստինի հրեա ժողովրդի անկումը և նրա կանգնումը միշտ կապված էր սուրբ տաճարի կործանման և նորոգման հետ, այնպես էլ արաբները կորցրին յուրյանց նշանակությունը, երբ Քյաբան անցավ մահմեդական ազգերի ձեռքը:

Բայց նայելով Հայաստանի վանքերի և նրանց շրջապատող ժողովրդի վիճակին, բոլորովին հակառակ երևույթ ենք տեսնում: Ժողովուրդը որքան մոտ է վանքին, այնքան ծույլ, տխմար և աղքատ է, բայց որքան հեռանում է, այնքան թուլանում է վանքի վատ ազդեցությունը, և ժողովուրդը ավելի բախտավոր և գոհ է յուր վիճակից:

Ի՞նչ է պատճառը:

Հայոց վանքերի ուխտագնացության հետ կապված չէ որևիցե առևտրական նպատակ, հայոց վանքերի տոնախմբության ժամանակ չեն լինում տոնավաճառներ, այստեղ մթերքի և արդյունաբերության փոխարինություն չէ լինում արծաթի հետ: Ուրեմն վանքի գյուղացին, կամ նրան շրջապատող ժողովուրդը ավելի չեն շահվում ուխտավորներից. նրանք մինչև անգամ ուտելու իրեղեններ վաճառելու բախտից զրկված են, որովհետև ուխտավորներն կերակրվում են վանքի սեղանից և իրանց զոհելու անասունները գնում են վանքի հոտերից:

Հայոց վանքերում լինում է տոնավաճառ, բայց բոլորովին ուրիշ տեսակ. վաճառքի նյութը բոլորովին աներևույթ, բոլորովին վերացական մի առարկա է. վաճառքի նյութը սուրբ տաճարի և նրա մեջ բնակվող սուրբի շնորհներն և օրհնությունն է — իսկ այդ շնորհավաճառությունից շահվում են վարդապետներն միայն: Գյուղացին զուրկ է այս տեսակ առևտուրից, որովհետև նրա մշակության դաշտերում շնորհ և օրհնություն չէ բուսնում...:

Գյուղացուն մնում է մի բան միայն, այն է՝ ուխտավորներից ստացած նվերը, որ նրան տալիս են որպես ողորմություն: Բայց նվերներն և ողորմությունն միշտ լինում են վնասակար, որովհետև նրանք խլում են մարդից նրա ինքնագործունեությունը, գցում են ծուլության և աղքատության մեջ:

Բոլոր հայոց վանքերի գյուղացիներն ծույլ և աղքատ մարդիկ են և նրանց ընտիր օրինակը կարող է լինել Էջմիածնա Վաղարշապատը: Այս գյուղի մեջ մի քանի ընտանիքներ միայն բացառություն են կազմում, մի քանի տուներ միայն ուտելու հաց ունեն, և դրանք այն բախտավորներն են, որոնք ունեն վանքի պարիսպների մեջ ազգային կամ բարեկամ «հայր սուրբեր...»:

Բայց ես սխալված չեմ լինի, եթե դնեմ մի երկրորդ և ավելի խորին պատճառ վանքին մոտ եղող բնակիչների անգործունեության և նրանց ծուլության:

Վանական աբեղան աշխարհից հրաժարված մարդ է. նա իրան նվիրել է ճգնավորական կյանքին... նրա քարոզներն միշտ լի են այսպիսի խոսքերով՝ «Աշխարհս մի փուչ աշխարհ է, նրա մասին հոգ տանել պետք չէ. մարդը այս աշխարհում մի առժամանակյա հյուր է, այսօր կա, վաղը չկա... Մտածեցեք ձեր հոգու համար, աշխատեցեք երկնքում ձեզ համար տեղ պատրաստել և դա կլինի ժամով, աղոթքով, պասով և պատարագով ևն...»: Այսպիսի քարոզներն՝ բացի մարդուն անփույթշինել իրական կյանքի և նրա պետքերի մեջ՝ ուրիշ նշանակություն չունին. այսպիսի քարոզներն նույնպես խլում են մարդից նրա աշխարհաշինության ոգին, մեռցնում են նրա մեջ աշխատության եռանդը:

Ես արդեն ձանձրացրի քեզ, սիրելի ընկեր, այսքան երկար գրելով հայոց մի վանքի մասին, բայց ես տալիս եմ քեզ մի հատիկ օրինակ միայն ամբողջ տեսակից, որից դու գաղափար կստանաս մեր բոլոր վանքերի մասին. նրանք շատ չեն զանազանվում միմյանցից.

Բացի ծուլությունը և անհոգությունը հայոց վանքերին մոտ եղող բնակիչներն ունին ուրիշ և ավելի վատ հատկություններ, այն է՝ վերին աստիճանիան բարոյականություն և հավատքի մեջ թուլություն: Առաջինը՝ բնակիչների կուսակրոն աբեղաների հետ ունեցած հարաբերության արդյունքն է, իսկ երկրորդն՝ նույնիսկ աբեղաների գայթակղեցուցիչ օրինակների ծնունդ է... կրոնափոխություններն և աղանդներն է... Կրոնափոխություններն և աղանդներն հայտնվում են ավելի վանքերի պարիսպների մոտ, որովհետև ոչ մի բան այնպես չէ թերահավատացնում և մոլորության մեջ ձգում ռամկին, որպես յուր վարդապետի չար օրինակը:

Այստեղ հարկավոր եմ համարում հիշեցնել քեզ Եզնիկի՝ մեր հինգերորդ դարու փիլիսոփա աբեղայի խոսքերը. «Այն որ սյուն է եղած և բոլոր շինվածքը յուր վերահաստատված ունի, եթե խորտակվի, բոլորն էլ դեպի ցած կկործանե: Այնպես էլ առաջնորդն (ուղղություն տվող անձն) եթե աստուծո կամքին համեմատ չէ վարվում, ամեն եղբայրությունը սատանային կմատնե, և փոխանակ առաջնորդելու՝ մոլորության պատճառ կլինի: Մեծ հերձված և անբժշկելի չարիք է այնպիսի առաջնորդությունն, որովհետև մարդիկ օրինակին ավելի են նայում, քան ճշմարտությանը»:

Մինչ զբաղված էի այս խոսքերը գրելով, հանկարծ աչք ընկավ վանքի բակը, տեսա խուցերի մեկի միջից, աղաղակելով, մինը մյուսին հրելով, դուրս թափվեցավ մի քանի մանուկներ:
«Օհո՛, այստեղ վարժատուն էլ է եղել...»:

— Երանի՛ թե չլիներ, — լսելի եղավ մի ձայն:

Ետ նայեցի, իմ սենյակում կանգնած էր վանքի տնտեսը, նույնը, որին տեսել էի առավոտյան երկու «վանական տիկինների» կռվելու ժամանակը:

— Ինչո՞ւ եք այսպես խոսում, — հարցրի ես:

— Ես այս մազերը այս վանքի մեջ եմ սպիտակացրել, — նա ձեռքը տարավ դեպի գլուխը, — իմ մեղավոր աչքերն շատ բաներ են տեսել... այս լակոտներն այստեղ մի լա՛վ բան չեն սովորում..

Չգիտեմ, ինչո՞ւ ես դարձյալ հիշեցի Եզնիկի խոսքերը. «Պետք չէ կրոնավորին (կուսակրոնների վերա է խոսքը) մանուկների հետ կենակից լինել...: Կրոնավորն եթե երկինքը բանալու լինի՝ չմտնես, եթե հրեշտակի վարք ունենալու լինի՝ չհավատաս»:

Ես այլևս չհետաքրքրվեցա վանքի վարժարանով, միայն հարցրի տնտեսից, թե ի՞նչ գործով եկած էր ինձ մոտ:

Ծերունի տնտեսը ծոծրակը քորեց, մի քիչ հազաց և գլուխը այս կողմ այն կողմ թափ տվեց — այս բոլոր ցույցերից երևում էր, որ նա մի բան կամենում է ասել, բայց դժվարանում է:

— Ասա, ի՞նչ կա:

Ծերունին դարձյալ սկսեց կմկմալ: Նույն միջոցին վանքի աբեղաներից մեկը, որ կարծես դռան հետքում հսկում էր, տեսնելով տնտեսի անհաջող դեսպանախոսությունը, ներս մտավ: Նա եկավ նստեց իմ մոտ, և ձեռքերը տրորելով, խոսեց.

— Ախար վանքումը մի կարգ կա, օրհնած, մեր ապրուստն էլ ուխտավորներից է… էն էլ այս տարի մեր բախտից էսպես էլավ... ինչ որ մեզ պետք է հասներ, ավազակներն տարան...:

— Լավ, ի՞նչ եք կամենում:

— Ի՞նչ պետք է, օրհնած, ձեզ պես աղաներն վանքի կարգն իմանում են… «դարպաս» կա, «խաչհամբույր» կա... եթե առանձին պատարագ էլ մատուցանել տալու լինիք հոր հոգուն, էն էլ յուր հարկն ունի…:

— Որքա՞ն կարժե մի առանձին պատարագը:

— Որքա՛ն պետք է արժենա, շատ-շատ մի երկու թուման... բայց ձեր նման աղաներն, իհարկե, վարդապետներին մի բանով ավելի կշահեն... մենք էլ միշտ աղոթող ենք...:

Վարդապետի մի այսպիսի սակարկությունը ինձ խիստ անախորժ թվեցավ, և ես պարզ նրան պատասխանեցի, թե ես իբրև ուխտավոր այս վանքը եկած չեմ, այլուխտավորների ցավալի դեպքերն ինձ բերավ այստեղ, որպեսզի նրանց որևիցե օգնություն մատուցանեմ:

Բայց վարդապետը պնդերես մեկն էր, նա իմ պատասխանով չբավականացավ, և կրկին լեզուն ծռմռելով, խոսեց.

— Թո՛ղ էսպես լինի, աղա, բայց մենք էլ խեղճ ենք, ազգի համար աղոթում ենք այստեղ...: Անցյալ տարի աղա Կ-ը եկավ մեր վանքը, շե՛ն մնա նրա տունը, քսան թուման տվեց, և մինչև այսօր մենք նրա հոր-մոր և օխտը պորտի անունները հիշում ենք մեր պատարագների մեջ...:

Ես տեսա, որ վարդապետը ինձանից, ինչպես ասում են, «ձեռք քաշելու» միտք չունի, մի քանի արծաթ պետք էր զոհել նրա ճանկերից ազատվելու համար:

— Ա՛ռ այս արծաթը, — ասեցի, — բայց աղոթք և պատարագ ինձ պետք չեն, ես ինձ համար աղոթում եմ:

Աբեղան առանց կարմրելու ընդունեց արծաթը և լի դժգոհությամբ հեռացավ: Նախասենյակից ես լսեցի այս խոսքերը. «Դա հայ չէ, անհավատ է...: »

— Դու լավ չարեցիր, աղա, — ասաց Մեսրոպը, որ կանգնած լսում էր մեզ:

— Ինչո՞ւ:

— Դու բարկացրիր հայր սուրբին, նա կանիծե քեզ:

— Թո՛ղ անիծե, ես անեծքից չեմ վախենում:

— Դա լավ չէ, հոգևորի անեծքը ծա՛նր բան է:

— Աստված անիրավ անեծքը չէ ընդունում:

Մեսրոպը լռեց, բայց դարձյալ իմ խոսքերն նրան բավականություն չտվեցին:

Ես մյուս առավոտը թողեցի վանքը:

Անցնելով Մագվա դաշտից, ես այցելություն գործեցի և Ս. Թադեոս առաքելոց վանքին: Հայաստանի այդ նախկին սրբարանների հոյակապ կերպարանքը իսկույն հարուցին հիշողությանս մեջ այն հինավուրց ավանդությունները, որ իմ պառավ տատը ջերմեռանդությամբ տպավորել էր սրտիս մեջ: Բայց ես Ս. Թադեոս առաքելոց վանքի մասին ոչինչ գրելու չեմ քեզ. դու չես տեսնելու մի նոր բան: Ինչ-որ մինչև այսօր իմ հայոց վանքերի նկարագրությունների մեջ կարդացել ես, այժմ պիտի կարդաս նույնը, այսինքն՝ «կղերի մոլի վարք, վանքի եկամուտների անիրավաբար վատնողություն և շնորհավաճառությունը վերջին աստիճանի հասած...: »

Մի բանով միայն այդ վանքերն պահպանել են իրանց հին նահապետական բնավորությունը, այն է, որ նրանց դռներն բաց են անում աղքատների առջև, և ամեն վաստակած ճանապարհորդը կարող է գտանել նրանց մեջ հաց ու հանգիստ:

Դու գիտես, ընկեր, որ ես չեմ սիրում քաղվածքներ անել ուրիշի գրվածքից, բայց այս անգամ իմ նամակը մտադիր եմ վերջացնել Եզնիկի խոսքերով: Այս երևելի մտածողը ապրում էր 5-րդ դարու սկզբումը, Սահակի և Մեսրոպի դարումը, այն դարումը, որին մենք պարծենալով «ոսկի» ենք կոչում, այն դարումը, որի եկեղեցականներն մի գեղեցիկ բացառություն են կազմում մինչև այսօր եղած իրանց դասակարգի մեջ: Բայց լսի՛ր, ինչպե՞ս է պախարակում Եզնիկը — այն երևելի եկեղեցականը՝ կուսակրոն աբեղայական կյանքը. «Անասունների միսը չեն ուտում, բայց իրանց եղբորը անկշտանալի կերպով կեղեքում են. գինի չեն խմում, բայց հոգին արյունով շաղախում են, ամուսնացածներին ատում են, բայց իրանք պիղծ խորհուրդներով միշտ պոռնկություն են գործում. վատ զգեստներ են հագնում, բայց ագահությունով այրվում են. այսպիսիներից արժանի է փախչել և նրանց հետ հաղորդակցություն չունենալ: » — «Մեր բերանները հոտել են պաս պահելուց, շարունակում է նույն փիլիսոփա-աբեղան, և մեր լեզուներն բթացել են սաղմոսներ կարդալուց, բայց այն բանը, որը աստված պահանջում է, չունինք, այսինքն է՝ սեր և խոնարհություն. շրթունքներով միայն սիրում ենք աստծուն և իզուր ենք աշխատում...»:

Տասն և չորս դար անցել է այս խոսքերի վերա, բայց մեր աբեղաները ամենևին չեն փոխվել... տասն և չո՛րս դար... դա քիչ չէ...: Եվ ես այսօր Եզնիկի խոսքերից ավելի հատկանիշը չեմ կարող գտնել, մեր վանքային աբեղաների պատկերը նկարելու համար:

Կուսակրոն աբեղայությունը, այլ խոսքով, վանքային միաբանությունը մի՛շտ եղել է մեր ազգի կյանքում մի անպիտան հասարակություն: Եղիշեներն, Խորենացիներն, Մեսրոպներն չեն կարող

սրբել նրանց նախատինքը. այդ խնկելի մարդիկ եղել են իրանց ժամանակի հալածակա՛ն զոհերը, հալածակա՛ն նույնիսկ ծույլ և տխմար եկեղեցականներից...:

Կարդա՛, եղբայր, Խորենացու ողբը, կարդա՛ Ղազար Փարպեցու թուղթը, կարդա՛ Եզնիկի վերջին խոսքերը, և դու կհամոզվիս իմ ասածների մեջ: — Մենք երբե՛ք չենք ունեցել ծաղկյալ եկեղեցականություն, մենք ունեցել ենք մի քանի պաշտելի եկեղեցական անհատներ միայն..:

ՆԱՄԱԿ Գ

Անցնելով Արաքսը, հինգ օրից հետո ես հասա Խոյ քաղաքը: Դա մեր հին Հերն է. մի կեղտոտ քարվանսարայում (պանդոկում) իջևանեց մեր կարավանը: Եվրոպացի մարդու երևանալն ասիական քաղաքում իսկույն շշուկ բարձրացրուց: Եվ քաղաքի իշխանը, որ էր մի շահզադա (արքայազն) Նաիբուլ-Սալթանայի տոհմից, ուղարկում է լրտեսներ, գտնելու իմ ով լինելը: Ես հայտնեցի՝ թե բժիշկ եմ, իսկ ազգով ինգլիս, և գնում եմ Թեհրան անգլիացոց դեսպանատունը:

Իմ բժշկական արհեստը և իշխանի որդու ու նրա կնոջ հիվանդությունն առիթ տվեցին ինձ շահզադայի հետ տեսնվելու: Նա առաջարկեց ինձ յուր հիվանդները, որոնց պատճառով ես ստիպվեցա մի քանի օր Խոյում մնալ: Մերժել իշխանի կամքը չէր կարելի, որովհետև ինձ ասացին, եթե հակառակ վարվեմ, նա կարող էր վրեժխնդիր լինել, կարող էր մարդիկ ուղարկել և ինձ ճանապարհին կողոպտել և սպանել տալ: Այսուամենայնիվ, նրա բռնի ստիպմունքը ինձ համար խիստ քաղցր հետևանքներ ունեցավ. ես ծանոթացա պարսից հարեմական դրության հետ:

Բժշկի առջև հարեմի փակված և անմատչելի դռներն բաց են. նույն օրում ներկայացրին հիվանդները: Իշխանը ինձ հետ էր, երբ առաջին անգամ մտանք կանանոցը: Ներքինիների բազմությունը ցամաք և լերկ երեսներով, սևամորթ աղախինների և սպասավորների խումբերն սկզբում ինձ վերա խիստ վատ տպավորություն գործեցին: Այս անզգա խառնիճաղանջի հսկողությունը հանձնված էր պահպանությունը բազմաթիվ կնիկների, որոնք պատկանում էին մի ամուսնի, այն ևս ծերուկ մի ամուսնի...:

Իշխանի որդու հիվանդությունն հասարակ տաքցոց էր, նա անցավ շուտով, բայց երբ մտանք նրա տիկնոջ օթյակը, նա ինձ ասաց.

— Բժշկապետ, ի՞նչ որ կուզես կտամ քեզ, իմ ախոռը լիքն է ամենագեղեցիկ նժույգներով և իմ մթերանոցում թանկագին խալաթներն անթիվ են: Դու կստանաս ամենապատվականը նրանցից, միայն թե տիկինը պետք է բժշկվի:

Ես ուշադրություն չդարձրի նրա խոսքերին և պատրաստվեցա քննել հիվանդին: Նա պառկած էր թանկագին շալերից պատրաստված անկողնի մեջ և նրա գլխիտակին դրած էին վարդագույն թավիշից բարձեր, որ զարդարած էին ծաղկավոր նկարներով և ոսկի փունջերով:

Հիվանդը մի մանկահասակ կին էր, որի հասակը դեռ չէր անցել քսան և երկուսից. դա արևելքի այն կնիկներից էր, որի դեմքն այրում է, որի հայացքի մեջ կրակ և ջերմություն կա, մարմնական տկարությունն անգամ յուր բոլոր կործանիչ զորությամբ չէր կարողացել խլել նրանից այս հատկությունը: Երբ ես սկսեցի հարցուփորձ անել հիվանդից, իսկույն նրա փոխանակ

պատասխանեց ամուսին իշխանը, կարծես թե ողորմելի կինն իրավունք չուներ և յուր հիվանդության մասին խոսել օտար մարդու հետ, այն ևս բժշկի հետ:

— Բժշկապետ, — ասաց նա, — որ տեղն է ցավում, հայտնի չէ, ինքն էլ չէ իմանում, բայց ուտել՝ չէ ուտում, խմել՝ չէ խմում, ամբողջ գիշերներով մնում է անքուն, միայն լաց է լինում և օրըստօրե մաշվում է: Ասում են, չար ոգիներ տանջում են դրան, բայց մեր երկրի ամենահմուտ կախարդներն հեռացնել չկարողացան դևերին դուք, բժշկապետ, ձեր դեղերին ավելի մի՛ վստահացեք, թե կարող եք, հմայքներով մի բան արեք:

Իշխանը կարծում էր, թե բժիշկն անպատճառ և կախարդ պիտի լինի. ես չուզեցի նրան հակառակել և պատասխանեցի.

— Կտեսնենք:

Իշխանն իմ թերի պատասխանով չբավականացավ, նա դարձյալ սկսեց պնդել կախարդության մասին, և հավատացնում էր, թե ինքն այդ բաները ավելի լավ է հասկանում: Այդ մարդիկն ամեն բանի մեջ աշխատում են մնալ իշխան... ամեն բան նրանք գիտեն... և ամենի մեջ աշխատում են տիրող և բռնաբարող լինել...հրամաններ տալ...:

— Դուք կարո՞ղ եք ինձ թույլ տալ մի քանի րոպե մենակ լինել հիվանդի մոտ, — դարձա ես դեպի իշխանը:

Այս հարցն իշխանին կատաղության չափ զարմացրուց:

— Ի՞նչ կա, — հարցրուց նա զայրանալով:

— Ես կամենում եմ կախարդության մի փոքրիկ փորձ անել... ձեր ներկայությունն կխանգարե...:

Նա փոքր-ինչ մտածելուց հետո ասաց.

— Բայց այստեղ պետք է գտնվի իմ ներքինիներից մեկն:

— Չէ կարող:

— Իսկ աղախինների՞ց:

— Կարող է:

— Քի՛զա, — ձայն տվեց իշխանը և իսկույն ներս մտավ մի եթովպացի աղջիկ:

Իշխանն տվեց հարկավոր պատվերը աղախնին և կամենում էր հեռանալ: Ես ասացի նրան.

— Հրամայեցեք, մինչև գործողությունն չվերջանա, ոչ-ոք չհամարձակվի այստեղ մտնել:

— Լավ, — ասաց նա և դուրս գնաց:

Բարեբախտաբար Քիզան ուրիշ լեզու չգիտեր բացի արաբերենից. նա դրած էր մեր մոտ որպես մի զույգ աչքեր միայն հսկելու համար: Ես մոտեցա հիվանդին և նստեցի նրա մոտ: Քննելով նրա մարմինը, ես գտա իշխանի ասածը բոլորովին ճշմարիտ. նրա ոչ մի տեղում ցավի նշաններ չէին երևում, կուրծքը, երակի զարկը, գլուխը, ամեն ինչ յուր կանոնավոր դրության մեջն էր:

— Ո՞րտեղդ է ցավում, — հարց արի հետո:

Նա յուր գեղեցիկ ձեռը տարավ դեպի կուրծքը, և սրտի վերա դնելով, ասաց.

— Այստեղ...

— Հասկացա...

Հիվանդի ցավն բարոյական էր՝ պետք էր այդ գաղտնիքը երևան հանել: Բայց որպե՞ս: Մինչև այս մտածմունքի մեջ էի, նա հարցրուց.

— Պարոն բժշկապետ, դուք իշխանին ասեցիք, թե կախարդություն գիտեք: Այդպես չէ՞:

— Այդպես է: Այո՛, — ասեցի:

— Կարո՞ղ եք այնպես անել, որ ինձ ջիններն այստեղից վեր առնեին, տանեին հեռու, հեռու, այնտեղ, ուր ես ցանկանում եմ...:

— Ձեզ ի՞նչ օգուտ դրանից:

— Այն ժամանակ ես կբժշկվեի...

— Դա փոքր-ինչ դժվար է:

Նա մտածմունքի մեջ ընկավ, և կարծես մի հուսահատական ամպ մռայլեց նրա գեղեցիկ և փայլուն աչքերը: Րոպեական լռությունից հետո նա խոսեց.

— Եթե իմ ասածը դուք չեք ուզում կատարել, աղաչում եմ ձեզ, այնպես արեք, որ «նա» այստեղ չգա և իմ աչքին չերևնա...

— Ո՞վ: Ո՞ւմ համար եք խոսում, — հարցրի նրանից:

Հիվանդն ամենևին չլսեց իմ հարցմունքը և կիսախելագար կերպով շարունակեց.

— «Նա» ինձ հանգիստ չէ թողնում... «նա» մի՛շտ այստեղ է… գիշերները երևում է երազի մեջ... ցերեկներով ելանում է արթնության մեջ… «նա» միշտ ասում է «ինձ խոսք տվեցիր...» այսպես տանջում է «նա» ինձ...:

Խե՛ղճ կին, նրա սրտի հետ կապված էր մեկ «նա», բայց ո՞վ է այդ «նա»-ն, այդ մասին նա ոչինչ չասեց, որովհետև մի սաստիկ խռովություն վրդովեց նրան, և նա ընկավ խորին զառանցությունների մեջ:

Ես գործ դրեցի մի քանի բժշկական հնարներ, մեղմացնելու խեղճ հարեմական զոհի ուղեղի սաստիկ բորբոքումը և հեռացա նրա օթյակից: Բայց ինձ տանջում էր ողորմելի կնոջ գաղտնիքն, որ այնքան սերտ կապ ուներ նրա հոգեկան հիվանդության հետ:

Այնտեղից դուրս գալեն հետո իշխանն ինձ կանչեց իր մոտ. նա այլևս թույլ չտվավ ինձ պանդոկը գնալ և հրամայեց իմ իրեղենները բերել յուր տունը: «Դուք մեր հյուրը կլինեք, ասաց նա առատասրտությամբ, և կմնաք այստեղ, մինչև հիվանդներն լավանան»: Իշխանի բոլոր խոսքերի մեջ մեծ տեղ էր բռնում հրամայական եղանակն. նա կարգադրում էր մի անցորդ ուղևորի ժամանակը առանց նրա կամքը հարցնելու:

Ինձ տեղավորեցին դրսի տան սենյակներից մեկի մեջ, որ շատ հեռու չէր կանանոցից: Ընթրիքի ժամանակ իշխանն ինձ պատվեց յուր հետ սեղանակից անելով. Նրա մոտ նստած էին տեղային բարձրաստիճան մեծամեծներից մի քանի հոգի: Կերակուրներն բերվեցան միանգամով, որ շարված էին առանձին-առանձի բոլորակ մատուցարանների վերա: Յուրաքանչյուր երկու հոգու առջև դրվեցավ մի մատուցարան, բայց իմ առջև առանձին մեկը: Ես կարծեցի, թե դրանով իշխանն կամենում էր ինձ առավել պատվել, բայց հետո հասկացա, որ դա ուներ յուր հատուկ պատճառը: Նրանք ուտում էին խառն կերպով միևնույն պնակից, միևնույն ափսեից, և միևնույն գավաթով խմում էին. բայց նրանցից և ոչ մեկը ձեռք չէր մեկնում իմ բաժնին: Ես առանձնացած էի որպես սամարացի, ինձ հետ չէին խառնվում: Սեղանի վերա չերևացին ոչ դանակ և ոչ պատառաքաղ, դրանց տեղ գործ էին ածում իրանց մատները, ես էլ հետևում էի նրանց օրինակին: Ոգելից ըմպելիքների փոխարեն դրած էին մեծ-մեծ ամաններով շերբեթ, դա շաքարով պատրաստված մի տեսակ օշարակ է, որ համեմած է կամ ռեհանի սերմերով և կամ կիտրոնի թթությունով: Շերբեթը խմում էին ահագին փայտյա շերեփներով, որոնց գլուխը մակույկաձև փորված էր, իսկ կոթը զարդարած էր գեղեցիկ դրվագներով: Կերակուրներն վատ չէին պատրաստված, ամենի մեջ երևում էր պարսկական նրբաճաշակ շռայլությունն: Բայց ինձ վերա վատ տպավորություն գործեց այն, որ ես առանձնացած էի սեղանից, որպես մի պիղծ պարիաս բրահմանի սեղանից, թեև ինձ շատ հաճելի չէր, նրանցից մեկն յուղի մեջ թաթախված ամբողջ ձեռքը կոխեր իմ պնակի մեջ:

Սեղանից ավելացածը պետք է ուտեին դրսում ծառաներն. բայց ես իմացա, ինձանից ավելացածն շների առջևն ածվեցավ, և ամանները կոտրատեցին, դեն գցեցին...:

Ընթրիքից հետո մատուցին մի-մի ֆինջան դառն ղահվե, հետո սկսեցին ծխել: Այստեղ դարձյալ խտրություն: Նրանք չէին ծխում այն ղեյլանից (ծխաքարշ), որին իմ շրթունքն դիպել էր, բայց իրանք հերթով փոփոխում էին միևնույն ղեյլանը:

Իշխանի հյուրերն հեռացան խիստ ուշ. նրանք խոսում էին այս և այն կառավարչական գործերի մասին, և նրանց խոսակցությունն լի էր փաղաքշական, կեղծ ու պատիր խոսքերով: Ոչ մի ազգի լեզվի մեջ չկար այնպիսի տիտղոսներ և այնպիսի մեծարանք արտահայտող բառեր, որպես պարսկի լեզվի մեջ, դրանք գործ են ածվում ոչ թե հասարակ խոսակցության մեջ, այլև նամակներում, աղերսագիրներում և բոլոր պաշտոնական թղթերում, որ ուղղված էին այս և այն իշխանին: Եվ արաբական լեզվի պարսկերենի հետ հաջող բարդություններն դյուրացնում են այս խայտաճամուկ տիտղոսները կազմելու: Այստեղ կդնեմ նրանց հայերեն թարգմանությունները, քեզ փոքր-ինչ գաղափար տալու համար, որովհետև դու պարսկերեն չես կարող կարդալ: Օրինակ. «Ո՛վ աստվածանման» — «Ո՛վ արարածների ապաստանարան» — «Ո՛վ երկնքի նման հորինվածք ունեցող» — «Ո՛վ աստծո շուքը» — «Ո՛վ երկրպագության կետ» — «Ո՛վ հրեշտակներից սպասավոր ունեցող» — «Ո՛վ աստծու օրինակ» — «Ո՛վ հոգիների

ապաստանարան»: — Այս տիտղոսներն գուցե մնացել են այն ժամանակից, երբ պարսիկներն իրանց պետերին բարձրացնում էին մինչև Գերագույն էակի աստիճանը:

Ահա մի քանի խոնարհություն ցույց տվող արտասանություններ.

«Քեզ զոհ լինեմ» — «Քո ոտքերի հողը դառնամ» — «Հոգիս քեզ մատաղ» — «Թո՛ղ քո ոտքերի փոշին համբուրեմ» — «Թո՛ղ քեզնից չարը հեռացնելու պատարագ դառնամ»:

Հարգություն ցույց տվող արտասանություններ.

«Իմ աչքի լո՛ւյս» — «Իմ գլխի պսա՛կ» — «Իմ հույս և ապավեն» — «Իմ երկնային ա՛ստղ» — «Իմ բախտի առարկա» — «Իմ կյանքի նպատակ»: — Այս բոլորը պետք է որպես կոչականներ հասկանալ առանց «ով»ի:

Ստրուկի լեզուն միշտ այդպես է լինում:

Ստրուկի լեզուն ճոխ է փաղաքշանք և հաճոյականություն ցույց տվող բառերով. նա գիտե, թե որպես պետք է աղերսել, և որպես պետք է ցույց տալ յուր ամենացած խոնարհությունը: Ստրուկի լեզուն ճոխ է հառաչանքներով, այս պատճառով և միջարկություններն նրա բառարանի մեջ մեծ տեղ են բռնում: Միթե այսպես չէ և մեր լեզուն: Ո՞վ ունի այնքան ձայնարկություններ, սրտի ցավը և տխրությունը հայտնող բառեր, որպես հայը: Բառերն ինքնըստինքյան չեն ստեղծվում, բառերն ծագում են ժողովրդի կյանքից: Հայի կյանքն անցել է լացով և սուգով. այս պատճառով նա տրտմություն արտահայտող բառեր շատ ունի: Եթե չես հավատում իմ խոսքին, կարդա՛, ընկեր, մի անգամ Նարեկը, հայոց այդ եղերական սաղմոսը, և դու կհամոզվես...:

Հյուրերի գնալուց հետո ես մնացի իշխանի մոտ մենակ. նա այն գիշեր չուզեց շուտով կանանոցը մտնել, երևի, ինձ հետ խոսելու միտք ուներ: Խոսակցությունն սկզբում խիստ հասարակ բաների վերա էր: Իշխանն զարմանում էր, երբ ես ասում էի նրան, թե ինչու նա կանանոցում, յուր ընտանեկան շրջանի մեջ չէ ճաշում և ո՛չ այնտեղ ընթրիք ուտելու սովորություն ունի:

— Ինչպե՞ս կարելի է այդ, պարոն բժշկապետ, կանանց հետ սեղան նստել. իմ մեծ որդին անգամ, որ ամուսնացած տղամարդ է, իրավունք չունի ինձ հետ ուտելու: Այն մարդիկը, որ այստեղ տեսար, մեր երկրի ամենանշանավոր ավագներն են, նրանց ես պետք է պատվեմ:

— Բայց մարդուն ամենից մերձավորն է յուր ընտանիքն, — նկատեցի ես:

— Այդ ուղիղ է, բայց ամեն մեկն յուր տեղը ունի:

Ընտանիքի գաղափարն մատչելի չէ մահմեդական մարդուն: Կինն նրա համար մի ստացվածք է, իսկ որդիքն նույն ստացքի արդյունքն են: Նա նայում է դրանց վերա այն աչքով, ինչ նայում է երկրագործն յուր հողի ու նրա արդյունաբերության վերա, որը կարող է նա փոփոխել, վաճառել և ամեն պիտույքի համար գործածել…:

Բայց իմ խոսակցությունն ընտանիքի մասին իշխանի մտքին բերավ յուր հիվանդ տիկինը, և նա հարցրուց իմ կարծիքը նրա առողջության մասին:

— Երբ որ դուք դիմում եք բժշկի խորհրդին, պետք է չբարկանաք, իշխան, նրա խոսքերն կվշտացնեն ձեզ:

— Լավ խոսքն մարգարիտ է, նա գետին չէ ձգվում, — պատասխանեց նա արևելյան առածով:

«Ճանաչողի մոտ», — ասացի մտքումս:

— Ուրեմն բարեհաճեցեք լսել: Կամենո՞ւմ եք, որ չմեռնի ձեր տիկինը:

— Ես դրա համար պահեցի ձեզ, որ նա առողջանա:

— Հավատացեք անկեղծ խոսքին, իշխան, ես և աշխարհի բոլոր բժիշկները ոչ մի օգնություն անել չենք կարող: Մի ճար միայն կա. — դուք պետք է արձակե՛ք ձեր տիկինը, եթե ցանկանում եք, որ նա կենդանի մնա, և ձեր կրոնքն թույլ է տալիս այդ անել:

— Արձակե՞լ նրան, — կրկնեց իշխանն զայրացած կերպով, — դա անկարելի է:

— Ուրեմն նա կմեռնի:

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ իմ տան մեջ նա պետք է մեռնի. նա այստեղ ոսկու և գոհարների մեջ է ապրում, որտե՞ղ կարող է գտնել այս բախտը: Ես նրան ամեն բան տվել եմ:

— Բայց նա կարոտ է մի բանի, որ դուք չեք տվել և չեք էլ կարող տալ:

— Այն ի՞նչ է:

— Այն սերն է:

Իշխանն սկսեց ծիծաղել, որպես թե լսում էր մի հիմար խոսք: Բայց նա յուր ընտանեկան բռնակալության մեջ դարձյալ ուներ յուր առանձին փիլիսոփայությունը, մի փիլիսոփայություն, որ ծագում էր տիրելու, իշխելու և կոպիտ զորության սկզբունքներից:

— Ծաղիկներն ի՛նչ իրավունք ունին լույս և ջերմություն պահանջել արեգակից, — ասաց նա փոխաբերական կերպով. — դա կախված է նրա բազմախնամ ողորմությունից:

— Ես կպատասխանեմ ձեզ, իշխան, նույնպես այլաբանական ձևով. ծաղիկներն իրավունք կունենային պահանջել, եթե տեսնեին, արեգակն խտրություն է դնում նրանց մեջ, եթե տեսնեին, նա հավասար կերպով չէ թափում յուր լույսը և ջերմությունը նրանց վերա: Բայց արեգակն, որպես աստված, անաչառ և անկեղծ է:

Իշխանն զգաց, որ յուր համեմատությունն ծուռն էր, իսկույն փոխեց խոսքը.

— Իմ հարեմում կան ուրիշ շատ կնիկներ, և ավելի ազնիվ ու բարձր արյունից, քան ձեր այսօրվա տեսածը, նրանք բոլորն էլ գոհ են իրանց բախտից, և հնազանդվում են ինձ:

— Այդ բավական չէ: Հնազանդվելու և սիրելու մեջ մեծ տարբերություն կա: Առյուծն նույնպես հնազանդվում է յուր զսպողին, բայց նրան երբեք չէ սիրում: Նա հնազանդվում է, որովհետև երկաթի վանդակի մեջ է պահված...:

Իշխանն լռեց:

Իմ պատասխանները բավական հանդուգն էին, բայց նա ավելի չէր բարկանում: Ես հավատացած էի, որ նա յուր կյանքում չէր լսած այսպիսի մերկ ճշմարտություններ, բայց համբերում էր, համբերում էր ամենևին բանի տեղ չդնելով իմ խոսքերը:

— Ձեր խոսքերն զարմացնում են ինձ, պարոն բժշկապետ, — ասաց նա մի փոքր մեղմանալով: — Միթե այդպե՞ս են մտածում ֆրանգների երկրում:

— Այո՛, այդպես: Մեր երկրում կնիկներն սիրում են և պահանջում են տղամարդից փոխադարձ սեր:

— Դարձյալ սե՛ր, — ասաց նա գլուխը շարժելով: — Ի՞նչ է արդ սեր կոչված բանը, ես չեմ հասկանում: Ատրպատականի ամբողջ կես մասն ինձ է պատկանում, երկրի բոլոր հզորներն խոնարհվում են իմ կամքին, ամեն տեղ իմ «այոն» այո է, և «ոչն» ոչ: Բայց մի թույլ կին որպե՞ս կհամարձակվի հնազանդ չլինել յուր իշխանին: Ես նրան կսատկեցնեմ, ավազակի պես մորթել կտամ: Բայց արձակե՞լ, — ոչ երբեք:

— Այդ դուք կարող եք: Բայց միևնույն ժամանակ պետք է հասկանաք, որ կնոջ վերաբերությամբ դուք իշխան չեք, այլ հասարակ մահկանացու և հավասար ամուսին:

— Ես իմ ամուսնական պարտքը կատարում եմ, — պատասխանեց նա դարձյալ մեղմանալով: — Ես ավելի լավ եմ ճանաչում կինմարդու բնավորությունը. Կինը նույնն է, ինչ որ երեխան, տուր նրա ձեռքը մի խաղալիք, նա արդեն գոհ է: Ես մինչև այսօր չեմ խնայել իմ հարեմից այն «խաղալիքները», որոնցով կնիկներն զվարճանալ սիրում են: Աշխարհի ամեն թանկագին զարդերն այնտեղ են մտնում և ուտելու բոլոր անուշեղեններն այնտեղ են սպառվում:

— Այդ ուղիղ է, իշխան, բայց դուք մոռացել եք մի բան, որը բազարում չեն ծախում, այն բանն մուտք չէ գործում ձեր հարեմում:

— Դարձյալ սե՞րը:

— Այո՛, սերը:

— Որքա՛ն միամիտ եք, պարոն բժշկապետ:

Ես զարմանում էի, որպե՛ս ասիական բռնակալն թույլ էր տալիս մի օտար, անծանոթ մարդու մտնել յուր ընտանեկան գաղտնիքների մեջ: Բայց պետք է խոստովանել, որ պարսից ավագներն մեծ հարգանք ունին դեպի իմաստունները, և բժշկի վերա նույն աչքով են նայում: Այսուամենայնիվ, ես որոշեցի փոխել իմ խոսելու ձևը, և որպես ասում են, իշխանի «գլուխը յուղել»: Ասիայում մարդ շուտով ընտելանում է կեղծավորության, մի շրջանում, որ ամեն ինչ կե՛ղծ է, ուղղախոսն միշտ դատապարտված է:

— Ձեզ, իշխան, աստված ստեղծել է ամենաբարձր փառավորության մեջ, շնորհել է ահագին զորություններ և դուք նրա ձեռքի ամենաբախտավոր արարածներից մեկն եք: Բայց աստված պահանջում է ձեզանից ողորմած լինել, որպես ինքն ողորմած է: Բարեհաճեցեք ընդունել իմ ամենախոնարհ խրատը, արձակեցեք այն կինը, եթե կամենում եք, որ նա չմեռնի:

Իշխանն ստեպ ծխում էր, բերանից մուխի ամպեր դուրս տալով: Նա լուռ էր: Ես առաջ տարա խոսքս.

— Ես որպես բժիշկ քննում եմ մարդերի մարմինը, սիրտը և հոգին, դրանք երեքն էլ սերտ կապ ունին միմյանց հետ: Մեկի տկարությունն խանգարում է մյուսի առողջությունը: Ես այսօր քննելով ձեր տիկնոջը, գտա, որ նրա հիվանդությունը բոլորովին հոգեկան է. նա յուր սիրտը տված է եղել ուրիշին, նախքան ձեր կանանոցը մտնելը...:

— Այդ ես գիտեմ... — պատասխանեց նա խորհրդական կերպով: — Բայց կանանոցը մտնելեն հետո նրա հաշիվները դրսի աշխարհի հետ վերջացան...:

— Լսեցեք, իշխան: Կանանոցի բարձր պարիսպներն, երկաթի ահագին դռները, ներքինիների և ստրուկների աչալուրջ հսկողությունը, — դրանց և ոչ մեկն կարող են փակել սրտի ճանապարհը. նա թռչում է ամեն տեղ, ուր և ցանկանում է, նա մտքից արագ է և կայծակից զորեղ...:

— Բայց ո՞վ կարող էր աշխարհում Ատրպատականի իշխանից ավելի գրավել նրա սիրտը:

— Այդ ես չգիտեմ: Սերն աստիճանների մեջ խտրություն չէ գնում: Բայց կա և ուրիշ բնական պատճառ:

— Ո՞րպիսի:

— Դուք անցել եք սիրելու և սիրվելու ժամանակից. ձեր հասակը պետք է յոթանասունից ավել լինի: Բայց տիկինը դեռ մանուկ է:

Երբ հասակի վերա խոսք եղավ, իշխանն, կարծես, մոռացավ մեր առաջին խոսակցությունը, և դարձավ դեպի ինձ այս հարցմունքով.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, կարո՞ղ եք ինձ համար պատրաստել «կենաց ջուրը» և տալ ինձ այնպիսի մաջուններ, որ մանկացնեին իմ ծերությունը:

— Իմ բժշկարանում այսպիսի դարմաններ չկան:

— Դուք կեղծում եք, պարոն բժշկապետ, որ թանկ ծախեք ձեր վաճառքը, բայց ես կտամ, որքան կցանկանաք:

— Ես խաբելու սովորություն չունիմ:

— Մի դերվիշ խոստացավ ինձ համար պատրաստել «կենաց ջուրը». ամբողջ վեց ամիս նա իմ տանն էր. ես բերել տվի նրա պատրաստության համար ամեն ինչ, թեև նրանք շատ թանկագին

էին, — մաքուր ոսկի, անծակ մարգարիտ, անտաշ ալմաստ և այլն: — Նա պատրաստեց, բայց իմ թշնամիներս հասկացան այդ բանը, դերվիշին կաշառեցին, և նա մի օր անհայտացավ:

— Ձեր մաքուր ոսկին, մարգարիտը և ալմաստն, երևի, ավելի պետք էին դերվիշին, քան «կենաց ջուրը» ձեզ համար:

— Ոչ. նա խաբեբա մարդ չէր:

Պարսկաստանում սակավ չէ այն մարդերի թիվը, որոնք իրանց համար արհեստ են շինել խաբել միամիտներին այլևայլ երևակայական խոստումներով: Տեսնում ես, մեկի համար խոսվում է, թե այնպիսի սուրմա (ծարիր) կարող է պատրաստել, եթե մարդ յուր աչքերը նրանով դեղե, կարող է աներևութանալ, և ուրիշներն նրան տեսնել չեն կարող: Մյուսն մի կախարդական գոտի կարող է պատրաստել, եթե մեջքիդ կապես, կարող ես մի րոպեում աշխարհի մեկ ծայրիցը մինչև մյուսն թռչիլ: Մեկ երրորդն էլեքսիր պատրաստելու գաղտնիքը գիտե, որի մի կաթիլը կարող է հասարակ մետաղների ամբողջ լեռները զուտ ոսկի դարձնել: Այդ տեսակ մարդիկ գտանվում են առավելապես դերվիշների մեջ: Տեսնում ես, մի կիսամերկ, խելագար դերվիշի մասին, որ յուր ուղեղի զորությունը մաշել է աֆիոն ուտելով և բանգ ծխելով, խոսվում է այնպիսի առասպելական գիտություններ, որ արաբացոց «Հազար ու մեկ գիշերների» մեջ անգամ չէ կարելի գտնել: Բայց այդ մարդիկը որքան և հիմար լինեին, դարձյալ գիտեին, թե որպես պետք է վարվել միամիտների հետ: Նրանք իրանց մասին երբեք չեն ասում, թե այս կամ այն բանը գիտեն, և իրանց գիտության գաղտնիքը պահում են ամենայն խստությամբ:

Ինձ շատ անգամ պատահել է տեսնել Պարսկաստանում, մի մեծ իշխանի սեղանի գլխին լուռումունջ նստած է մի մարդ, մաշված հագուստով և մաշված դեմքով: Ամենքն հարգում են նրան և վարվում են նրա հետ շատ քաղաքավարի կերպով: Այդ մարդն տարիներով, ամիսներով այնտեղ ուտում է, խմում է, պառկում է: Տանուտերն նպատակ ունի դուրս քաշել նրանից գաղտնի գիտությունը, բայց նա պետք է այնքան աշխատի հաճոյանալ մեր իմաստունին, որ կարողանա կատարելապես գրավել նրա վստահությունը յուր հավատարմության մասին: Դա արժում է նրան բավական ծախսեր: Վերջապես, իմաստունն խոստանում է նրան մի բան տալ: Բայց այս բանը պատրաստելու համար այս և այն նյութերն պետք են, որոնք կամ շատ թանկագին են լինում և կամ բոլորովին հազվագյուտ: Օրինակ, կախարդական ծարիրը պատրաստելու համար հարկավոր է մի արմատ, որն միայն Տիբեթի լեռներումն է բուսնում, ո՞վ կգնա, ո՞վ կբերե այն արմատը, եթե ոչ ինքն դերվիշը, որ միայն ճանաչում է նրան: Ուրեմն պետք է հոգալ ճանապարհի ծախսը, որ գնա և բերե: Դերվիշը կգնա, էլ չի վերադառնա...:

Պարսկաստանում շատերի ամբողջ հարստությունն զոհվում է այս տեսակ խաբեբաների հնարագիտություններին. զարմանալին այն է, որ իրանք պարսիկներն արդարացնում են նրանց վարմունքը, որպես իմ հյուրասեր իշխանն արդարացնում էր դերվիշին, ասելով, թե յուր թշնամիներն եղան պատճառը, որ ինքը չկարողացավ խմել «կենաց ջուրը»:

Մեր գիշերային խոսակցությունն իշխանի հետ անցավ համարյա ապարդյուն. ես նկատեցի, նա մինչև անգամ ձանձրացավ, և ինձ բարի գիշեր մաղթելով, ինքն գնաց կանանոցը:

Գալով ինձ համար նշանակված կացարանը, ես տեսա, մեր Մեսրոպն այնտեղ նստած, մի մարդու հետ տաք-տաք խոսում էր: Նրանք խոսում էին հայերեն լեզվով: Ես զարմացա, իշխանի ապարանքի մեջ հայ մարդն ի՞նչ գործ ուներ: Բայց նա ինձ տեսնելով, իսկույն հեռացավ:

— Ո՞վ էր դա, Մեսրոպ:

— Դա հայ է եղել, աղա, բայց վաղուց թուրքացած է, իշխանի սարայդարն (դռնապանապետ):

— Ինչպե՞ս մարդ է:

— Լավ մարդ է, աղա, նա ասում էր, թե մեր օրենքը, մեր պատարագը և մեր մեռոնը դեռ սիրում է:

— Դու հավատո՞ւմ ես:

— Հավատում եմ, աղա, նա այս խոսքերը ասելու ժամանակ լաց էր լինում:

— Կանչի՛ր նրան:

Դռնապանապետն եկավ, խոնարհությամբ գլուխ տվեց և կանգնեց:

— Նստի՛ր:

— Այսպես էլ լավ է, աղա, — պատասխանեց նա, կրկին գլուխ տալով:

Ես գտա Մեսրոպի ասածը բոլորովին ուղիղ դռնապանապետի մասին. նա շատ բարի մարդ էր: Նրա հասակն արդեն անցել էր հիսունից, բայց որպես երկաթից ձուլած կազմվածքն դեռ բավական առույգ էր: Նրա կյանքի հետ կից էր մի ամբողջ եղերական պատմություն, որը չէր կարելի առանց սարսափելու լսել, թե ի՞նչ արկածներ առիթ էին տվել ողորմելի մարդուն ընդունել մահմեդականությունը: Բայց նա հոգով միշտ մնացել էր քրիստոնյա, թեև ծածուկ:

Բայց ինձ տանջում էր այն միտքն, արդյոք ծերունին գիտե՞ր մի բան հիվանդ տիկնոջ մասին: Նա պատմեց, թե տիկինն ազգով հայ է և Ս. գավառի մելիք Թ.-ի աղջիկն է: Նրա հայրն մի բռնակալ մելիք էր, և խիստ վատ էր վարվում ժողովրդի հետ. նա ամեն հնարներ գործ էր դնում պարսիկ իշխանին հաճոյանալու, որպեսզի ավելի անիրավաբար կարողանա հարստահարել յուր ձեռքի տակն գտնված հայերին: Այսպիսով կռիվն և հակառակությունն ժողովրդի և մելիքի մեջ անվերջ շարունակվում էր: Երկու կողմերն ևս իրանց ունեցածի մեծ մասը տուժեցին, պարսիկ իշխանին կաշառքներ և տուգանքներ տալով, որպեսզի մինը մյուսին վրեժխնդիր լինի: Մելիքն բոլորովին աղքատացավ: Բայց չարության կիրքն նրա մեջ դեռ չէր հանգչել. նա պարսիկ իշխանին յուր կողմն գրավելու համար՝ ընծայեց նրան յուր մի հատիկ գեղեցիկ աղջիկը, որ արդեն նշանված էր մի հայ երիտասարդի համար: Փեսան, երբ որ լսում է, թե յուր սիրուհին պետք է տարվի իշխանի կանանոցը, մի քանի ընկերներով գալիս է և ճանապարհ կտրում է, որ ազատե նրան: Բայց նույն իսկ աղջկա հոր մատնությամբ բռնվում է նա և քաղաքի հրապարակում գլխատվում է...:

— Այն օրից, — ասաց ծերունին, — երբ խեղճ աղջիկն լսեց յուր փեսացուի ցավալի մահը, այն օրից խելքը թռցրուց, և այն օրից հիվանդ է նա...:

Այս պատմությունն խիստ դա՛ռն տպավորություն ունեցավ իմ վերա. ես մտածում էի, բավական չէ՛ պարսիկ իշխանները մեր ժողովուրդը հալում, մաշում են.նույնիսկ հայերն մեկ մեկու միս են ուտում, մեկ մեկու տուն են քանդում... Եթե լավ քննենք մեր պատմությունը, մեր տխուր անցյալը՝ կտեսնենք, որ մեր բոլոր թշվառությանց պատճառն եղել ենք մենք՝ ինքներս:

Յուր պատմության միջոցին, ես նկատեցի, ծերունին նույնպես չկարողացավ սառնասիրտ մնալ, նրա աչքերն լցվեցան արտասուքով, նա հազիվ կարողացավ արտասանել վերջին խոսքերը. «Խե՛ղճ աղջիկ, կմեռնի նա...»:

Երբ մի փոքր հանգստացավ նա, հարցրուց.

— Ասացե՛ք, պարոն բժշկապետ, կապրի՞ նա:

— Կապրի, եթե հարեմից դուրս գա:

— Ես կազատեմ նրան, — պատասխանեց ծերունին հանկարծ ոգևորվելով, — այս ալևոր գլուխս դրել եմ նրա ուղուրին: Ես հազար անգամ փախած կլինեի այս դժոխքից, բայց մնացել եմ նրա համար միայն, որ ազատեմ նրան: Եվ իմ ցամաքած մարմնի մեջ մնացել է այնքան ուժ, որ կարողանամ կատարել բաղձանքս...:

— Դա մի բարի և քաջազնական գործ է, — պատասխանեցի նրան:

— Ա՛խ, եթե գիտենայիր, պարոն բժշկապետ, որքա՛ն տանջվում է նա... որքա՛ն արտասուք թափել են նրա աչքերը... Անիծվի՛ նրա հայրն...:

— Նա դեռ կենդանի՞ է:

— Ոչ, շան հիշատակ եղավ...:

Ծերունի դռնապանը ուրիշ շատ բաներ խոսեց ինձ տիկնոջ մասին, և ես բոլորովին համոզվեցա, թե այդ բարեսիրտ մարդն կարող էր նրան ազատել: Եվ որովհետև գիշերից բավական անցել էր, նա ինձ թողեց հանգստանալ, և ինքն հեռացավ:

Լսելով ծերունու պատմությունը, ես զգացի, թե որքան անզգույշ վարվեցա իմ խոսակցության մեջ իշխանի հետ նրա տիկնոջ արձակման մասին, բայց ի՞նչ պետք էր անել, արդեն անցել էր: Բայց այնուհետև էլ չխոսեցի տիկնոջ արձակման մասին, միայն գործ էի դնում այլ հնարներ, որքան կարելի է թեթևացնելու նրա կյանքին սպառնացող հիվանդությունը: Իսկ արձակումը, ավելի լավ է ասել, տիկնոջ ազատությունը ես թողեցի դռնապանապետին, հավատացած լինելով, որ բարեսիրտ ծերունին կկատարե յուր դիտավորությունը.

Ես պատրաստվում էի քանի օրից հետո թողնել Խոյ քաղաքը, այս պատճառով առնելով ինձ հետ Մեսրոպին, ես գնացի բազար՝ գնելու մի քանի բաներ, այլև դիտելու տեղային վաճառականությունը: Ճանապարհին սկսեց անձրևել, ես մոռացա վեր առնել հովանիս, և մինչև հասնելս ծածկված չարշիների տակ, ոտքից գլուխ թրջվեցա:

Չարչիները լիքն էին բազմությամբ. որովհետև բացարձակ հրապարակներից մարդիկ հավաքվել էին նրանց ծածկած կամարների տակ չթրջվելու համար: Շատ անտանելի էր որևիցե շարժողություն գործել այն խառնիճաղանջ ամբոխի մեջ, ուր մարդիկ բեռնած ավանակներն, շներն, և ամեն տեսակ անասուն խառնվել էին միմյանց, որովհետև անցուդարձը կապվել էր, չարշիի մեջ մտնողն չէր ուզում դուրս գալ և անձրևի տակ ընկնել: Չնայելով այն բաբելոնյան խառնակությանը, ես էլ ուրախ էի, որ մասամբ ազատվեցա անձրևից, բայց չէի մտածում, որ մի նոր անախորժության հանդիպելու եմ:

Հավաքված ամբոխի միջով անցուդարձն էր խիստ նեղ և դժվարին: Բայց ես համարձակ և անփույթ կերպով գնում էի, որովհետև իմ եվրոպական հագուստն առիթ էր տալիս խուժանին ինձ ճանապարհ տալ: Բազմությունն հետաքրքրությամբ նայում էր ինձ վերա, որպես մի հրեշի կամ նորատեսիլ կենդանու վերա:

Դրսում տակավին կայծակը փայլատակում էր և լսելի էին լինում որոտմունքի զարհուրելի ձայներ: Որքա՜ն ազդում է բնության արհավիրքն արևելքցու վերա: Ես տեսնում էի, թե որպե՛ս խանութպաններն, ծալապատիկ նստած իրանց փոքրիկ կրպակներում, կծկվել էին և աղոթքներ էին փնթփնթում: Նրանք նայում էին ինձ վերա խիստ նենգավոր աչքերով, որպես խլուրդները նայում են իրանց բույների ծակերից: Ի՞նչ էր, որ նրանց այնպես բարկացնում էր:

Հանկարծ լսեցի գոռաց մի ձայն՝ «ա՜յ, անհավատ քաֆուր»: Ետ նայեցի, տեսա, թուրքերն հավաքված, ծեծում էին Մեսրոպին: Ծեծողների գլխավորն էր մի սեիդ: Ես հարձակվեցա նրա վերա, և մի քանի անգամ զարկեցի ձեռքիս գավազանով: Բայց տեսա, իսկույն հավաքվեցավ թուրքերի ավելի մեծ բազմություն, և անտարակույս, ինձ ևս խառնելու էին խեղճ Մեսրոպի հետ, եթե մի մոլլա զգուշացրած չլիներ կատաղի ամբոխին, ասելով «բան չունե՛ք, մի՛ դիպչեք, կոնսուլ է այդ անհավատը»:

Ես դուրս եկա չարշիից, իսկույն գնացի շահզադեի մոտ և հայտնեցի բազարի անցքը: Իշխանը շատ բարկացավ և հրամայեց սեիդին, որպես անկարգության գլխավորին, բանտ դնել:

Նույն ավուր գիշերը շահզադան ինձ իմացում տվեց, թե քաղաքի բոլոր սեիդներն (մարգարեի որդիքն) ապստամբած, կամենում են կոտրել բանտի դռներն, և բռնությամբ դուրս տանել իրանց եղբայրը: Ես տեսա, որ իշխանն անզոր էր նրանց հարձակման դեմը առնելու, որովհետև սեիդը անսխալական է և ոչ մի աշխարհային ձեռք չէ կարող նրան պատժի ենթարկել: Եվ մտածելով, թե իշխանի պատվին պակասություն կբերեր մի այսպիսի բռնությունը սեիդների կողմից, ես խորհուրդ տվի նրան, արձակել կալանավորին, այնպես ձևացնելով, իբր թե ես խնդրել էի, որ ներվի նրա պատիժը:

Իշխանը շատ նեղացավ, որ չկարողացավ պատժել ինձ վշտացնողին: Ընթրիքի սեղանի ժամանակ նա ասաց.

— Սեիդներն, իբրև մեր մարգարեի սերունդ, ունին մահմեդականների մեջ ծանրակշիռ հարգ և համարում, և մենք շատ անգամ դժվարանում ենք պատժել նրանց որևիցե անկարգության համար, կասկածելով, մի գուցե շարժենք ռամկի կատաղությունը:

— Բայց այսպեսով սեիդներն ավելի կլրբանան, — պատասխանեցի ես:

Իմ պատասխանը խիստ էր, որպես երևաց, իշխանին դյուր չեկավ. սեիդի մասին ասել «լրբանալ», դա կարող էր քրեական հանցանք համարվի, բայց իշխանը զանցառության տալով, ասաց.

— Սեիդին բոլորովին մեղավոր համարել չէ կարելի, որովհետև ձեր ծառան, անձրևից թրջված, անզգուշությամբ դիպել էր սեիդի հագուստին և պղծել էր նրան:

Մինչև այս խոսքը լսելս, ես չէի հասկանում խեղճ Մեսրոպի ծեծվելու պատճառը, այժմ պարզվեցավ, մանավանդ երբ իշխանն ավելացրուց.

— Անձրևային օրերում անկարելի է հայերին թրջված մանգալ բազարներում և քսվիլ մուսուլմաններին:

Խե՛ղճ հայ, որքա՛ն վա՛տ ես դու, — մտածում էի ես — մահմեդականը, որպես իմ աչքով տեսա, բազարում քսվում էր թրջված ավանակներին, շներին, և նրանցից չէր պղծվում, իսկ դու ավելի ստոր ես համարվում, քան այդ անասունները…:

Իշխանի խոսքն ինձ վերա վատ տպավորություն գործեց:

— Ուրեմն հայը Պարսկաստանում ունի՞ հնդկական պարիասի նշանակություն, — հարցրի ես:

Շահզադան չհասկացավ իմ ասածը, միայն հայտնեց.

— Մեր մոլլաներն այդ խտրությունը դրած են քրիստոնյաների և մուսուլմանների մեջ:

— Միտ դնելով այս պայմանին, ուրեմն դուք պիտի գարշի՞ք բոլոր ուտելեղեններից և ըմպելիքից, որ դուրս են գալիս քրիստոնյաների ձեռքից:

— Այո՛, — պատասխանեց իշխանը պինդ համոզմունքով. — մենք պիղծ ենք համարում բոլորը, ինչ որ արդյունաբերում է քրիստոնյայի ձեռքը:

Այժմ, սիրելի ընկեր, կարող ես հասկանալ Պարսկաստանի մեջ բնակվող ոչ միայն հայերի, այլ բոլոր քրիստոնյա ազգերի խղճության և աղքատության բուն պատճառը: Մի ազգ, որի ապրուստի գլխավոր աղբյուրներն էին՝ երկրագործություն և խաշնարածություն, իբրև մի պիղծ բան, չէ կարող վաճառել յուրաշխատության հում բերքերը: Այս խտրությունը Տաճկաստանի սուննիների մեջ չկա. դա կա միայն Պարսկաստանի մոլեռանդ շիիդների մեջ, թեև երկուսն էլ մահմեդական աղանդին են պատկանում: Շիիդը ավելի աններողամիտ և մոլեռանդ է, քան սուննին:

ՆԱՄԱԿ Դ

Իշխանի որդու և կնոջ հիվանդության պատճառով ես ստիպվեցա Խոյ քաղաքում մնալ ամբողջ մի շաբաթ: Բայց վերջին անախորժությունից հետո, որին առիթ տվեց անպիտան սեիդը, ես կայարանս փոխել էի քաղաքին մոտիկ արվարձանում, ուր բնակվում էին 40 տան չափ հայ ժողովուրդ: Բայց քաղաքում, այսինքն բերդի մեջ,ամենևին հայ բնակիչներ չկային, գուցե քաղաքը չպղծելու համար…:

Ես կենում էի հայոց արվարձանի եկեղեցու զավթում: Գիշերները ինձ մոտ հավաքվում էին հայոց քահանան, նրանց տանուտերն և ժողովրդի ծերերն: Խղճալի ժողովուրդ...: Նրանք ուրախանում էին ինձնով, տեսնելով, որ ես հայ եմ, և ինձ այնքան պատվում էր քաղաքի իշխանը, որ մինչև անգամ թույլ էր տալիս նստել յուր մոտ, ճաշել իր հետ...: Նրանք զարմանում էին, միթե հայը կարո՛ղ էր այսպես լինել...:

Եվ նրանցից շատերն կարծում էին, որ ես կամ անգլիացի եմ, կամ ֆրանսիացի: Ես նրանց ասեցի, ոչ թե եվրոպական հագուստը պատիվ է շահում Ասիայի ազգերից, այլ Եվրոպայի ուսումը և կրթությունը տիրում է խավար ազգերի վերա: Եվ երկար նրանց խոսում էի լուսավորության օգուտների մասին: Ես շատ ուրախանում էի, որ նրանք համակրում էին իմ խոսքերին, ասելով. «Այո՛, ուսումը մեծ բան է, աղա, սրանից առաջ, երբ օտար աշխարհներից

մենք ստանում էինք մեր պանդուխտներից մի նամակ, ամբողջ ամիսներով մեր նամակը մնում էր առանց կարդացվելու. գյուղից գյուղ ման էինք ածում, տերտերներն էլ չէին կարողանում կարդալ: Այժմ,փառք աստծո, մեր որդիքն կարդալ գրել իմանում են»:

Եվ իրավ, նրանք ունեին եկեղեցու բակում փոքրիկ վարժարան, ուր երեխայքը սովորում էին մայրենի լեզվով գրել-կարդալ, և ասեցին, թե մի քանի հայաբնակ գյուղեր նույնպես ունին փոքրիկ դպրոցներ, բայց եկեղեցի և քահանա գտնվում էին բոլոր հայոց գյուղորայքում:

Ես տեղեկացա, թե ամբողջ Խոյա գավառում կային մինչև 700 տուն հայ ժողովուրդ: Նրանք պարապում են անասնապահությամբ, տարվա երեք եղանակներում՝երկրագործությունով, բայց ձմեռն՝ ջուլհակությունով: Կնիկները մանում են բամբակից մանածը և տղամարդիքն գործում են կտավներ: Քաղաքի արվարձանում բնակվող հայերն գիտեն մի քանի արհեստներ, որպիսիք են՝ հյուսնություն, ոսկերչություն և զինագործություն, և բոլորն ըստ մեծի մասին աշխատասեր մարդիկ են:

Բայց խոյեցի հայերից չկան այնպիսիները, որոնք պարապում լինեին վաճառականությամբ. դա երևաց ինձ մեղանչել էր հայկական այժմյան բնավորության դեմ, որովհետև ամեն քաղաքում, ուր ես տեսել եմ հայեր, ըստ մեծի մասին եղել են վաճառականներ: Բայց այս երևույթը Խոյում ուներ յուր առանձին պատճառները, նախ, հայերն շատ աղքատ են, երկրորդ, եթե հարուստ ևս լինեին, նրանք թուրքերի երկյուղից չէին կարող իրանց հարստությունը երևան հանել. Բայց վաճառականությունը պահանջում է այդ: Ինձ ցույց տվեցին մի հայ, ասելով, թե դա հարուստ մեկն է, բայց նա յուր արտաքին կերպարանքով ամեննին չէր որոշվում աղքատներից: Երբ հարցուցի, թե ինչո՞ւ նա այնպես վատ հագնված է, ինչո՞ւ նա ևս խրճիթի մեջ է բնակվում: Ինձ պատասխանեցին «նորա համար, որ թուրքերը եթե գիտենան նա փող ունի, մի գիշեր գլուխը կկտրեն և բոլորը կկողոպտեն»: Սարսափելի մի դրություն է այդ, երբ մարդ ունի, բայց չէ կարող վայելել: Ակամա աղքատ ձևանալ հեռու է մարդու փառասիրությունից:

Ես հարցրի, թե ինչ օգուտ նրանք կարող էին շահել իրանց արդյունաբերությունից, քանի որ մահմեդականներից պիղծ համարվելով, չէին կարող վաճառքի նյութ դառնալ:

Քահանան պատասխանեց, — Այդ մասին պետք է շնորհակալ լինել Մահմադ մարգարեից, որ մեր ձեռքից դուրս եկած ուտելիքները մուսուլմաններին հառամ (արգելված) է արած, բայց եթե հալալ (ուտելու թույլ տրված) լինեին, բոլորը ուժով կխլեին մեզանից և կուտեին: Դու կարծում ես, փողո՞վ կառնեին...:

— Օրինակի համար, — ավելացուց քահանան, — այս կողմերում, որպես սահմանագլուխ, տերությունը միշտ զորք ունի: Զինվորների համար զորանոցներ չլինելու պատճառով նրանց բաժանում են թուրքերի տներում կերակրվելու, բայց հայերի հացը նրանց պիղծ համարվելով, հայերն ազատ են մնում այդ ծանրությունից:

— Է՛հ, տերտեր ջան, ծառա լինեմ սուրբ աջիդ, — քահանայի խոսքը կտրեց ծերերից մեկը. — «էշը թեև մատաղ չի լինի, բայց էշի գինը մատաղ կլինի»: Թուրքի սարվազներն, արդարև, մեր հացը չեն ուտում, բայց հացի գինը մեզանից առնում են...:

Ծերունու խոսքն ինձ ավելի հասկանալի եղավ, երբ պատմեցին, թե պարսից զորքերն արշավանքներ գործելու միջոցին կառավարությունից պաշար չեն ստանում, այլ նրանք ուտելիքն

հավաքվում է ժողովրդից, որ կողմով և անցնելու լիներ զորքն: Դա կոչվում է սուլսար: Բայց հայերից ստացվում է զուտ արծաթ:

Բայց երբ խոսք բացվեցավ Մեսրոպի բազարում ծեծվելու մասին, քահանան պատմեց, թե քանի օր առաջ թուրքեր մեռնելու չափ ծեծել էին մի հայի: Ծեծելու պատճառն այն էր, որ հայը հագած ուներ թուրքի ձևով հագուստներ, և մի հաջի հանդիպելով նրան, մահմեդական է համարում և սալամ (բարև) է տալիս: Բայց հետո հասկանալով յուր սխալմունքը, հաջին մտածում է, թե մեծ մեղք գործեց աստուծո դեմ, որ մարգարեի շրթունքեն դուրս եկած բարևը նա տվեց մի անհավատի: Այս պատճառով նա սկսում է կատաղաբար ծեծել հային, թե ինչո՞ւ նրա հագուստը սխալմունքի մեջ գցեց իրան:

Ես բոլորովին զարմացա պարսկական մինչ այս աստիճան մոլեռանդության վերա, և ասեցի քահանային. — Ուրեմն այստեղ հայերն միշտ կարող են սխալեցնել մահմեդականներին և այսպիսի ծեծեր ուտել, որովհետև նրանց հագուստի ձևերն շատ նման են թուրքերի և պարսիկների հագուստին:

— Երևի, դուք չեք նկատել, պարոն, — պատասխանեց քահանան, — հայերն միշտ հագնում են մի տեսակ նշանավոր դաբա, որ յուր ձևերով և գույնովն բոլորովին որոշվում է պարսիկների հագածից, դա նրա համար է, որ մահմեդականներն ճանաչեն և հարկավոր միջոցներում խորշին նրանցից: Այսպես էլ հրեաներն հագնում են իրանց բոլորովին նոր հագուստի վերա մի տեսակ հին և անճոռնի լաբադա, որպեսզի մի կողմից իրանց հագուստի նորությունը ծածկեն, մյուս կողմից, ցույց տան, թե հրեաներ են: Բացի դրանից հայերը չեն կարող դեղին, կարմիր, կանաչ, մի խոսքով, վառ գույներով հողաթափներ հագնել կամ իրանց մորուքները սրբազան խինայով ներկել. դրանք մահմեդականներին են սեփական: Այնպես էլ հրեաները չեն կարող ականջի հետևից թող տալ թուրքերի նման բիրչկա (ճալվեր), այլ ականջի առջևից միայն, որն առաջին նայվածքից իսկույն ցույց է տալիս նրանց իսրայելացի լինելը. որպես և հայերի քաքուլի մեջտեղը (այսինքն գագաթի վերա) միշտ սափրած է լինում, նորանով ևս որոշվում են թուրքերից:

— Խղճալի՛ ժողովուրդ... — կրկնեցի ես:

— Այսպես էլ թողնեն լավ է, — ավելացուց քահանան տխուր ձայնով, — մեզ պետք չէ թուրքի խինան և ոչ նրա կարմիր հողաթափները, միայն թե մեր երեխերքի հացը ձեռքներիցը չխլեին:

Այս բոլորի մեջ, ինչ որ պատմում էին տերտերը և ժողովրդի ծերունիքն, արտահայտվում էր ոչ միայն մահմեդականների խավարասեր բնավորությունը և նրանց աննեղողամտությունը դեպի այլակրոնները — այլ մի մեծ տնտեսական հարված, որին ենթարկվում էին ոչ-մահմեդական ազգերը: Նրանք համարյա կտրված էին հասարակության ընդհանուր հարաբերություններից, նրանց անձը և աշխատության պտուղը ոչինչ գին չունեին, որովհետև պիղծ էին համարվում: Այստեղից հառաջ էր գալիս հայ ժողովրդի դառն աղքատությունը: Թողյալ այդ, երկրագործը և յուր ընտանիքի համար վարելու, ցանելու գործի մեջ շահ չուներ. որովհետև կալվածատիրոջ հողերի ծանր վարձատրության պատճառով և կառավարության անթվելի հարկերի պատճառով, երկրագործը ոչ միայն չէ կարողանում ավելացնել մի բան վաճառքի համար, այլ դժվարությամբ լցուցանում է յուր ծախսերը: Ուր մնաց այն, որ կառավարության թուլությունից օգուտ քաղելով, շատ անգամ թուրքերն ավազակաբար կողոպտում են հայերի մշակության բերքերը, այնպես, որ խեղճ երկրագործը հունձքի արտերից հավաքում է կալի մեջ ցորենի խուրձերը առանց հասկերի, նրանց գլուխները կտրած են լինում, և յուր այգին շատ անգամ նա միայն ճռաքաղ է անում, իսկ հասուն ողկույզներն գողերի բաժին են դառնում:

Ես բոլորովին ձանձրացա, վերջապես պետք էր թողնել Խոյը: Առավոտյան ես գնացի իշխանի մոտ իմ վերջին մնայս բարյավն ասելու: Նա շատ սիրով ընդունեց ինձ յուր մենարանում և պատվեց մի բաժակ սուրճով:

— Ես ձեզանից շնորհակալ եմ, պարոն բժշկապետ, — ասաց նա, — տիկինը և որդիս բոլորովին առողջ են:

Նա ինձ վարձատրեց մի քանի ընծաներով և հրամայեց քաղաքի մաքսապետին՝ չպահանջել իմ բեռներից մաքս:

Ես պատասխանեցի, թե մաքսը ես արդեն վճարել էի Արաքսից անցածին պես, այսինքն սահմանագլխի առաջին մաքսատնում: Իշխանն ասաց.

— Պարսկաստանում մի ապրանք, որ տեղափոխվում է մի գավառից դեպի մյուսը, ամեն մի գավառում առանձին մաքս պետք է վճարե:

— Ինչպե՞ս կարելի է դա, — պատասխանեցի ես զարմանալով:

— Այդպես է, — պատասխանեց նա, — ամեն մի քաղաք մեր երկրում ունի յուր սեփական մաքսատունը, որ առնում են մաքս, ոչ միայն արտասահմանից եկած ապրանքներից, այլև տեղային ապրանքներից ու բերքերից, որոնք փոխվում են մի քաղաքից դեպի մյուսը, կամ գյուղերից դեպի քաղաքը: Օրինակ, գյուղացի ջուլհակը, որ գործել էր մի քանի հատ կտավ, կամ գյուղացի պառավն, որ մանել էր մի քանի գրամ մանած, երբ տանում են բազարը վաճառելու, պետք է մաքս վճարեն: Կամ թե գյուղացին, երբ յուր երկրագործության բերքերը տանում է բազար վաճառելու, պետք է մաքս վճարե: Եվ եթե մի մարդ, նույն ապրանքները գնելով,տեղափոխում է մի ուրիշ քաղաք, դարձյալ պետք է վճարե: Ամեն վաճառք, որ մի ձեռքից անցնում է դեպի մյուսն, առանց մաքսի չէ մնում:

Ես հայտնեցի իշխանին, թե իմ բեռներումս վաճառքի նյութ չկա, այլ նրանք կրում են և իմ դեղարանը և բժշկությանս վերաբերյալ գործիքները:

— Միևնույն է, — պատասխանեց նա, — ինչ որ գրաստների մեջքի վրա տեղափոխվում է, պետք է մաքս վճարել, եթե հող ևս լիներ:

— Մի այսպիսի անկարգ օրենքը չափազանց կդժվարացնե վաճառականության առաջադիմությունը և արգելք կդնե նրա զարգացմանը, — ասեցի ես: — Ինչո՞ւ է դնում Շահը այսպիսի վնասարար կանոններ:

Իշխանը խնդաց:

— Շահն այս բաներից տեղեկություն չունի, — ասաց նա, — նա չի դրել այս կանոնները, դրանք եղել են միշտ այդպես շատ հին ժամանակներից: Մի ժամանակ Պարսկաստանում տիրում էր մուլքի-թավայիֆ (феодализм — ավատականություն): Եվ մեր տերության ամեն մի գավառը ձևացնում էր զանազան միմյանցից անկախ խանություններ, որոնց մեջ ավատական խաներն էին իրանց գավառների ինքնակալ իշխաններ: Նրանք ստորադրված էին Շահին նրանով միայն, որ երբեմն վճարում էին մի մասնավոր հարկ, կամ պատերազմներում օգնում էին նրան: Իսկ շատ անգամ ապստամբվելով այս պարտավորություններն ևս չէին կատարում: Այն ժամանակներում

լավ էր, շատ լավ էր իշխանների դրությունը: Նրանք կատարյալ աղաներ էին, բայց հիմա՞....: Եվ ամեն մի վաճառք, որ անցնում էր մի գավառից դեպի մյուսը, միևնույն էր, թե նա մտնում էր մի այլ տերություն, այն պատճառով մաքս էր վճարում: Թեև այժմ դարձյալ նույն ձևն պահպանվել է, բայց զանազանությունը նորանումն է, որ մենք մեր ստացածը պետք է ներկայացնենք Շահի գանձարանին: Դա եղավ այն ժամանակից, երբ Աղա-Մահմադ-խան ներքինին նվաճեց բոլոր ավատական իշխանությունները:

Որպես երևում էր, հին բռնակալն շատ հաճելի չէր գործերի մի այսպիսի փոփոխությունը. և երբ ես ասեցի. — Այժմ, երբ Շահը ազատ տիրում է բոլոր խանությունների վերա, թո՛ղ աշխատե փոխել հին ձևերը:

Նա պատասխանեց.

— Որքա՛ն միամիտ եք, պարոն բժշկապետ, Շահին ի՞նչ ձեռք կտա փոխել այն ձևերը, որոնց շնորհիվ ամեն տարի ահագին գումարներ մտնում են նրա գանձարանը...

— Բայց ժողովրդի դյուրությանն էլ նայելու է:

— Ժողովուրդն սովորած է բոլոր ձևերին ենթարկվել, ինչ որ հորինում է իշխանի կամքը: Մեզանում ժողովուրդը շատ հլու է: — Դու խոսում ես միայն մաքսի վերա, բայց ավատական ժամանակների բոլոր կարգադրություններն մինչև այսօր այնպես անփոփոխ մնացել են ամեն գավառներում: Օրինակի համար, դուք կտեսնեք, ոչ միայն ամեն մի քաղաքում, այլ յուրաքանչյուր գյուղում, զանազան ծանրությամբ քար և կշիռ, զանազան երկարությամբ գազ և արշին, և զանազան մեծությամբ քոռու սոմար: Դրանք մնացել են նույն դրության մեջ, որպես եղել են առաջ, երբ այդ գյուղերն կամ քաղաքներն էին կալվածքներ որևիցե խանի կամ բեկի: Բացի դոցանից, հողի մշակության պայմաններն գյուղացիների հետ, նրանց զանազան տուրքերն և հարկերն ամեն տեղ միատեսակ չեն, նրանք բոլորը անփոփոխ մնալով,կրում են ավատական ժամանակների ձևերը:

— Դրանք մեծ արգելքներ են երկրի տնտեսության բարենորոգմանը, և մանավանդ վաճառականության ծաղկելուն, — կրկնեցի ես: — Ամբողջ տարիների ուսումպետք է սովորելու այս բոլոր զանազանությունները...

— Զանազանություններ դուք տեսնելու եք մեր երկրում շատ, առավելապես քրիստոնյաների և մահմեդականների մեջ. օրինակ, հայերից ստացվում է գլխահարկ, բայց մահմեդականներն ազատ են այս տուրքից:

Վերջին խոսքն ինձ շատ զգալի եղավ, երբ լսեցի, թե հայերն իրանց գլուխները պարանոցի վերա պահպանելու համար հարկ են վճարում...

— Դա անիրավություն է, խտրություն դնել մի տերության մեջ ազգության և կրոնի, — պատասխանեցի ես:

Իշխանը նկատելով, որ ես վշտացա, պատասխանեց.

— Դեռ հայերն բախտավոր են մեր երկրում, նրանց դրությունը ավելի լավ է հրեաներից. այդ թշվառականներից շատ տեղերում առնում են սախղալ-խարշի, այսինքն մորուքի հարկ, որ

նրանք իրավունք ունենային մորուք թողնելու իրանց կրոնի համեմատ և չմեղանչելու Մովսեսի օրենքի դեմ:

— Դա կատարյալ անիրավություն է, — պատասխանեցի ես և վեր կացա:

— Դուք հիմա պատրաստվում եք գնա՞լ, — հարցուց նա:

— Հիմա, այս րոպեիս:

— Եվ չե՞ք էլ ցանկանում վերջին անգամ տեսնվիլ ձեր հիվանդների հետ և տալ մի քանի առողջապահական խրատներ:

— Դա ցանկալի է: — Հրամայեցեք ինձ առաջնորդեն նրանց մոտ:

Իշխանի ձայն տալովն հայտնվեցավ ներքինիներից մեկն, նրան հրամայեց, որ ինձ տանե հարեմը: Կանանոցում բոլոր տիկինների օթյակները որոշված է լինում: Նրանք իրանց աղախիններով, ներքինիներով և փոքրիկ սպասավորներով առանձին-առանձին բնակվում են իրանց հատուկ կացարաններում, որոնք բաժանվում են միջնապարիսպներով: Ինձ հայտնի էր իմ հիվանդի կացարանի մուտքը, և պահապաններն այնքան ծանոթ էին, որ պետք չէր մի առանձին հրահանգ իշխանի կողմից, որ ինձ ներս թողնեին. այսուամենայնիվ, իշխանը տվեց ներքինիին ընդունելության պարտուպատշաճ պատվերները:

Երբ ես ներս մտա, եթովպացի Ֆիզան դարձյալ եկավ և դևի նման այնտեղ պպզեց: Ներքինին հեռացավ: Տիկինը ես գտա իմ կարծեցածից ավելի լավ դրության մեջ: Նրա առողջությունը բոլորովին ուղղվել էր: Երբ ես սկսեցի տալ նրան մի քանի պատվերներ, թե որպես պետք է գործածե իմ մոտ յուր թողած դեղորայքը, եթե մյուս անգամ հարկավորվեն նրանք, նա խիստ նազելի կերպով ինձ ասաց.

— Շնորհակալ եմ, պարոն բժշկապետ, դուք ինձ ազատեցիք մահից, ես միշտ կաղոթեմ ձեզ համար: Բայց այս դեղորայքն, կարծեմ, ինձ ավելի պետք չեն գալու, ես կարոտ եմ մի ուրիշ բանի...:

— Ես բոլոր սրտով պատրաստ եմ ձեզ պիտանի լինել: Հրամայեցեք, ի՞նչ բանի:

— Ձեր բարի խորհրդին: Ես հուսով եմ, — ավելացրուց նա, — որ դուք այնքան ազնիվ մարդ եք, որ կարեկից կլինեք մի անբախտ կնոջ:

— Տիկին, դուք կարող եք ձեր սիրտը ամենայն վստահությամբ բաց անել իմ առջև, եթե ես արժանի եմ դորան:

Նա սկսեց պատմել այն, որ մեծ մասամբ ինձ հայտնի էր, և ես լսած էի ծերունի դռնապանից: Նրա բոլոր խոսքերը վերաբերում էին յուր թշվառ անցյալին և այն ցավալի պատճառներին, որ առիթ տվեցին նրան ընկնել մահմեդական իշխանի հարեմի մեջ: Եվ նա վերջացրեց յուր պատմությունը այս խոսքերով.

— Ես այժմ դիմում եմ ձեզ, ոչ իբրև բժշկի, այլ մի բարի մարդու, խորհուրդ տվեք ինձ, ինչպե՞ս պետք է ազատվել այս դժոխքից: Ես կին եմ, մի թույլ և անփորձ էակ.իմ աշխարհի սահմանն եղել

են այս սենյակի չորս պատերն, ես մի ուրիշ աշխարհ չեմ ճանաչում, ես չգիտեմ, թե որտե՞ղ կարող եմ գտնել իմ ազատությունը:

— Ձեզ պետք է մի պաշտպան, տիկին, և դուք արդեն ունեք այդ:

— Ես ոչ ոք չունիմ, — պատասխանեց նա ցավալի ձայնով: — Իմ բարեկամներս բոլորն սրից անցան, ես մենակ եմ մնացել, և մահը, մինչև անգամ մահը չէ ուզում ինձ մոտ գալ:

Նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով, և նա նմանվում էր նույն րոպեում տխրության աստվածուհուն:

— Կրկնում եմ, տիկին, դուք ունեք մի պաշտպան, որ ուխտել է ազատել ձեզ, և դուք կարող եք բոլորովին մխիթարված լինել:

— Ազատե՞լ ինձ... Արդյոք կարելի՞ է... Այստեղ հազարավոր աչքեր հսկում են իմ վերա:

— Դուք հավատացեք, տիկին, որ իմ ասածը ուղիղ է:

— Խնդրեմ չտանջել ինձ: Ասացեք, ո՞վ է նա:

— Այն մարդը, որի ձեռքումն են այս ապարանքի բոլոր բանալիները:

Մի ուրախության նշույլ փայլեց տիկնոջ հուսահատ դեմքի վերա, և նա րոպեական մտածությունից հետո ասաց. ճանաչում եմ, նա բարի մարդ է: Բայց դուք որտեղի՞ց գիտեք այդ:

— Նա ինքն ասաց ինձ:

— Բայց ես կարո՞ղ եմ վստահանալ:

— Որպես ձեր հոր վերա: Նա մի հին զինվոր է, զինվորի բոլոր ազնիվ հատկություններով նա կկատարե, ինչ որ խոստանում է:

Ես նկատեցի՝ մեր խոսակցությունը բավական երկարեց և կարող էր կասկածանքի տեղիք տալ. ուստի վեր կացա:

— Դուք շտապում եք, պարոն բժշկապետ:

— Ես եկա ձեզ իմ վերջին մնայք բարյավն ասելու, ես մի ժամից հետո պետք է ճանապարհ ընկնեմ:

— Շատ ցավում եմ, որ այսպես կարճ եղավ մեր տեսությունը: Գնացեք, աստված թո՛ղ ձեզ հետ լինի. դուք կտանեք ձեզ հետ իմ օրհնությունը. ես երբեք չի պիտի մոռանամ ձեզ: Եթե ունեցել եմ ես մի քանի մխիթարական րոպեներ այս տխուր կացարանի մեջ, դրանք եղել են ձեր այցելության ժամերն:

Ես հայտնեցի իմ շնորհակալությունը նրա ազնիվ համակրության համար և կամենում էի դուրս գալ:

— Մի խնդիր ևս, — ձայն տվեց նա: — Գուցե դուք ունեք մի քույր, որ շատ սիրելի է ձեզ, ընդունեցեք ինձանից մի ընծա նրան տանելու համար:

Եվ նա դուրս հանեց փոքրիկ արկղի միջից գոհարներով զարդարված մի կուրծքի աստղ, և կամենում էր ինձ տալ: Ես մերժեցի, ասելով.

— Դժբախտաբար քույր չունիմ, եթե ոչ, սիրով կկատարեի ձեր բարի ցանկությունը:

— Միևնույն է, ես ուզում եմ մի փոքրիկ հիշատակ թողնել ձեզ մոտ:

— Ես կտանիմ ինձ հետ ձեր բարեսրտությունը: Այդ բավական է:

Ես կրկին և կրկին նրա ձեռքր սեղմելով, բաժանվեցա:

Դուրս գալով հարեմից, ինձ զբաղեցրել էր մի մտածություն, ես գտնում էի մի խոշոր հակասություն իմ մինչև այն օր ունեցած կարծիքի մեջ: Հարեմական կինը համարում էի մի տխմար էակ զուրկ ամեն զգացմունքից, ավելի լավ է ասել — մի պաճուճյալ խրձիկ, որին հարեմի մեծ երեխան, այսինքն նրա իշխանն գործ է ածում որպես խաղալիք յուր զվարճության համար: Բայց իմ հիվանդը զուրկ չէր զգացմունքից, նրա մեջ կար խելք, դատողություն. նա զուրկ չէր հոգու և սրտի գեղեցիկ հատկություններից — նա բողոքում էր ստրկության դեմ, նա խնդրում էր ազատություն: Այս բողոքը հառաջ չէր եկել նրա մեջ կրոնական մոլեռանդությունից, որ, որպես քրիստոնյա, անտանելի լիներ նրան կյանքը մահմեդական շրջանում: Նա բողոքում էր, որովհետև ստրուկ էր: — Ստրկությունն ազատության մայրն է...

Վերադառնալով իմ կացարանը, տեսա, Մեսրոպն ամեն ինչ պատրաստել էր, և իշխանի կողմից եկել էին մի քանի ձիավոր մարդիկ մեզ ճանապարհ գցելու համար: Նրանց թվում կար և ծերունի դռնապանապետը: Նա դիմեց ինձ այս խոսքերով.

— Պարոն բժշկապետ, մարդն որքան ծերանում է, խելքն էլ յուր հետ պակասում է. ես այնքան հիմար էի, որ մինչև այսօր չմտածեցի ձեզ՝ հայտնել իմ սարսափելի հիվանդությունը, այժմ ստիպված եմ ձեզ նեղություն տալ, երբ դուք ճանապարհի վերա եք:

Ես հասկացա նրա միտքը և պատասխանեցի.

— Ես պատրաստ եմ մի քանի րոպե զոհել ձեզ համար:

— Քայց հիվանդությունս կարոտ է առանձին տեսության:

— Ես կհրամայեմ մեզ մենակ թողնեն:

Այս լսելով, սենյակում գտնված մարդիկ դուրս գնացին, մենք մնացինք մենակ: Ծերունին մոտեցավ ինձ, և ձեռքը կուրծքի վերա դնելով, ասաց.

— Հիվանդությունս այստեղ է...

— Ես արդեն գիտեմ... և տիկնոջը հայտնեցի ձեր նպատակը:

— Հայտնեցի՞ք, և նա ընդունե՞ց:

— Ես նրան համոզեցի, որ ամենայն վստահությամբ կարող է հետևել ձեր խորհրդին:

— Ուրեմն ես կարո՞ղ եմ շուտով սկսել գործը:

— Պետք չէ շտապել, մինչև ես այս երկրից մի փոքր հեռանամ:

— Հասկանում եմ...

— Բայց մտածեցեք, որ ձեր ձեռնարկությունը շատ հանդուգն է, չիցե թե տիկնոջ կյանքը վտանգի մեջ գցեք:

— Դուք դեռ չեք ճանաչում ծերունի դռնապանին, նա մի ժամանակ առյուծի ձագը կորսար յուր բունիցը առանց մայրի իմանալու...

Այս խոսքերի հետ ծերունին մերկացրուց յուր կուրծքը և ցույց տալով այնտեղ մի խոր սպի, ասաց.

— Նայեցեք այս նշանին, դա ունի յուր հին պատմությունը... Այս ցամաք կեղևի տակ, — նա դարձյալ ցույց տվեց կուրծքը, դեռ պահպանվել է այն սիրտը, որ թշվառի վերա ցավել գիտեր, և այս մաշված բազուկներն դեռ բոլորովին չեն թուլացել մի անբախտի օգնելուց:

Նույն միջոցին ներս մտավ Մեսրոպը և հայտնեց, թե ձիերն արդեն պատրաստ են, և բեռներն բեռնած են: Ես վեր կացա:

— Ցանկանում եմ ձեզ հաջողություն, բարի ծերունի:

— Իսկ ես ձեզ բարի ճանապարհ, պարոն բժշկապետ:

Մենք ճանապարհ ընկանք: Իշխանի մարդիկն մեզ քաղաքից դուրս հանեցին, նրանց պատվիրած էր մինչև հառաջիկա իջևանը մեզ հետ լինել: Բայց ես տեղեկանալով, որ ճանապարհն երկյուղալի չէ, նրանց ետ դարձրի:

Բայց ինձ զարմացնում էր ծերունի դռնապանը, ո՞վ էր նա, և ի՞նչ դիպվածքով ընկել էր այստեղ: Մեսրոպն սուր հոտառություն ուներ, ավելի, քան որսորդական բարակը. նա հասկացել էր, թե ինչ նպատակ ուներ իմ գաղտնի խոսակցությունը դռնապանի հետ, և մոտեցավ ինձ այս հարցով.

— Դռնապանի «հիվանդությունը» բժշկեցի՞ք...

— Բժշկեցի: Բայց ասա ինձ, Մեսրոպ, դու էլ շատ մասլահաթներ ունեցար դռնապանի հետ, ի՞նչ մարդ է նա:

Մեսրոպի պատմությունից երևաց, որ Պարսկաստանում դեռ պահպանված է եղել այն հին սովորությունը, որ գործ էր դնում պարսից արքան Արշակունյաց պետությունը կործանելեն հետո, այսինքն՝ Մարզպանների դարում: — Այն սովորությունը, որով պարսից արքան կանչում

էր հայոց նախարարներին իրանց զորքերի հետ և նրանց ուղարկում էր շատ հեռու, տերության վտանգավոր տեղերում թշնամու հետ պատերազմելու: — Դա մի միջոց էր, որ այն ժամանակ Տիզբոնի խորամանկ արքունիքն գործ էր դնում սպառելու հայոց ազնվապետությունը և նրա պատերազմող տղամարդիկը:

Այս կարգը, որ մի ժամանակ Տիզբոնի արքունիքը պահպանում էր յուր նենգավոր քաղաքական նպատակները կատարելու համար, թեև հնանալով, փոխեց յուր իսկական, խորհուրդը, բայց ոչ բոլորովին դադարեցավ: Պատահում էր, որ մի գավառի իշխանն յուր ստորադրյալ մահմեդական ժողովրդից զինվորներ հավաքելով, պետք է գնար Պարսկաստանի խորքերում, մասնակցելու շահի որևիցե արշավանքին. նա միևնույն ժամանակ կազմում էր յուր ձեռքի տակ գտնված հայերից մի առանձին գունդ: Հայոց զինվորներն իրանց հավատարմությամբ միշտ ավելի վարկ են ունեցել պարսից բանակների մեջ. այս պատճառով բանակի գլխավոր հրամանատարը շատ անգամ պահել է նրանց յուր մոտ որպես թիկնապահներ, և միշտ նրանցով շրջապատել է յուր վրանը: Բայց երբ որ զինվորներն պահնորդության պաշտոնով կենում էին որևիցե քաղաքում, միշտ հայերին էր հանձնվում տերության նշանավոր պաշտոնակալների տան պահպանությունը: Ծերունի դռնապանը հասարակ գնդապետ էր, երբ վերջացնելով հաջող պատերազմը թուրքմանների հետ, նրանց զորքը վերադարձավ Խորասան՝ Մեշհետ քաղաքում ձմեռելու: Գնդապետին հանձնված էր քաղաքի կուսակալի տան պահնորդությունը: Նա յուր խումբով ամբողջ ձմեռն մնաց այնտեղ: Պարսկաստանում պահապան զինվորներն օրեկան հերթակալներ չեն, այլ նրանք չեն փոխվում ամիսներով և մինչև անգամ ամբողջ տարի մնում են միևնույն տեղում: Այսպեսով նրանք մինչ այն աստիճան ընտանենում են իրանց պահպանած տան հետ, որ սկսում են շատ մերձ հարաբերություններ ունենաք հարեմի հետ: Այս մտերմությունն հայերի վերաբերությամբ ավելի անկասկած է լինում, որովհետև հայի բնության պարզությունը պարսկին լավ ծանոթ է:

Բայց սերը աչառություն չէ անում: Մանկահասակ գնդապետն, որպես չափազանց հանդուգն և համարձակ մի զինվոր, միևնույն ժամանակ ուներ յուր բոլոր արժանավորությունները, որ ամեն կին նրան մի անգամ տեսնելով, չէր կարող չհամակրել: Նա ունեցել է բավականին գեղեցիկ մանկություն:

Բայց գնդապետի հայկական պարզամտությունը հասնում էր մինչև այն մոլեռանդության, որ նրա համար անսուրբ էր ամեն ինչ, ինչ որ մահմեդական էր, մինչև անգամ պարսիկ կնոջ սերը: Այս պատճառով նա միշտ իրան հեռու էր պահում հարեմական տարփածուների սեթևեթանքից, և միշտ խնդրում էր, որ յուր զորապետն փոխեր յուր պահնորդության տեղը, ուր այնքան հաճելի չէր գնդապետին:

Նույն օրերում կատարվում էր կուսակալի դստեր հարսանիքի հանդեսը: Գնդապետն նրա ապարանքում դեռ պահնորդ էր: Փեսա ընտրված էր Մեշհեդի սրբազանի գլխավոր վանահայրն. դա Պարսկաստանի մեջ նույն նշանակությունն ուներ, որպես Տալայ-Լաման Տիբեթում: Նա մի ծերունի մոլլա էր, այնքան հարուստ, որքան հարուստ կարող էր լինել վանահայրն ընդհանուր Պարսկաստանի մի ուխտատեղիի, ուր թափվում են բոլոր շիաների գանձերը:

Նույն միջոցին գնդապետի զորապետն նորան յուր մոտ է կանչում և ասում է այս խոսքերը. «Օհան, կուսակալի դստեր հարսանիքն է, այդ դու գիտես. բայց քեզ հայտնի՞ է, որ քո զորապետն սիրում է նրան»: — «Ես քո սրտի մեջ չեմ նստած, որ գիտենամ», սառը կերպով պատասխանում է գնդապետը: «Այդ իրավ է, ես այդ մասին մինչև այսօր քեզ ոչինչ չեմ ասած, բայց, Օհան, եթե նրան

տանեն, քո զորապետը կմեռնի հուսահատությունից»: — «Ես ի՞նչ կարող եմ անել», — հարցնում է գնդապետը: «Դու կարող ես անել երկու բան, պատասխանում է զորապետը, մին՝ որ օրիորդին կարող ես ազատել ծերուկ մոլլայի գրկից, մյուս՝ որ կարող ես բախտավորել քո զորապետին»: — «Ի՞նչ հնարքով», հարցնում է բոլորովին շփոթված Օհանը: — «Լսի՛ր, ես կասեմ քեզ, էգուց գիշեր պետք է տանեն հարսին, այս գիշեր դու նրան պետք է այնպես թռցնես յուր տեղից, որպես ծիտը յուր բույնից»: — «Հետո ինձ ինչ կանեն, գիտե՞ս»: — «Քեզ ոչինչ չեն կարող անել»:

Գնդապետը երկար ընդդիմանալուց հետո, վերջապես հանձն է առնում կատարել զորապետի կամքը: Նրա ձեռնարկությունն թեև կապված էր սարսափելի վտանգների հետ, բայց նա յուր հանդուգն վստահությամբ արհամարհում է բոլորը: Կուսակալի տան բոլոր ծակամուտներն հայտնի էին նրան, նա նույն գիշերում հայտնվում է հարսնացու օրիորդի սենյակում: Նա արթուն է լինում, նա ամենևին չէ զարհուրում, երբ տեսնում է գնդապետին: «Դու ինչո՞ւ մտար այստեղ», —հարցնում է օրիորդը: — «Եկա քեզ տանելու», պատասխանում է գնդապետը: — «Աստված իմ ձայնը լսեց, ասում է աղջիկը, ուրեմն գնանք»: Օրիորդը վեր է կենում և առանց երկար ու բարակ խոսելու կամենում է հետևել նրան: Այս վարմունքը զարմացնում է գնդապետին, և նա հարցնում է պատճառը: — «Դեռ դու չեկած, ասում է օրիորդը, ես աղոթք էին անում, խնդրում էի աստուծուց, որ ինձ չզցե այն ծերուկ մոլլայի ձեռքը. Որոշեցի մինչև տասն անգամ շուռ տալ իմ տերողորմյայի հատիկները, և մինչև վերջացնելն սպասել, կամ աստված կուղարկեր յուր հրեշտակը ինձ ազատելու, կամ եթե ոչ, ես վճռել էի ինձ խեղդել: Բայց աստված կատարեց իմ խնդիրքը»:

Գնդապետի սիրտն սկսում է իրան տանջել, նա չէ կամենում, օրիորդի հուսահատական դրությունից օգուտ քաղելով, նրան մեկ գերությունից ազատել և նրա կամքին ընդդեմ մի ուրիշ գերության մեջ գցել: Այս պատճառով պատմում է նրան, թե ինքն ինչ նպատակով օրիորդի սենյակը մտավ: Օրիորդը հայտնում է, թե ինքը ոչ մի զորապետի մոտ գնալու ցանկություն չունի, թող թե լիներ նա Շահի որդին, և խնդրում է իրան հանգիստ թողնել կատարելու յուր վերջին վճիռը, այսինքն՝անձնասպան լինելու: «Բայց եթե ես քեզ բռնությամբ տանի՞մ», — հարցնում է գնդապետը: — «Այն ժամանակ դու կտանես իմ դիակը միայն: Տեսնո՞ւմ ես այդ դանակը»: Օրիորդը հանում է յուր ծոցից մի դանակ և պատրաստվում է խրել յուր կուրծքը: Գնդապետը խլում է դանակը սրա ձեռքից, ասելով. «Ես կտանեմ քեզ այնտեղ, ուր դու ինքդ ցանկանում ես»:

Մյուս օրը գնդապետը և օրիորդը կուսակալի ապարանքից անհետանում են: Բոլոր քաղաքն խռովության մեջ է ընկնում: Դեպի ամեն կողմ մարդիկ են ուղարկում որոնելու փախստականներին: Բայց գտնել անհնար է լինում: Միայն մի շաբաթից հետո քաղաքից շատ հեռու գտնվում են մի կնոջ և մի տղամարդի հոշոտված մարմիններ, որոնց գլուխներն անհայտ էին, և օրիորդին պատկանող մի քանի իրեղեններ նրանց մոտ գտնելով, կարծում են, թե սպանվածն նա պետք է լինի:Դորանով խռովությունը դադարում է: Բայց դա մի խաբեական հնար էր, որով գնդապետն կամեցել էր ծածկել յուր փախուստի հետքերը:

Մի ամսից հետո, Շեբազ քաղաքում, մի պարսիկ Ահմեդ անունով և մի գյուղացի աղջիկ Ֆաթմա անունով, մի մոլլայի մոտ գրել տվեցին իրանց ամուսնության թուղթը. նրանցից մեկը գնդապետ Օհանն էր, մյուսն իշխանուհի Զոհրան — Մեշհետի կուսակալի դուստրը…:

ՆԱՄԱԿ Ե

Ես դուրս եկա Խոյ քաղաքից:

Առաջին անգամ ճանապարհորդը Պարսկաստանում տեսնում է մի ուղիղ և հարթ-հավասար ճանապարհ, որ հովանավորված էր երկու կողմից ուռենի ծառերով: Այս ուղին բավական երկար է, և ձգվում է սկսյալ քաղաքաղռնից մինչև այն մեծ և գեղեցիկ կամուրջը, որ շինված է Ղոթուր գետի վերա:

Անցնելով կամուրջը, կարմիր սարի գագաթան վերա երևում էր մի փոքր մատուռ, նույն սարի կարմիր քարերից շինված: Նրա տխուր և տրտում կերպարանքն գրավեց իմ ուշադրությունը: Ես մտածում էի, թե մահմեդականների մզկիթն լինելու էր այն: Բայց տեսնելով, որ իմ ուղեցույց հայը, գդակը առած, սկսավ ջերմեռանդությամբ նայել դեպի մատուռը և խաչակնքել յուր երեսը, հասկացա, որ մատուռը պատկանում էր քրիստոնյաներին:

— Ի՞նչ մատուռ է այդ, — հարց արի ես ուղեցույցես, որ դեռ չէր դադարել աղոթքի նման մի բան կարդալուց:

— Սուրբ Վարդանն է, աղա, սուրբ Վարդանը, ծառա եմ նրա մեծ զորությանը, — պատասխանեց նա ջերմեռանդությամբ:

Եվ ուղեցույցս սկսավ պատմել, թե սուրբ Վարդանը, այստեղ պատերազմելով անհավատների հետ, նահատակվել էր և նրա անունով շինված էր այս մատուռը: Եվ նա շատ զրույցներ ասաց սուրբ Վարդանի մասին: Բայց նա, որպես երևում էր, գրագետ մարդ չէր, և նրա խոսքերն չէին նմանվում գրքից սերտած պատմության. —նրանք կենդանի ավանդություններ էին, որոնցմով մեր կրոնական հերոսի սուրբ հիշատակը դեռ անմոռաց մնացել էր տեղային հայերի սրտերի մեջ:

Մատուռից կես մղոն անցնելով, հասանք Դուղլաղ, այստեղ կան մի քանի մերկ բլուրներ, որ տալիս են պատվական աղ:

— Նայի՛ր, աղա, — ցույց տվեց իմ ուղեցույցը մի քանի մեծ քարաժայռեր, որոնք թավալված էին աղահանքի ստորոտում: — Տեսնո՞ւմ ես այդ քարաժայռերը, —հարցրուց նա, — սուրբ Վարդանը հալածել է անհավատների գլխավորին մինչև դրանց մոտ, փախստականը յուր անձը ազատելու համար պատսպարվել է այդ քարաժայռերի ետքումը, բայց սուրբն Վարդան յուր նետերով ծակոտել է քարերը և սպանել է նրան:

Ես ձիս քշեցի և մոտեցա, որ տեսնեմ այն քարաժայռերը: Եվ իրավ, նրանց վերա կային անհամար ծակտիք, հայտնի բան է, առաջ էին եկել քարի բնական կազմությունից: Բայց շատ հետաքրքրական եղավ, երբ տեսա, մի քանի թուրքի կանայք լողանում էին աղբյուրի ջրով, որ բխում էր նույն քարերից փոքր-ինչ հեռու:Նրանք ինձ տեսնելով, փախան, թաքնվեցան քարերի հետևում, բայց մի պառավ մնաց, որ պահում էր նրանց հագուստը:

— Ինչո՞ւ դրանք լողանում էին այս ջրով, — հարց արի պառավից, կարծելով, թե աղբյուրի ջուրն ուներ որևիցե բժշկական հատկություն:

— Օջախ (նվիրական տեղ) է, սահաբ (տեր) օջախ է, — պատասխանեց պառավը ամոթխածությամբ յուր երեսը ծածկելով. — փարատում է բոլոր ցավերը, երբ մարդիկ լողանում են նրա ջրով, — ավելացրուց նա:

— Ի՞նչ ասել կամիս, — հարց արի ես, ամենևին չհասկանալով պառավի խոսքերը:

— Ղազանֆարը, այն մեծ փահլավանը (հսկան) այստեղ սպանել է մեր պապերին, — ասաց նա հոգվոց հանելով: — Տեսնո՞ւմ ես այս աղբյուրը, դրա ջուրը բխում է նրանց արյան կաթիլներից...:

Ուղեցույցս պատմեց, թե մահմեդականներն այս աղբյուրը և այն ծակծկված ժայռերի տեղը համարում են օջախ, այսինքն՝ մի նվիրական սրբավայր, և ամեն ուրբաթ երեկո, հեռավոր տեղերից գալով, վառում են ճրագներ և ծխում են ուզառլիկ (դա մի տեսակ բույսի սերմ է, որ խունկի փոխարեն գործ են ածում մահմեդականներն, թեև ամենևին անուշահոտ չէ): Ես մոտ գնացի, տեսա, արդարև, հարյուրավոր խեցեղեն ճրագներ, սևացած ձեթի և մուխի մեջ, շարված էին քարերի վերա:

Բայց զարմացա, թե ի՞նչ հարաբերությամբ ավանդությունն հիշեցնում է այստեղ Ղազանֆար անունը և ինչ պատճառով նա շնորհված է մեր հսկա նահատակին:

Ղազանֆար նշանակում է առյուծ հաղթական, կամ իբրև ճիշտ հայոց բառ՝ գազաններին հարկանող (գազանահար), որովհետև մեր հոն պարսկերենի մեջ միշտ ֆեի է փոխվում, որպես ֆարման հրաման, ֆրուշթա՝ հրեշտակ, ֆամ՝ համ: Ղազանֆարը, կամ գազանահարը եղել է պարսից և հայոց Հերքուլեսը, հետո այս անունը որպես տիտղոս սեփականել են և հետագա հերոսներին, որպես մահմեդականությունը շնորհեց նորան Աբութալեբի որդի Ալիին յուր քաջագործության համար:

Ավանդություններն, անցնելով մի ազգից դեպի մյուսը, կերպարանափոխվում են, բայց նրանց իսկությունը մնում է միևնույնը: Ուստի շատ զարմանալի չէ, որ պատմական ղազանֆար անունը մի ժամանակ հեթանոս պարսիկներն շնորհեցին մեր Վարդանին, իսկ այժմ մահմեդական պարսիկներն շնորհում են իրանց Ալիին, որովհետև մահմեդականությունը սովորություն ունի բոլոր նշանավոր անձանց անունները դնել իսլամի շրջանակի մեջ: Որպես Ղորանի Աղեքսանդր Մակեդոնացին (Սկանդար Ղուլկարնեյն), Պղատոնը (Աֆլաթուն), Արիստոտելը (Ալասթու) և Սաբայի թագուհին, մինչև անգամ Քրիստոսը ու Հովհաննես Մկրտիչը, — բոլորն մահմեդականներ են:

Ես նայեցա, շատ հավանական է մտածել, թե Վարդանանց պատերազմը կամ Սրբույն Վարդանա նահատակության տեղը եղել է վերոհիշյալ մատուռիմոտակայքում, այսինքն՝ Ղոթուր գետի ափերի մոտ, որ կարծվում է պատմական Տղմուտը: Թեպետ հայերից շատերի կարծիքն այն է, թե պատերազմը եղել է Մագվա դաշտերում, բայց այդ կարծիքը տարակուսական է երևում, որովհետև այնտեղ ոչ մի ընդարձակ դաշտ չէ հիշեցնում մեզ Ավարայրին և ոչ մի գետ՝ Տղմուտը: Բայց ինձ երևում է, թե գլխավոր պատերազմը եղել է Դուզլաղի հարավային կողմում, այն նվիրական աղբյուրների մոտ, և այն ըստ ավանդության նետերով ծակոտյալ ժայռերի մոտակայքում, որտեղից փոքր-ինչ հեռու Ղոթուր գետը, յուր պղտոր ջրով, լիլային և ցեխոտ հատակով, ձևացնում է մի հեղեղատ, որին այլանուն անհարմար էր տալ, քան անունս Տղմուտ: Եվ ընդարձակ դաշտը, այնպես ցամաք և անապատ, հիշեցնում է ողբալի Ավարայրը...:

Խոյ քաղաքից ես դուրս եկա կեսօրից հետո: Նույն ավուր գիշերի տասն ժամին հասա Սալամաստ գավառը: Փայաջուկ անունով մի գյուղում իշևանեցի ես: Այդ գյուղի բնակիչներն, հարյուր և քսան տան չափ, բոլորն հայ էին: Արևելքում, մի հայաբնակ գյուղում, օտարականի իջևանն է՝ կամ քոխվայի (տանուտերի) տունը կամ քահանայի տունը և կամ ժամատան գավիթը: Բայց ես իջևանեցի եկեղեցու երեցփոխանի տանը: Մեր գրաստները տեղավորեցին, բեռները ներս տարան: Եվ որովհետև ամառ էր, գյուղացիներն քնում էին կտուրների վերա, ինձ համար ևս իրանց մոտ տեղ պատրաստեցին:

Մեսրոպը շուտով կրակ վառեց, թեյ պատրաստեց, և խմելով տաք ըմպելին, ես բավական հանգստացա, բայց սաստիկ սոված էի: Մեսրոպին հրամայեցի, ինչ որ պետք էր գնե տանտերից և ընթրիքի հոգածություն անե: Քանի րոպեից հետո նա դարձավ տանտիրոջ հետ, որն մի ծերունի, մորուքավոր և բավական փառահեղ կերպարանքով մարդ էր: Նա շատ քաղաքավարությամբ գլուխ տվեց և կանգնեցավ իմ առջև:

— Աղա, — ասաց նա, — դուք աստուծո հյուրն եք, թե դուք, թե ձեր գրաստները և թե ձեր ծառաներն այստեղ արծաթով ոչինչ գնելիք չունիք, մենք միասին կբաժանենք, ինչ որ ծառայիդ պարգևել է աստված:

Այս խոսքերը նա արտասանեց այնպիսի մի զգալի կերպով, մինչ ես երևակայում էի, թե ինձ հետ խոսում էր հայր Աբրահամը, և ես չկամեցա վշտացնել նահապետական ծերունու հյուրասիրական զգացմունքը, և պատասխանեցի, թո՛ղ կամքն լինի:

Իմ հյուրընկալն շնորհակալությամբ հեռացավ:

Շաբաթական պաս էր:

Ես տեղեկացա Մեսրոպից, թե ընթրիքի համար պատրաստում էին պասվա կերակուրներ: Ես պատվիրեցի նրան, որ ինձ համար խաշել տար մի քանի հատ ձու և տապակեին մի հատ վառյակ: Մեսրոպը ինձ ասաց հեգնական կերպով.

— Չլինի՞ թե այստեղ էլ ուզում ես ուրանալ քո հայությունը:

— Ինչպե՞ս, — հարց արեցի ես:

Նա պատասխանեց, թե ես այս առաջարկությունը արդեն արեցի, բայց տանուտերն ասաց, մի՞թե քո աղան հայ չէ, և կարելի՞ է լուծել սուրբ աստվածածնա պասը:

Ես չկամեցա մոլորության պատճառ տալ իմ ջերմեռանդ հյուրընկալին և խոնարհվեցա կրոնքի պահանջմունքին... Բայց շտապում էի, արդյոք ե՞րբ պիտի տան ընթրիքը:

Մին էլ տեսա մի կնամարդ լռությամբ մոտեցավ, իմ առջև դրեց մի մեծ պղնձե տաշտ և ձեռքումը բռնած ուներ նույնպես պղնձե մեծ իբրիղ: Նա սկսավ իբրիղից լեցնել տաշտի մեջ սառն ջուր:

Այս կնամարդն գլխին ծածկած ուներ կարմիր աբրեշումե քող, որ առջևից իջել էր մինչև արծաթե քամարը, երեսը բոլորովին անտեսանելի կացուցանելով, և հագուստը ոտքից ցգլուխ բոլորն խայտաճամուկ և բավականին նոր ու մաքուր էր:

Դա տանտիրոջ մանկահասակ հարսն էր:

Ես հարցուցի, թե ի՞նչ էր կամենում նա:

Նորահարսն ոչինչ չպատասխանեց, միայն շարժեց գլխով և ձեռքով ցույց տվեց տաշտը:

Ես հասկացա, որ այս երկրի կանայքն սովորություն չունին օտար տղամարդերի հետ խոսելու, բայց ի՞նչ բանի համար էր տաշտը, այդ հասկանալ չկարողացա: Մեսրոպն հայտնեց, թե նա կամենում է, որ ես լվանայի ոտքերս, երեսս և ձեռներս և սրբեի ինձանից ճանապարհի փոշին:

— Այդ ես ինքս կարող եմ անել, ինչո՞ւ է նա նեղություն քաշում, — ասացի ես:

— Այդ երկրի կարգն այդպես է, — պատասխանեց Մեսրոպը, — եթե թող չտաս, քեզանից կնեղանան:

Այդ նահապետական սովորությունը զմայլելուց ինձ, և ես սիրով ընդունեցի մանուկ նորահարսի հրավերը:

Նա սկսավ տաշտի մեջ լվանալ իմ ոտքերը յուր փափուկ ձեռքերով, որ ներկած էին հինայով, և նրա մատները զարդարած էին մատնիքներով, իսկ բազուկները՝ապարանջաններով և գույնզգույն հուլունքներից շարած բազկակապով (ղոլբաղ): Եվ շարժվելու միջոցին նրա քողի տակից լսելի էին լինում, նույնպես հուլունքներով շարած, ոսկի և արծաթի դահեկաններով շղթայած, նրա պարանոցի և գլխի զարդարանքի զնգզնգալու ձայներն:

Նույն միջոցին ես մտածում էի այն բանի վերա, թե որքա՛ն հաճությամբ ընդունեց և Մեսիան Մագդաղենացի կնոջ մի այսպիսի հյուրասիրական պատիվը: — Դա մի սովորություն էր Իսրայելի մեջ, որ հյուրի ոտքերը լվանում էին և նրա գլուխը օծում էին յուղով: Բայց որտեղի՞ց մտավ հայերի մեջ:

Իմ լվացվելեն հետո նորահարսն լռությամբ գլուխ տվեց, և առնելով տաշտը, հեռացավ: Իսկ ես, արդարև, զգացի բավականին զվարթություն և կազդուրում իմ հոգնած անդամների մեջ: Կարծես թե այդ հանգստությունն ինձ նոր ախորժակ տվեց ուտելու:

Չուշացավ և ընթրիքն: Շուտով սեղանը սփռվեցավ, և կերակուրներն միանգամով մեջ բերվեցան: Ծերունի տանուտերն, մի ահագին դդմասրվակ լիքն գինի յուր մոտ դրած, ինձ հետ սեղան նստեց:

Նույն միջոցին ես տեսա, երկու բարձրահասակ տղամարդ, թեև արևից այրված դեմքով, բայց հսկայատիպ և զվարթերես, մոտեցան, խոնարհությամբ գլուխ իջուցին և, ձեռքերը սրտերին դրած, կանգնեցան մեր առջև:

— Դրանք ովքե՞ր են, — հարցուցի ես:

— Քո ծառայքը, — պատասխանեց ծերունին: Ես հասկացա, որ նրա որդիքն էին:

— Հրամայեցեք, որ նրանք ևս մեզ հետ սեղան նստեն, — ասացի տանուտերին:

— Ո՛չ, — պատասխանեց խորհրդական ձայնով ծերունին. — նրանք դեռևս երկար պետք է սպասավորեն, մինչև բարձի տեղ գտնեն ձեզ պես պատվավոր հյուրերի մոտ:

Ես տեղեկացա, որ ծերունու որդիքն այս մեծարանքը ցուցանում էին ոչ թե ինձ պատվելու համար, այլ նրանք միշտ համարձակություն չունեին նստելու իրանց հոր մոտ, որպես գերդաստանի պատրիարքի մոտ, որի հեղինակությունը հասնում էր մինչև

անսխալականության: Կերակուրները, թեև պատրաստված էին ընդեղեններից, բանջարներից, բայց այնքան պարզ, համադամ և քաղցրաճաշակ էին, մինչև ես ոչ մի անգամ քեզ հետ, սիրելի ընկեր, այնպես ախորժակով չեմ կերել եվրոպական ամենապատվական հյուրանոցներից մեկում:

Ես ծալապատիկ նստած էի ասիական թանձր գորգի վերա և, ետ դնելով եվրոպական դանակն ու պատառաքաղը, ուտում էի ձեռքով, որպես ուտում էին մեր պապերը: Դու կասես, մեր պապերը մինչև անգամ Վաղարշակ Արշակունիի օրերում, այսինքն՝ Քրիստոսից 150 տարի առաջ, պատառաքաղ էին գործածում: Այո՛,գործ էին ածում միայն բարձր նախարարները՝ ազնվապետական դասը, բայց ես և դու ձգել ենք ազնվապետությունը:

Որքա՜ն քաղցր է կենակցությունը ռամկի հետ, ժողովրդի հարազատ որդու հետ: Եթե դու ուզում ես ճանաչել նրան, պետք է նրա խրճիթը մտնես, նրա հետ բաժակներ փոխես: Ես երևակայում էի, թե այնօր կատարյալ հայ էի և սեղան էի նստած կատարյալ հայի հետ, որի կյանքի ամեն մի գծերից արտափայլում էր հայության հատկանիշը:

Ծերունին շուտ-շուտ լեցնում էր ահագին գավաթը գինով, մատուցանում էր ինձ, և ես խմում էի ու խմում...:

Ես հարցրի տանուտերից, թե նա քանի որդի ունի:

— Որդիների կողմից հարուստ եմ, — պատասխանեց նա, — երեքն տանն են, իսկ երկուսն պանդխտության մեջ:

— Ինչո՞ւ համար են գնացած:

— Փող աշխատելու:

— Մի՞թե այստեղ չեն կարող աշխատել:

— Այստեղ աշխատածը մեր ձեռքից խլում են... եթե որդիքս դրսից փող չբերեն, մենք չենք կարող ապրել:

— Դեռ ես բախտավոր եմ այդ մասին, — ավելացրուց նա, մեր երկրի տների մեծ մասում տղամարդիկ չկան, բոլորը պանդխտության մեջ են:

— Աղջիկ քանի՞ հատ ունիս:

— Փառք աստծո մի հատ, այն ևս մարդի եմ տված:

Ես նկատեցի, այստեղ ևս աղջիկ զավակների ծնունդը ծնողներին դժգոհություն է պատճառում, չնայելով, որ հայրերը նրանց վերա ավելորդ ծախսեր չեն անում, այլ ընդհակառակն փեսայից փող են ստանում:

Պարզ լուսնկա գիշեր էր:

Տանտիրոջ հարսերը կից կտուրից, նստած իրանց քնաշորերի վրա, և թաքնված իրանց զավակների օրորոցների ետքում, երբեմն գաղտուկ նայում էին մեզ վերա: Որքա՜ն զվարճություն է զգում մարդ, երբ քողի տակից հանկարծ տեսնում է այն վարդագեղ դեմքերը... նրանց վառվռուն աչքերի երևույթն այնքան հրաշալի է և արագընթաց, որպես ասուպների սահումը պարզ երկնակամարի վերա:

Իմ զգացմունքներն բորբոքվեցան... ես ուրախ էի, որ շրջապատած եմ հայերով... հայերով, որոնց սիրտն այնքան պարզ է, որոնց միտքն այնքան բարի է, որոնց հավատքն այնպես ջերմ և մաքուր է...:

Եվրոպայում կանայք երբեք չէին գրավում իմ ուշադրությունը. Նրանք բոլոր իրանց արվեստական կեղծիքներով և պաճուճանքներով անցնում էին իմ մոտից, որպես մեռյալ ուրվականներ: Կարծես նրանք այնպիսի կերակուրներ էին, որ մարդ, հաճախ տեսնելով, և ստեպ ուտելով, վերջապես զզվում է...: Իսկ այժմ այդ ծածկյալ հավերժահարսունքը ինչո՞ւ այնպես զմայլեցնում էին ինձ: Ինչո՞ւ ես այնպես անկեղծ պարզությամբ նայում էի նրանց վերա: — Ես գտանվում էի, այո՛, նահապետական սրբարանի մեջ...:

Ես բավականին ոգևորված էի, և սկսեցի երգել Հայաստանի այն գեղջկական երգերից մեկը, որ շատ անգամ քեզ հետ երգել ենք, սիրելի ընկեր, բայց երգել ենք օտար երկրում, օտար երկնքի տակ...:

Երևի, ծերունուն հաճելի եղավ իմ երգը: Խղճալին առաջին անգամ լսում էր մի երգ ժողովրդական բարբառով: Նրա խորշոմած աչքերն վառվեցան ուրախությունից: Եվ նա խիստ ախորժելի բացատրություն տալով յուր դեմքին, ասաց երգս վերջացնելեն հետո.

— Ձայնդ անսպառ, աստված ավելի շնորհ տա:

Հայերն այս կողմերում իրանց լեզվով չունին ժողովրդական երգեր. նրանք երգում են թուրքերեն կամ պարսկերեն լեզվով, և հայ աշուղներն մինչև անգամ իրանց երգերը հորինում են նույն լեզուներով: Պատճառն տիրող ազգերի ազդեցությունն էր, բայց ծերունի տանուտերն բոլորովին այլապես էր մեկնում. նա ասում էր, թե հայոց լեզվով միայն կարելի է հոգևոր երգեր ասել, և դա տիրացուներին ու տերտերներին է պատկանում:

— Բայց դու հասկանո՞ւմ ես, ինչ որ երգում են նրանք, — հարցրի ես:

— Գրոց լեզուն ես ո՞րտեղից կարող եմ հասկանալ, — պատասխանեց նա:

— Բայց իմ ասածը հասկացա՞ր:

— Հասկացա:

— Ո՞րն է լավ:

— Տերտերի ասածը հոգու շահ ունի, բայց քո ասածը մարմնու, — պատասխանեց նա: — Բայց հոգին աստծունն է, մարմինը՝ սատանային:

Մինչև ո՞ր աստիճան խաբված է մեր միամիտ ժողովուրդը...:

Ծերունին, նկատելով, որ ինձ շատ դուր չեկավ յուր ասածը, թույլտվություն խնդրեց, որ յուր որդիներից մեկն երգե: Ես հաճությամբ ընդունեցի:

Փոքր որդին սկսեց երգել, բայց մեծը ձայն էր պահում: Նրա թուրքերեն բայաթին հնչվում էր ցավալի տխրությամբ: Ոչինչ արտահայտություն այնքան ճշտությամբ չէ թարգմանում սրտի հատկությունները, որպես երգը: Ա՛խ, սիրելի ընկեր, մի ստրկացած ազգի երգն նույնպես տխուր է, որպես նրա կյանքը...:

Երգի յուրաքանչյուր տան վերջին տողը ավարտվում էր այս խոսքերով. «Եթե դու ինձ չսիրես, գանգատս խանին կանեմ»: — Խանը տիրում է հայ մարդու կենսական բոլոր երևույթների վերա, մինչև անգամ նրա սիրո և հոգեկան զգացմունքների մեջ նա իշխում է…

Ցավալի մտածմունքներ պաշարեցին ինձ... իմ զվարճություններն մի ակնթարթում ցնդեցան... և ես ընկղմվեցա դարձյալ դառն խորհրդածությանց մեջ:

Մեր ընթրիքն վերջացավ գոհության աղոթքով, որ կարդաց ծերունին, թեև նա գրագետ չէր: Նա աստծուն փառք տալեն վերջը, ինձանից ներողություն խնդրեց, ասելով, թե յուր սեղանը բոլորովին արժան չէր պատվելու ինձ նման հյուրին: Նա շուտով հեռացավ, մտածելով, թե ես հոգնած եմ, և թողեց ինձ հանգստանալ: Բայց որդիքն ոտքի վերա սպասում էին, մինչև ես քնեի, մտածելով, գուցե ես նրանց պատվիրելու մի բան ունենամ:

Ես խնդրեցի նրանցից մի փոքր խմելու ջուր դնել իմ մոտ և հեռանալ: Բայց զարմացա, փոխանակ ջրի դրեցին գինի: Ես հասկացա, այդ մի առանձին պատիվ էր հյուրին:

Թեև այն օր սաստիկ հոգնած էի, բայց քունը քանի ժամ էր չէր մոտենում իմ աչքերին: Ես մտածում էի: Բայց ինչե՞ր չէի մտածում ես...: Ես մտածում էի, մի այսպիսի ժողովուրդ, այդքան բարեսիրտ և բարեմիտ, ինչո՞ւ պիտի զուրկ մնա ուսումից և կրթությունից: Ես մտածում էի, թե մենք, դատարկ խոսքերով միայն գործ շինող, բայց իրապես ծույլ և անպիտան ուսումնականներս մի՞թե պարտական չենք ժողովրդին՝ լուսավորությունը նրանց մեջ չտարածելու համար: Ես մտածում էի, միթե աստված նրանց արյունը և դառն արտասուքը մեզանից՝ գիտուններիցս չէ՞ պահանջելու: Ի՞նչ է, որ նրանց թողնում է ստրկության մեջ, ի՞նչ է, որ նրանց ճնշվիլ է տալիս բռնակալ իշխանի լծի տակ, գործելու միմիայն օտարի շահերի համար: — Տգիտությունը: Բայց ո՞վ պետք է առաջնորդե նրանց կյանքի ուղիղ և լուսավոր ճանապարհի վերա: Մեր տանտերե՞րը — նրանք իրանք ուղղության կարոտ են…:

Ա՛խ, սիրելի ընկեր, շատ բաների վերա մտածում էի ես... բայց իմ բոլոր մտածություններն անրջային ցնորքներ էին...: Մենք նմանում ենք այն տուն շինողներին, որ միայն թղթի վերա մեռած մակարդակներ են գծում, և կարծում են, թե դորանով ամեն ինչ վերջացած է:

Գեղեցի՛կ գիշեր էր: Լուսինը փառահեղությամբ լուսավորում էր աստուծո արարածները: Ամառնային թարմ օդը շնչում էր ախորժելի փափկությամբ: Ես անքուն, իմ մահճի միջից լսում էի, թե որպե՛ս մերձակա կտուրների վերա նորահարսունք, օ՛ր-օ՛ր երգելով, քնեցնում էին իրանց նորամանուկները, լսում էի, թե որպես պառավ մամիկները, հավաքած իրանց շուրջը հարցասեր թոռնիկներին, ցույց էին տալիս նրանց աստղազարդ երկինքը և պատմում էին զանազան առասպելներ համաստեղների մասին: Նրանք ցույց էին տալիս, թե ո՛րն է «Կոստանդիանոս թագավորի խաչը», — ո՛րն է «Յոթն եղբարց սեղանը» — ո՞րն է «Քարն ու կշիռը» — ո՞րնէ «Բազումքը» և կամ ո՞րն է «Գութանը» և այլն:

— Մամիկ, մամիկ, այն աստղն չէ՞ արդյոք գայլը, որ կերավ գութան վարողներին հաց տանող երեխային, — հարցնում է փոքրիկ թոռնիկը:

— Հա՛, սիրեկան, այն պլպլացող աստղը գայլն է և նրա մոտ այն փոքրիկ աստղը հաց տանող երեխան է, — ասում է պառավը և հետո սպառնում է. — Նայի՛ր, Խաչո, որ մինակ դաշտը չգնաս, թե չէ, քեզ էլ կուտե գայլը:

Երեխան խոստանում է մինակ տանից դուրս չգալ և այն օրից ծնանում է նրա սրտի մեջ երկչոտություն և վախ գազաններից...:

Արորին այստեղ ասում են «ոսկի» և ոսկի արորը որպես հայերի, նույնպես և համարյա բոլոր արիական ցեղերի ավանդությանց մեջ ունի յուր միանման պատմությունը. նա համաստեղների կարգն է դասվում:

ՆԱՄԱԿ Զ

Ես այժմ Սալմաստումն եմ: Դա Ատրպատականի այն գավառն է, որ հայտնի է մեր պատմության մեջ անունով Զարևանդ կամ Զարեհավան, որ նշանակում է արևիավան: Եվ արդարև, կենդանի ավանդությունն մինչև այսօր պահել է այն հին զրույցը, թե այստեղ եղել է մի մեծ քաղաք, որ նվիրված էր արևին: Եվ մինչև այսօր Քոհնա-Շահարից (հին քաղաքից) սկսյալ մինչև Ահրևան՝ այսինքն Զարեհավան գյուղը երևում են հիշյալ լայնատարած քաղաքի հետքերը:

Ատրպատականը, կամ այլ կերպով, Ատրպայգյանը (կրակարան) որպես ցուցանում է այդ անվան բուն ստուգաբանությունը, եղել է խանձարուրն մոգական կրակի: Ատրպատականի զանազան գավառներում, առավելապես Սալմաստում, մինչև այսօր մնացել են իրանց նվիրական անմատչելիության մեջ ահագին մոխրաբլուրներ, որք, շատ հավանական է, ձևացել են ատրուշանների անհանգչելի կրակին դարերով զոհված վառելիքներից: Դրանք ցուցանում են, թե Զրադաշտի կրոնքը ավելի տարածված է եղել Զարեհավանում:

Եվ շատ պախարակելի չէ ոմանց կարծիքը, թե Սալմաստը կամ նրան կից Ուրմին եղել են Զրադաշտի հայրենիքն, որովհետև մինչև այսօր Սալմաստում մի գյուղ պահպանել է մեծ մոգի անունը, դա կոչվում է Զրադաշտ:

Սալմաստում ատրուշաններից ձևացած մոխրաբլուրներից նշանավոր են՝ Բութ-Ամեն (արձան հավատարմության), Փայաջիկի բլուրը, Դրիշկի բլուրը և Մահլամ գյուղի բլուրներն: Բայց շատերն կիսով չափ, կամ բոլորովին անհետացած են, որովհետև երկրագործները նրանց մոխիրը տանում են իրանց արտերը պարարտացնելու: Այստեղ անտառներ չլինելու համար գյուղացիք իրանց անասունների աթարը, փոխանակ հողերը պարարտացնելու, գործ են ածում վառելիքի համար, և միակ բանը, որ մնում էր նրանց արտերին ուժ և զորություն տալու, էր մոխիրը: Իսկ կրով կամ այլ արվեստական կերպով հողի պարարտացնելը դեռ անծանոթ է այստեղ:

Գիշերով հասած լինելով Սալմաստ, ես չկարողացա լավ դիտել նրա դիրքը, բայց առավոտյան, երբ զարթեցա քնից, նկատեցի, որ գտանվում եմ մի հիանալի հովտի մեջ: Այդ հովիտի երեք կողմերն բոլորակ ձևով պատած են լեռներով, իսկ արևելյան կողմում ծփում է Ուրմիո գեղեցիկ լճակը: Սոլայ կամ Հարազով գետը, ճյուղավորվելով բազմաթիվ փոքրիկ առվակներով, ոռոգում է հովիտի երեսը: Եվ գյուղերը, զարդարած այգիներով և ձեռատունկ ծառերով, միախառնվում են և ընծայում են հովիտին բոլորակ անտառի կերպարանք:

Առավոտյան ես զարթեցա արևածագեն խիստ վաղ: Տըկ… տըկ... տրկ... լսելի եղավ մի օտարոտի ձայն: Դա ժամատան կոչնակի ձայնն էր, որ մղդսին դռնից դուռն ման գալով, փայտե մուրճով թակում է գյուղացոց դռները և յուր հատուկ բարեպաշտական ձայնով եղանակում է. «Ա՛յ քրիստոնյայք, ժամ համեցեք, և ձեր հոգուճարը լացեք»: Զանգակի քաղցրահնչյուն ձայնը լռած է մահմեդական Պարսկաստանում, սիրելի ընկեր, որովհետև քրիստոնյա եկեղեցվո նաղուսի ձայնը պղծում է մոլեռանդ մուսուլմանի լսելիքը...:

Կտուրը, որի վերա պատրաստած էր իմ անկողինը, այնքան բարձր էր, մինչև իմ առջև դրած էին գյուղի բոլոր տանիքները, և շուրջանակի կանաչին էր տալիս գեղեցկազարդ հեռակայքն: Ես վեր առի երկփողի դիտակը, որ դրած էր իմ մոտ, և սկսեցի նայել դեպի իմ չորեքկողմը: Ես տեսնում էի գյուղական ամբողջ կյանքը յուր հրաշալի անմեղությամբ: Նորապսակ, մանկահասակ հարսերը, ամենից առաջ զարթնելով, վեր են կենում անկողնից. նրանք գաղտուկ հագնվում են, մինչդեռ նրանց սկեսուրն և սկեսրայրն քնած էին, և վազում են դեպի տնային գործերը: Աղջիկներն հարսերից առաջ, սափորները դրած ուսներին, գնացել են մերձակա աղբյուրից տան համար ջուր բերելու: Ամենից հետո զարթնում են պառավ մամիկները և ծերունի հայրիկները: Նրանք, մի ժամու չափ նստած իրանց քնաշորերի մեջ, հորանջում են, իրանց մարմինը քորում են և պատմում են մինը մյուսին, թե ով ինչ բարի կամ չար երազ էր տեսել: Բայց հենց որ լսվում է ժամատան կոչնակի ձայնը, նրանք վեր են կենում, լվացվում են և դիմում են դեպի եկեղեցին:

Մի քանի ժամ տևում է այդ տեսարանը: Ես նայում եմ... և ինձ երևում են հիանալի երեսներ թարմ, առողջ և անխարդախ գիծով: Ինձ պատկերանում է բիբլիական աշխարհը: Ես հիշում եմ Մարգարե թագավորին, որ մի այդպիսի կտուրից նայելով, սիրահարվեցավ գեղեցիկ Բերսաբեի վրա...

Արևը ծագեց: Ա՛խ, ի՛նչ սքանչելի կերպով նա վեր է բարձրանում Ուրմիո լճակից՝ ողջունելու գյուղացիների գործունեությունը:

Դաշտից վաղուց արդեն լսելի է լինում սայլավարի երգը, որ հունձքի արտերեն թափում է յուր աշխատության բերքը կալի մեջ: Անասունների նախիրը դուրս ենքշում գյուղից: Կովերի և ոչխարների բառաչմունքն, ձիաների խրխինջն, ավանակների զռինչն, միախառնվելով, հնչեցնում են գյուղական անուշ մուզիկան...:

Հիանալի՛ կյանք:

Սալմաստը Ատրպատականի ամենից առավել հայաբնակ գավառն է, ուր կա այժմ մինչև հազար տուն հայ ժողովուրդ: Բայց 1827 թվականից առաջ հայոց գերդաստանների թիվն այստեղ հասնում էր մի քանի հազարի. նրանք գաղթեցին դեպի Ռուսաստան, թողնելով ամբողջ գյուղորայք դատարկ, որոնց մեջ հետո բնակվեցան թուրքեր: Այդ գյուղերում մինչև այսօր պահվում են հայերի եկեղեցիները և նրանց գերեզմանատները, մահմեդականների մոլեռանդությունը դեռ չէ կարողացել բոլորովին ոչնչացնել նրանց:

Ես վճռեցի մի քանի օր մնալ Սալմաստում տեղային հայ ժողովրդի կյանքը լավ ուսումնասիրելու համար: Եվ չկամենալով ավելի ծանրություն տալ իմ հյուրընկալին, մյուս օրը խնդրեցի, որ իմ կացարանը տեղափոխեն եկեղեցու գավիթում:

Ծերունին թեև դժվարությամբ, վերջապես համաձայնեցավ իմ առաջարկությանը: Եկեղեցվո գավիթում կային բավական մաքուր սենյակներ, որ հատկապես պատրաստված էին օտարականների համար. ես տեղափոխվեցա այնտեղ:

Ես այժմ առանձնացած լինելով, կարող էի լուծել սուրբ Աստվածածնա պասը, և այդ մասին Մեսրոպին ուղարկեցի մերձակա գյուղաքաղաքը, որ կոչվում էրԴիլիման, մի փոքր միս, յուղ, ձու և այլ զատիկվա ուտելիքներ գնելու:

Քանի ժամից հետո բազարից դարձավ Մեսրոպը, յուր գնած պաշարը բարձած ունենալով ավանակի վերա: Ես շատ բարկացա, տեսնելով, նա փոխանակ մի կտոր մսի, բերել էր մի ամբողջ քերթած ոչխար:

— Ի՞նչ պետք էր մեզ, հիմար, այդքան միսը, — ասացի ես նրան:

— Ապա ի՞նչ պիտոր ընեի, շներու դեմի՞ թալեի, — պատասխանեց նա տհաճությամբ:

Ես նկատեցի, Մեսրոպն նույնպես բարկացած է:

Նա սկսեց դժգոհությամբ ինքն իրան մրթմրթալ, թե ես ման էի ածում
նրան «անօրենների» երկրում, ուր նա ամեն մի հանգամանքներում ստիպված էր հանդիպել անախորժությունների, ծեծ ուտել, հայհոյանք լսել: Թե այդ երկիրը Ջեյթունը չէ, ուր նա իրան վշտացնողին «շանսատակ» (շան հիշատակ) աներ, այստեղ նրա ձեռքերը կապված են: — Եվ այս բոլորի մեջ նա մեղավոր էր գտնում ինձ, ասելով, եթե նա չէ ցանկանում
մեկին «շանսատակ» անել, այսինքն՝ սատկեցնել, շան հիշատակի արժանացնել, պատճառն այն էր, որ ինքն ստիպված կլիներ ինձ թողնել և փախչել, իսկ ես կմնայի առանց ծառայի:

Մեսրոպի խոսքերն բոլորովին անտեղի չէին, ես տեսա, նրա երեսը ջարդված էր և գլխիցը արյուն էր հոսել:

— Էլ ի՞նչ արեցիր, — հարցրի ես, — դարձյալ սեիդի քսվեցա՞ր:

Մեսրոպը պատմեց, թե այդպիսի դեպք պատահած չէր, միայն երբ նա մսավաճառի մոտ գնաց, և կամենալով մատով ցույց տալ նրան յուր խնդրած մսի մասը,անզգուշությամբ մատն դիպավ մսին, և մսավաճառն սկսեց հայհոյել նրան, թե ինչո՞ւ պղծեց միսը, որ այլևս չէր կարող վաճառել որևիցե մահմեդականի, և սկսեց ստիպել Մեսրոպին, որ վճարե ամբողջ ոչխարի արժեքը և միսը ինքն տանե: Մեսրոպը ընդդիմանում է մսավաճառի մի այդպիսի պահանջմունքին, և թուրքերն հավաքվելով, ծեծում են նրան: Խղճալին ազատվում է նրանց ձեռքից, երբ վճարում է ամբողջ ոչխարի կրկնակի արժեքը:

Ինձ շատ խռովեց այդ անցքը, և չգիտեի, թե ի՞նչ պետք է անել: Վերջապես տվի Մեսրոպին մի փոքր սպեղանի, որ նա դնե յուր վերքի վերա, և ես վրդովված անցուդարձ էի անում սենյակիս մեջ: Հանկարծ ներս մտան մի քանի մարդիկ, նրանցից մինն էր իմ հյուրընկալ ծերունին, իսկ մյուսն, որ գլխին ուներ տափակ գդակ և հագած ուներ սև վերարկու, ընդառաջեց, «բարի ողջույն ասաց — իմացա, որ քահանա է: Դրանց հետ եկած էին՝ գյուղի ռեիսը (տանուտերը) և մի քանի հոգի աղսաղալներից, այսինքն՝ ժողովրդի սպիտակամորուքներից, որ հասարակության կառավարության մեջ պատվի և համարումի տեր մարդիկ էին: Բոլորն խոնարհությամբ գլուխ տվեցին, և մինչև ես հրաման չտվի, նրանք չնստեցին:

Ես շատ խղճահարվում էի, տեսնելով այս ողորմելի մարդկանց չափազանց խոնարհությունը. նրանց մեջ պակաս էր նահապետական ժողովրդի այն արձակ-համարձակ վարվողության ձևը, որ հառաջ է գալիս նրանց պարզ և միամիտ անփութությունից: Այսպիսի հարաբերություն կարելի է տեսնել անմեղ երեխաների մեջ միայն, որոնք բոլորն եղբայրներն են: Բայց հայերն այստեղ այնպես չեն, նրանց թե բնավորության և թե շարժմունքների մեջ նկատվում է ստորաքարշություն, ցած խոնարհություն, որ հառաջ է եկել դարևոր ստրկությունից: Բայց դա բնավորություն է դարձել: Եվ մարդ առաջին անգամ նրանց հետ խոսելիս, կարծում է, թե այդ ողորմելիքն չափից դուրս կեղծավոր և խաբեբաներ են, բայց այդպես չէ...:

Նրանց առաջին խոսքերն եղան բարովել իմ գալուստը, որ արտահայտում էին իրանց հատուկ ոճով և վերջացնում էին օրհնություններով: Ես կարճ շնորհակալություն արեցի, միայն տեսա, Մեսրոպն ներս բերեց, մի մեծ զամբյուղի մեջ դրած, զանազան տեսակ թաց մրգեղեններ, որպիսի են՝ խաղող, տանձ, խնձոր, դեղձ և այլն:

Ես հասկացա, որ դրանք իմ այցելուների ընծաներն են: Բարեսի՛րտ ժողովուրդ, նրանք երբեք չեն հայտնվում «մեծ» մարդու մոտ դատարկաձեռն: Սրանց խաներն վաղուց սովորեցրել են ժողովուրդը այս տեսակ զոհաբերությունների...:

Ես շնորհակալ եղա, ասելով, թե ինչո՞ւ պարտավորեցնում էին ինձ, թե ես ձրի բաներ ընդունելու սովորություն չունեի:

Նրանք պատասխանեցին. — «Դուք մեր թանկագին հյուրն եք, աստված ձեզ նման մարդիկ մեր ազգից պակաս չանե, բարով եք եկած, հազա՛ր բարով. մեր աչքի և մեր գլխի վերա տեղ ունիք, մենք և մեր որդիքն ձեր ծառաներն ենք, և մեր ունեցածը ձեզ մատաղ է»: — Մի ուրիշն ասաց. «Է՛հ, աղա, երանի՛ թե մեր ապրանքը դուք և ձեր նման աղաներն ուտեին, որ մեր արյունիցն են, թե չէ թուրքն գալիս է և տանում է, առաջն էլ չենք կարում կտրել, հենց կանգնած, աչքներս բաց-բաց մտիկ ենք անում: Գոնյա դուք կերեք, ձեզ հալալ է»:

Առատասիրտ գյուղացիների այսպիսի անմեղ խոսքերն զարմանալի ներգործություն ունեցան իմ վերա, և ես իմ մտքում ասեցի. «Բայց մենք, անպիտան գիտնականներս ինչո՞ւ չենք զոհում մեր ուսումը ձեր կրթության համար...»:

Ես ամաչեցա հայտնել նույն ավուր բազարի անցքը, որ պատահել էր Մեսրոպի հետ, որովհետև չէի կամենում նրանց մոլորության պատճառ տալ, թե պաս օրում իմ ծառան գնացել էր միս գնելու: Բայց նրանք արդեն լսել էին, և քահանան ասաց, երեսը խաչակնքելով.

— Սուրբ Աստվածածինը — ծառա լինեմ նրա մեծ զորությանը, ամեն բանի մեջ երևցնում է յուր հրաշքը: Մեսրոպի անցքը սուրբ Աստվածածնի պատիժը համարելու է:

— Ճշմարիտ է, — կրկնեցին մյուսներն:

Քահանայի այս մի քանի խոսքերը մեր քրիստոնեական դարերի ամբողջ պատմագրության կարճ բովանդակությունն էր...:

Թուրքերն խեղճ Մեսրոպի գլուխը ջարդել էին, նրան տուգանքի էին ենթարկել, ավելորդ փող էին առել — քահանան այս բոլորի մեջ մեղավոր էր գտնում դարձյալ Մեսրոպին, որովհետև նա պաս օրում միս էր գնել, և սուրբը նրան պատժել էր...:

Քահանան սույն իսկ համոզման մեջ է մնում հայոց պատմության ամբողջ քրիստոնեական շրջանում: Հույներն, պարսիկներն, արաբացիներն, թաթարներն՝ բարբարոսական խումբերով գալիս են, մեր աշխարհը կրակով և արյունով ծածկում են, չեն խնայում ոչ ծերի, ոչ երեխայի է ու կնոջ — բոլորը ոչնչացնում են և Հայաստանի գերին և հարստությունը առնելով, ետ են դառնում: Այն ժամանակ հայտնվում է քահանան — երկնքի և աստծո թարգմանը — և ասում է ժողովրդին. «Այս բոլորն ձեր մեղքիցն է, որ աստված պատժեց ձեզ, ապաշխարեցեք, մինչև աստուծո պատուհասը անցնի»:

Ժողովուրդը հավատում էր և դիմում էր դեպի եկեղեցին...:

Բայց մի մարդ կ չկար, որ ասեր նրանց. «Այն բոլոր ցավերը, որ դուք կրում եք, ձեր թուլությունիցն է, դուք մեռած մարդիկ եք. ձեզանում սիրտ և հոգի չէ մնացել, որ ձեր սրով պաշտպանեք ձեր երկիրը և ձեր պատիվը»:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի քահանային, ի՞նչ պետք է ասեի, ես մի րոպեում չէի կարող դուրս բերել նրան յուր դարևոր նախապաշարմունքից, միայն հարցրի.

— Միթե հայերն այստեղ չե՞ն կարող ձեռք դիպցնել մահմեդականների մորթած մսին:

— Ոչ միայն մսին, — ասաց նա, — այլ ամեն թաց բանի, որ վաճառում են մահմեդականներն, դիպչել չենք կարող:

Ողորմելի՛ դրություն...:

— Բայց քրիստոնյան, — հարցրի ես, — դիպելով մահմեդականի թաց վաճառքին, ասենք թե, պղծում է այն մասը միայն, որր նա շոշափել էր. այլևս ի՞նչ հարկ կար ամբողջ մթերքի արժեքը նրան տուժել տալ:

Քահանան, որպես երևում էր, շատ հիմար մարդ չէր, նա պատասխանեց.

— Մի անգամ ես միևնույն հարցը առաջարկեցի մի մոլլայի, նա պատասխանեց. «Երբ որ մի մուկն ընկնում է մի կարաս լիքն բաքմեզի, միթե չէ՞ պղծում նրա ամբողջ բովանդակությունը»:

— Բայց բաքմեզը հեղուկ է, պղծությունը նրա մեջ կարող է թափանցել, իսկ միսը թանձր մարմին է, — կտրեցի ես քահանայի խոսքը:

Քահանան տվեց մի պատասխան, որ շատ հետաքրքրական էր:

— Իրավ է ձեր խոսքը, աղա, — ասաց նա, — բայց մահմեդականների կանոններն մաքրության և անմաքրության մասին այնքան խիստ են, որ շատ անգամ հասնում են ծիծաղելի առասպելաբանության: Օրինակի համար, գինին նրանց օրենքով պիղծ է, բայց գինու համար կա մի այսպիսի հադիս. «Եթե մի ջրհորի մեջ լեցնես մի կաթիլ գինի, և այն ջրհորի ափին բուսնի

խոտ, եթե այն խոտը ուտե մի ոչխար, այն ոչխարը պղծում է ամբողջ հոտը, որի մեջ գտանվում է նա: Եվ այն հոտի ամեն մի ոչխարի միսը ուտելու համար անմաքուր է»:

Ես չկարողացա ծիծաղս զսպել, մի այսպիսի հիմար վարդապետությունը լսելով, և ասացի իմ խոսակցին.

— Այդ կանոնի հիման վրա բոլոր մահմեդականներն ազատ չեն մնալու պիղծ լինելուց, որովհետև, եթե ոչխարն մի կաթիլ գինու արտաշնչությամբ բուսած խոտը ուտելով պղծում է ամբողջ հոտը, ուրեմն և մեկ մահմեդական, ինքը գինի խմելով, կարող է պղծել մուսուլմանների ամբողջ հասարակությունը և այդպես, մինը մյուսից վարակվելով, կպղծվեր նրանց բոլոր ազգը:

Քահանան և նրա ընկերներն ծիծաղեցին, ասելով.

— Մահմեդականներն իրանց մոլլաների կապիկներն են, որպես ածում են, նրանք այնպես պար են գալիս:

Բայց իմ ծերունի հյուրընկալն ավելացրուց.

— Աղա, «կույրն որպես նայում է աստծուն, աստված էլ նույն աչքով նայում է կույրին»: Իրավ է, մահմեդականներն պիղծ են համարում մեզ, և գարշում են մեզանից, բայց մենք էլ նույն աչքով նայում ենք նրանց վերա: Մենք զարմանում ենք, թե դուք ինչպե՞ս ուղարկել էիք Մեսրոպին գնելու թուրքի մորթած միսը, չէ որ նրանք փչում են ոչխարը քերթելեն առաջ, և նրանց վաճառած մսի մեջ թուրքի շունչ է մտած: Մեղք չէ ուտել մի այդպիսի պղծությունը: Բայց մենք, առավելապես մեր կանայքը, միշտ հեռու ենք մնում մահմեդականների վաճառած ուտելիքներեն:

Ես չուզեցի ասել պարզամիտ ծերունուն, թե մարդիկ միօրինակ ստեղծվածներ են, թե նրանց մեջ ամենևին խտրություն չկա, թե մահմեդականը, թե կռապաշտը և թե քրիստոնյան, բոլորն եղբայրներ են: Ես չկամեցա ասել, թեև իսլամի հալածասեր ոգին ճնշում է այլակրոնների իրավունքը, բայց քրիստոնեությունն ունի յուր մեջ կատարյալ ազատություն: Ես չուզեցի այսպիսի խոսքերով խռովել ծերունու նախապաշարմունքը, մտածելով, թե մի տգետ ազգի մեջ, որպես հայերն են Պարսկաստանում, երբ չկա առողջ մտածողություն, երբ ազգային ինքնուրույնությունն պահպանվում է միմիայն ավանդություններով և ժողովրդական ծեսերով — այսպիսի խտրություններն մեծ նշանակություն ունին ազգային գոյությունը պահպանելու համար: Որպես հրեից սամարացոց հետ չխառնվելն երկար ժամանակ կարողացավ պահպանել այս երկու ցեղերի ազգային առանձնությունները: Եվ հայերը, եթե կարողացել են Պարսկաստանում մինչև այսօր պահպանվել իրանց ազգային կյանքով, և եթե նրանք կուլ չեն գնացել մահմեդականների մեջ — դրանց պատճառը եղել է կրոնքի տարբերությունը և քրիստոնեության ու մահմեդականության ընդդիմադրությունը:

Այս պատճառով ես բոլորովին սխալ եմ համարում այն կարծիքը, թե մեր ազգը և եկեղեցին պահպանել են մեր եկեղեցականներն: Սո՛ւտ է այս: Հայոց եկեղեցականներն միսիոնարի հոգի չունին, ոչ միայն օտար ազգերի վերաբերությամբ, այլև նույնիսկ իրանց ժողովրդի վերաբերությամբ: Գոնյա պատմությունը մեզ որևիցե օրինակ ցույց չէ տալիս այդ մասին: Եվ եթե մաղելու լինիքս մեր 16 դարու ամբողջ հայ եկեղեցականները, նրանցից վայր կընկնին մի քանի

Մեսրոպներ, Ներսեսներ, Եղիշեներ և Խորենացիներ միայն: — Բայց դրանք բացառություններ են...:

ՆԱՄԱԿ Է

Մյուս օրը ես կամեցա տեսնվիլ տեղային դատավորի հետ, որի վերա ես ունեի հանձնարարական նամակ Խոյի Շահզադայից: Վաղ առավոտյան ձի նստեցի, և Մեսրոպին ինձ հետ առնելով, դիմեցի Դիլիման գյուղաքաղաքը, ուր կենում էր նա: Դա մի իշխան էր Խոյի գավառապետի ազգականներից, որին հանձնված էր Սալմաստա կառավարությունը:

Հասնելով Դիլիման, ես լսեցի, թե այնօր իշխանը մահվան պիտի դատապարտեր մի քանի ավազակներ: Ես հետաքրքրվեցա տեսնել ասիական դատավորի պատիժը: Բայց ստուգելով, թե հանցավորներն պիտի պատժվին մի քանի ժամից հետո, ես որոշեցի նախ իշխանին տեսության գնալ:

Ինձ ցույց տվեցին ապարանքը, ուր կենում էր նա: Նրա դուռը լիքն էր ֆերրաշներով, սարվազներով և խառնիճաղանջ բազմությամբ: Ես ներկայացա նախ էշիկազասիբաշիին, այսինքն դռնապանների գլխավորին և խնդրեցի, թե ցանկանում էի իշխանին տեսնել:

Հրաշալի՛ Եվրոպա, քո լոկ հագուստն անգամ գրավում է ասիացու ուշադրությունը և նրա հարգանքը: Նա քաղաքավարությամբ խնդրեց մի փոքր սպասել յուր սենյակում, մինչև իմ մասին կծանուցաներ իշխանին:

Ես բարվոք համարեցի տեսնվելուց առաջ ներկայացնել նամակը, մտածելով, թե Խոյի Շահզադան շատ բարեսրտությամբ գրած կլինի յուր հանձնարարականը իմ մասին: Այս պատճառով թղթի փաթոթը տվեցի դռնապանների գլխավորին, տարավ յուր հետ:

Քառորդ ժամից հետո նա դարձավ և հայտնեց, թե իշխանը բարեհաճեցավ ընդունիլ ինձ, — բայց, ավելացրուց դռնապանապետը, դուք պետք է նեղություն կրեք հանել ձեր կոշիկները և հագնել ասիական հողաթափներ:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես զարմանալով:

— Կոշիկներով գնալ անպատշաճ է, տեր, — պատասխանեց նա, — դուք հողաթափներով շնորհ կտանեք մինչև դահլիճի դուռը, այնտեղ նախասենյակում կթողնեք ձեր հողաթափները և հետո գուլբեքով ոտք կկոխեք իշխանի գորգերի վրա:

— Լավ, ինչի՞ նման կլիներ դա:

— Այսպես է մեր երկրի սովորությունը, — պատասխանեց նա, ապշած իմ վրա նայելով, թե մինչև որ աստիճան անքաղաքավարի էի ես, որ այս հասարակ բանն էլ չգիտեի:

Ես խոնարհվեցա տեղային սովորությանը:

Ասիայում քաղաքավարության կանոնները ըստ մեծի մասին հակառակ են եվրոպականին: Օրինակի համար, Եվրոպայում վերարկուները և ձեռքի գավազանը թողնում են

նախասենյակում, բայց այստեղ առանց վերարկուի անպատշաճ է մի օրինավոր մարդու ներկայանալ, և ձեռքի փայտը պետք է յուր հետ ներս տանել: Եվրոպայում գլխարկը հանում են, բայց այստեղ գլուխը բաց անելը մեծավորի մոտ անպատվություն է, իսկ աղոթելու ժամանակ՝ մեղք: Եվրոպայում կանանց եթե կոշիկների վերի մասներն անգամ տեսնվին, ամոթ է, բայց այստեղ կանանց մերկ սրունքներն մինչև ծնկներն բաց են...

Ես հարցրի դռնապանների գլխավորից և մյուս ծեսերի մասին, թե որպես պետք էր ներկայանալ: Նա ասաց, թե մտնելով բակը, պետք է ուղղակի դիմել փենջարայի (լուսամուտի) հանդեպ և այնտեղից երկրպագություն տալ, իշխանը ներսից կտեսնի և ինքն հրաման կտա յուր մոտ գնալու: — Միայն մի՛ մոռացեք նախասենյակում թողնել ձեր հողաթափները:

Այս բոլորը ես մասամբ սովորած էի, բայց մինչև իշխանի դահլիճը մտնելը՝ ես երևակայում էի այն սարսափելի տանջանքը, որ պետք է կրեի, ուղտի նման չոքած նստելով նրա գորգերի վրա: Այս դրության դառը համր ես արդեն առած էի, ամբողջ ժամերով նստելով Խոյի շահզադեի մոտ:

Մտնելով իշխանի դահլիճը, ես կրկնեցի իմ երկրպագությունը, բայց զարմացա, տեսնելով այնտեղ մի եվրոպական աթոռ: Իշխանը մի փոքր շարժում գործեց առանց նստած տեղից վեր կենալու և քաղաքավարությամբ հրավիրեց նստել աթոռի վերա: Իսկույն հասկացա, որ այդ մի առանձին շնորհ էր դեպ ինձ:

Նրա առաջին խոսքերն խիստ փաղաքշական էին, նա շատ քաղցրությամբ արտահայտեց յուր ուրախությունը, տեսնելով մի եվրոպացի հյուր յուր երկրում (նա կարծում էր, թե ես ինգլիս եմ): Ես խիստ կարճ հայտնեցի իմ շնորհակալությունը նրա բարեսրտության համար, որովհետև պետք է առանձին վարժված լինել եղծավորության մեջ պարսից սեթևեթին պատասխանելու համար:

— Իմ ազգականս, Խոյի մեծ իշխանը, շատ գոհություն է հայտնում ձեր մասին յուր նամակի մեջ, — ասաց նա կրկին նամակը յուր ձեռքը առնելով, — և հանձնում է ինձ հոգ տանել, որ ձեր ուղևորությունը իմ կառավարության տակ եղող երկրում լինի հանգիստ և ապահով. կաշխատեմ նորին վսեմության հանձնարարությունը կատարել ամենայն ճշտությամբ:

— Մեծ շնորհ արած կլինի ինձ ձերդ մեծությունն, — պատասխանեցի ես:

Այնուհետև նա սկսավ հարցնել, թե որպե՞ս տեսնում էի ես նրանց երկիրը, հավանելի էր ինձ, թե ոչ:

Ես պատասխանեցի, թե երկիրը բնությունից պարգևած է ոչ պակաս հարստությամբ. եթե արհեստը և կրթությունն օրինավոր կերպով կմշակեն նորան, բնակիչները կարող էին լինել բախտավոր. բայց քանի որ տիրում է մտավոր խավարը, նրանք կմնան այնպես թշվառներ, որպես են այժմ:

Իշխանը պատասխանեց.

— Մտաբերելով Պարսկաստանի անցյալը, որ շատ հեռու չէ գնացած, այժմ պետք է փառք տալ աստծուն, որովհետև ժողովրդի վիճակը շատ բարվոքված է: Բայց առաջ մեր երկիրը ներկայացնում էր ավազակների մի տխուր արշավարան:

— Բոլորովին ուղիղ է ձեր ասածը, — պատասխանեցի ես, — պետք է գոհ լինել ներկա կառավարությունից: Այսուամենայնիվ, ավազակների թիվը դեռ բոլորովին նվազած չէ:

— Ի՞նչ պետք է արած, — ասաց իշխանը հուսահատական ձայնով, — որքան կարողանում ենք, կոտորում ենք, բայց նրանց արմատը իսպառ կտրել չենք կարողանում: Այսօր ևս մի քանիսը մորթելու ենք:

— Արդարև, հանցանքները այստեղ շատ խստությամբ են պատժվում, քան թե ուրիշ երկրներում, և մահվան պատիժն յուր սարսափելի ծայրին է հասած: Բայց մի գիտություն, որ մեզանում կոչվում է վիճակագրություն, արդեն ապացուցել է, թե կոտորելով հանցավորները, չէ կարելի անհետացնել հանցանքը:

— Ապա ի՞նչ պետք է անել, — հարցրուց իշխանը զարմանալով:

— Պետք է որոնել հանցանքների պատճառը, այլ խոսքով, այն աղբյուրը, որտեղից նրանք հառաջ են գալիս և նրա ճարն անել: Օրինակ, մեկը աղքատությունից ստիպված գողություն է անում, պետք է աշխատել, որ ժողովրդից աղքատությունը վերառվի, և նրա ապրուստն ապահովելու հնարներ տնօրինել: Մեկ ուրիշը այլ հանցանք է գործում անբարոյականությունից կամ անկրթությունից, և եթե նա լավ դաստիարակություն ստացած լիներ, չէր անի:

Իշխանը սկսեց ծիծաղել:

— Դուք ասում եք, եթե ժողովրդի ապրուստը ապահովված լինի, նա գողություն չի անի: Բայց ես մեր երկրում շատ հարուստներ կարող եմ ցույց տալ, որոնք իրանց ձեռքի տակ ավազակների խումբեր են պահում: Կամ ասում եք, թե կրթությունը հեռու կպահե մարդուն չարագործությունից, բայց մեզանում շատ կարդացվորներն ավելի անիրավներ են, սրիկան յուր սրովն է մարդ սպանում, իսկ նրանք՝ իրանց գրիչով:

Երիտասարդ իշխանը թեև սխալ կարծիքների տեր էր, բայց նա դատել գիտեր: Ես չուզեցի երկար խոսել, թե կրթությունը որքան ընդարձակ նշանակություն ունի, եթե ճշմարիտ կրթությունը ի՛նչ բանի մեջ է կայանում:

Դահլիճը, որի մեջ նստած էր իշխանը, խիստ լայն լուսամուտներով նայում էր դեպի ընդարձակ բակը, ուր դահլիճեն քանի քայլ հեռավորությամբ ծփում էր մեծ շատրվանը, և բոլոր բակը զարդարած է գեղեցիկ պարտեզով:

Իշխանը անգործ չէր: Նա ինձ հետ վիճում էր, ծխում էր յուր փառավոր ղեյլանը, սուրճ էր խմում, և միևնույն ժամանակ նայում էր յուր դատաստանական գործերին: Ես տեսնում էի, ամեն մի գանգատավոր, որ գալիս էր յուր խնդիրը մատուցանելու, բակի դռնից մտնելեն առաջ հանում էր յուր հողաթափները, և այնպես մերկ ոտներով մոտենում ու կանգնում էր լուսամուտի հանդեպ, և մինչև այնտեղ մերձենալն անդադար երկրպագություններ էր տալիս: Ես մտաբերեցի այն ձայնը, որ մորենու միջից կոչեց Մովսեսին... «Լո՛յծ զկօշիկս քո»: Պարսից իշխաններն իրանց նույն գերագույն էակի տեղն են դնում...:

Դատերն առանց երկար քննության վճռվում էին իշխանի մի լոկ խոսքով: Դատախազների բախտից և նրանց կաշառներիցն էր կախված, թե ո՛ր աստիճանի իրավացի կամ անիրավ կլիներ վճիռը:

Իշխանը ինձ մի ժամից ավել պահեց յուր մոտ: Այնուհետև նա սկսեց խոսել Եվրոպայի վերա: Նա ինձ առաջարկում էր շատ հետաքրքրական և մինչև անգամ ծիծաղելի հարցմունքներ: Օրինակ, — քանի՞ կին ունի, հարցնում էր նա, ֆրանգների թագավորը:

— Երբ ես պատասխանեցի՝ թե, — մին, նա զարմացավ:

— Ապա ինչպե՞ս թագավոր է նա, — երբ ունի մի կին, մեր Շահը ունի հարյուրավորներ:

— Հասարակ մարդիկ քանի՞սն են պահում, — հարցրուց նա:

— Դարձյալ մեկը, — պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն թագավորի և յուր հպատակի մեջ ի՞նչ զանազանություն կա:

— Այդ մասին ոչ մի զանազանություն:

Իշխանը կարծում էր, որպես կարող է թագավորն յուր ախոռատանը լեցնել բազմաթիվ գեղեցիկ ձիաներով, նույնպես և յուր հարեմը կարող է հարստացնել աշխարհի գեղեցկուհիներով:

Կամ թե հարցնում էր.

— Մե՞ծ եկամուտներ ունին այնտեղ դատավորներն. նրանք ամեն օր որսի գնո՞ւմ են, լավ բարակներ և բազեներ պահո՞ւմ են:

Ես ասեցի, թե նրանք ազատ ժամեր չունին այսպիսի զվարճությունների համար:

— Ապա ի՞նչ են շինում:

— Նրանք մտածում են և գործում են ժողովրդի համար:

— Իրանց ի՞նչ օգուտ, — հարցրուց նա ժպտելով:

Պարսից լեզվում նյութական արդյունք շահել և կառավարության որևիցե գործ կատարել՝ երկուսն էլ միևնույն նշանակությունն ունին: Պարսից ոչ մի քաղաքական պաշտոնակալ առանձին ռոճիկ չէ ստանում յուր ծառայության համար: Եվ եթե կամենում է նա վարձատրություն պահանջել, ասում է. «Ինձ մի գործ տվեք»: Նրա միջից ամեն ինչ դուրս է գալիս...

Ես աշխատեցի բացատրել դատավորի նշանակությունը և նրա պարտավորությունները, ավելացնելով, թե նա, որ արդարության համար է գործում և նրա իրականացնելու մասին է մտածում, պետք է հեռու լինի անձնական շահերից. որովհետև իրավունքը պաշտպանել և մի զրկվածի պահանջներին բավականություն տալ, ավելի մեծ զվարճություն է, քան թե որսորդությունը անտառների մեջ:

Իշխանը գլուխը շարժեց և ոչինչ չպատասխանեց:

Այնուհետև ես, առանց իշխանի անձնասիրությունը վիրավորելու, սկսեցի խոսել, թե իրերի այս տեսակ լինելն Պարսկաստանում կրթության պակասությունիցն է, միայն լուսավորությունը կարող էր փոխել նորան: Ես ցույց տվի, թե ուսումը և արհեստն ի՛նչ օգուտներ են բերում մարդկությանը, և թե առանց դրանց մարդկությունը ոչինչով չի զանազանվի վայրենի անասուններից: Այնուհետև, իբրև պտուղ լուսավորության և արհեստի, օրինակ բերեցի երկաթուղիները, շոգենավերը, հեռագիրները և շոգեշարժ մեքենաներով գործարանները, որոնցից զուրկ է Պարսկաստանը:

Իշխանը խիստ սառնությամբ պատասխանեց, թե դրանք բոլորն սատանայական բաներ են, որոնց համար նախ և առաջ պետք էր մարդուն յուր հոգին ծախել սատանային, մինչև նա կհաղորդեր մարդուն այդ գիտությունների գաղտնիքը:

Իշխանի խոսքերը թեև գոհացուցիչ չէին, բայց նա որպես արևելքցի չմոռացավ յուր հյուրասիրական պարտքը, յուր մոտ սուրճ և շերբեթ խմեցնելով, ղեյլան ծխել տալով, և խնդրելով, որ ստեպ հաճախեմ նրա մոտ քանի այստեղ եմ, այլև չմոռանամ ամեն մի ձախորդ դեպքում դիմել դեպի նա և այլն: Ես մտաբերեցի հայտնել Մեսրոպի անցքը, բայց դարձյալ չկամեցա, մտածելով, թե հիմար մսավաճառը կարող է մեծ տուգանքի ենթարկվիլ:

Իշխանը այնօր ոտքից գլուխ կարմիր էր հագնված արյունի գույնով: Դա նրա համար էր, որ արյուն պիտի թափել տար: Եվ ես շտապեցի տեսնել ավազակների մահվան պատիժը: Հանդեսը պիտի կատարվեր գյուղաքաղաքի հրապարակում:

Ես հասա այն ժամանակ, դահիճն նույնպես կարմիր հագնված, սրում էր յուր դանակը: Հրապարակը լիքն էր հանդիսականներով: Նրանք տեղ տվեցին ինձ խիստ մոտ կանգնել պատժարանին: Մի քանի րոպե տևեց վեճը փուչախ-փուլիի (դանակի փողի) համար. դա դահճի վարձատրությունն էր, որ պիտի ստանար խղճալի զոհերի ազգականներից: Այնուհետև սկսվեցավ գործողությունը:

Մահապարտներն երեք հոգի էին, որոնցից երկուսն քուրդ էին, իսկ երրորդը՝ թուրք: Առաջինին ոչխարի նման գետին տարածեցին, և դահիճը մատները անցուցանելով նրա պնչածակերից, մորթեց, բոլորովին դուրս կտրելով գլուխը: Մի քանի հեծկլտոց, մի քանի դառն հառաչանքներ, — և ահա վերջացավ գործը:Այնուհետև նա կտրեց երկրորդի աջ ձեռքի դաստակը և ծայրատ բազուկը անմիջապես թաթախեցին եռացած յուղի մեջ արյան հոսումը դադարեցնելու համար: Իսկ երրորդի պատիժը սարսափելի էր: Երկու փայտյա ցիցերից ոտներեն նա քարշ էր ընկած գլուխն դեպի ցած: Դահիճը անհնարին սառնասրտությամբ յուր ահագին խենջարի հարվածներով սկսավ կես կիսել կենդանի մարմինը: Մինչև կուրծքը հասնելը խղճալին դեռ հառաչում էր: Ես զարհուրեցա և չկարողացա այլևս նայել:

Ուսանողությանս ժամանակ, սիրելի ընկեր, ես էլ շատ անգամ դահճի սառնասրտությամբ անդամահատել եմ մեռած մարդերի դիակներ: Բայց կենդանի արյան հոսումը սարսափ է բերում:

Ինձ ասացին, երբ մահապարտը հայ է, նրան չեն մորթում, այլև խեղդում են կախաղանի վերա: Որովհետև մահմեդական դահիճը նույնպես մեղք է համարում յուր դանակը պղծել հայի արյունով...

Դահիճը յուր պաշտոնը վերջացնելեն հետո, մի ձեռքում բռնած կտրած կառափը, մյուսում կտրած թաթը, սկսավ ման ածել խանութների առջև և յուր համար փող հավաքել: Բայց կեսն

կիսած մարմնի յուրաքանչյուր կտորը տարան քարշ տալու գյուղաքաղաքի երկու գլխավոր դռներից երթևեկներին ցույց տալու համար:

Պատիժների հեղինակը Պարսկաստանը համարելու է. հեթանոս Հռոմը նրա ընդունակ աշակերտն եղավ, բայց ինկվիզիցիան կատարելագործեց:

Պարսկաստանում պատիժների տեսակներն այնքան բազմաթիվ են, որ մի ամբողջ գիրք կարելի էր գրել նրանց մասին, բայց ես գրում եմ քեզ այնքան միայն, որքան կարողացա տեսնել իմ ճանապարհորդության միջոցներում:

Թեթև գողությունները պատժվում են ձեռների կամ ոտների թաթերը կտրելով: Բայց եթե գողությունը շատ փոքրիկ էր, հանցավորի քթիցը կալմուխի ուղտի նման թել են անցկացնում, և դահիճը ման է ածում հրապարակներում, և կամ ականջները մեխում են մի սյան վերա և այնպես կանգնեցնում են հրապարակում: Բայց շատ անգամ բոլորովին կտրում են քիթը և ականջները: Գլխատումը կամ գլուխը երկաթե ահագին մուրճով ջարդելը և կամ թնդանոթի խողովակի բերնեն կապելով կրակ տալը, — դրանք մեծ հանցանքների համար են: Դրանց թվումն է մահապարտին կենդանի թաղելը, կամ մինչև կեսը խորել գետնի մեջ, կրով ծեփել և այնպես թողնել, որ սովածությունից մեռնի: Քարկոծությունը կրոնական հանցավորների համար է, և մահապարտի դատակնիքը տալիս է մեծ մուշտեհիդը, բայց դահճի պաշտոնը կատարում է ամբոխը: Բայց եթե հանցանքը թեթև էր, այսինքն՝ փոքրիկ հայհոյություն էր խոսակցել մեկը որևիցե սրբության դեմ, կտրում են նրա լեզուն:

Արևելքում որովհետև պատիվը աճում է մարդու հասակի հետ, և որքան ծերանում է մարդ, այնքան հարգելի է դառնում: Այս պատճառով մորուքը, մանավանդ ճերմակ մորուքը, ծերունու պատկառելության նշանն է: Պարսից լեզվում սպիտակ-մորուքությունը նույն նշանակությունն ունի, որպես մեր լեզվում բառս երիցություն: Կամենալով պատժել մի պատվավոր ծերունու, կտրում են նրա մորուքը, և նրա հետ զրկվում է նա հարգանքից:

Երկդիմի պատիժները, այսինքն՝ հանցավորն կամ կենդանի կմնա, կամ կմեռնի, — լինում են գանահարությամբ: Այս գործողությունը կատարվում են հանցավորի ոտների և մեջքի վերա, և հարվածների թիվը հասնում է մինչև հազարների:

Կանանց համար անդամահատության չկա, ոչ նրանց գլուխն են կտրում և ոչ մարմնի ուրիշ մասերը: Առհասարակ պատիժներն նրանց վերաբերությամբ խիստ չեն: Այդ, իմ կարծիքով, նրանից է հառաջ եկել, որ կինը մարդ չէ համարվում: Չափազանց եղեռնագործ կնոջը ցած են գլորում մի բարձր աշտարակի գլխից, երբ պետք էր սպանել նրան: Իսկ եթե հանցանքը թեթև էր, գցում են մի տոպրակի մեջ և գանակոծում են, այս հանգամանքում ևս պարսիկը ցանկանում է պահպանել կնոջ հարեմական անտեսանելությունը: Բայց կնիկներին պատժելը վերաբերում է կրոնի հոգևոր պետին և ոչ մարմնավոր իշխանության:

Շատ ծիծաղելի է պոռնիկ կանանց պատիժը: Հանցավորի երեսը մրոտում են, գլուխը բացում են և նստեցնում են ավանակի վերա, բայց հակառակ կողմով, այսինքն՝քամակը դեպի անասունի գլուխը դարձրած, իսկ երեսը դեպի գավակը: Ավանակի ագին սանձի տեղ տալիս են հանցավորի ձեռնում, և այնպես թմբուկներ ածելով, ման են ածում հրապարակներում:

Պարսկաստանում հասարակ մարդկանց չեն աքսորում և ոչ աքսորի մի հատկացյալ տեղ կա: Աքսորվում են միայն քաղաքական մեծ հանցավորներն, մանավանդ,երբ նրանք թագավորի

արենակիցներ էին: Այսպիսիների աչքերը փորում են և ուղարկում են ըստ մեծի մասին Արդաբիլի ամրոցը, բնակվիլ այն հռչակավոր մեչիդի մեջ, ուր դրած են Սաֆավիա թագավորների շիրիմները: Բայց եթե հանցավորն ձգտում էր գահին, նրան ներքինացնում են՝ ժառանգներից զրկելու համար, և կամ խմեցնում են այն նշանավոր թույնը, որ յուր հաճախ գործածության պատճառով կոչվում է «Ղաջարի ապուր»:

Մի փոքր խոսենք բանտերի վերա:

Պարսկաստանում առանձին բանտեր չկան: Բանտն այնտեղ է լինում, ուր բնակվում է դատավորը: Եվ որովհետև ամեն մի կառավարչական անձն իրավունք ունի պատժելու և բանտարկելու, այս պատճառով յուրաքանչյուրն ունի յուր տան մեջ մի բանտ: Դրա համար որոշվում են ներքնատան ստորերկրյա, մթին և խոնավ գետնափորները: Այնտեղ լի է ամեն տեսակ ապականություններով: Կալանավորը, նայելով հանցանքի աստիճանին, պահվում է զանազան ձևերով: Ըստ մեծի մասին պահում են շղթաների մեջ, կապանքի մի ծայրը պարանոցեն կցելով, իսկ մյուս ծայրը քարի վերա ամրացնելով: Բացի դրանից կալանավորի ոտները դնում են կոճղերի մեջ և այնպես սաստիկ պրկում են, որ շարժվիլ չէ կարող:

Ավելի սարսափելի են բանտային տանջանքները: — Կալանավորի կուրծքը շիկացրած շամփուրներով այրել կամ գլխին նույնպես շիկացած պղնձե թաս դնել. —դրանք ծանր հանցավորների համար են: Բայց եղունգների տակին և մատների միջոցներում, գրչի պես սրած եղեգների կտորներ անցուցանելն սովորական է: Կան և ուրիշ տեսակ տանջանքներ, որոնք կոչվում են բանտային խաղեր, օրինակ, կալանավորի ամորձիքից ծանր քարեր քարշ տալ և ստիպեցնել,. որ նա վազ տա. սովորականից շատ ջուր խմեցնել կալանավորին և ջրի արտադրության խողովակը թելով պինդ կապել և այնպես օրերով պահել, մեկ ձեռնից կամ մեկ ոտնից քարշ տալ և ժամերով պահել. ոտների և ձեռների ծալքերում քար դնել և պինդ կապել. կալանավորին գցել փոքրիկ սենյակում և զանազան խեղդող նյութերով ծուխ տալ:

Կան և այնպիսի տանջանքներ, որոնց սովորելու համար ինքն սատանան պետք է շատ տարիներ աշակերտե պարսիկ բանտապետի մոտ: Ես չեմ գրում, մի՛ գուցե վիրավորիմ քո խիղճը, սիրելի ընկեր: Բայց այսքանը պետք է գիտենալ, որ այս բոլոր բարբարոսությունները կատարում է բանտապետը, ոչ թե հանցավորին խրատելու, կամ նորան դեպի ապաշխարություն ածելու համար, այլ նրանից արծաթ դուրս քաշելու համար: Որովհետև կալանավորի ազգականները, լսելով նրա կրած չարչարանքները, աշխատում են կաշառել բանտապետին, որ նրան հանգիստ թողնե: Իսկ բանտապետը բաժանում է ստացածը յուր մեծավորի հետ, որին պատկանում էր բանտը: Եվ այսպես, ողորմելի մահապարտը մինչև յուր դատապարտության հրապարակը դուրս գալը, մինչև յուր վերջին պատիժը ստանալը, զրկվում է նաև կայքից, նրա բոլոր ունեցածն մտնում էր բանտապետի և նրա մեծավորի քսակը...:

Ինձ պատմում էր մի կալանավոր, որ նոր էր ազատված բանտից, թե նրան բանտապետը որոշյալ ժամանակով կապալով էր տալիս մի ֆերրաշի, այսինքն՝ ֆերրաշը, վճարելով բանտապետին մի որոշյալ գումար, իրավունք էր ստանում ինքն տանջելու կալանավորին և նրանից գոյացած արծաթը ինքն ստանալու:

Վերջացնելով հանցավորների մասին, հարկավոր եմ համարում հայտնել, որ մահվան պատիժները չեն կարող տալ նրանք, որ իշխանական ծագումից չեն, որովհետև կյանքը թագավորին և նրա սերունդին է պատկանում: Բայց լինում են և բացառություններ:

Կեսավուր տոթը սաստիկ այրում էր, երբ ձիս նստելով, Մեսրոպի հետ դարձանք դեպի Փեաջիկ, ուր էր իմ կացարանը: Ճանապարհին ես սաստիկ ծարավեցա: Գյուղի մոտ հոսում էր Ալոյան հովասուն աղբյուրը, ես մոտեցա զովացնելու իմ ծարավը: Մի գեղեցիկ օրիորդ, մի ձեռքում բռնած սափորը, մյուսում փոքրիկ կուժը, ջուր էր լեցնում յուր ամանի մեջ: Նա տեսնելով, որ ես կամենում էի խմել, լեցրուց կուժը և խիստ պարկեշտությամբ մոտեցրուց ինձ: Ես ոտքից ցգլուխ չափեցի սիրուն օրիորդը: Նա հագնված էր խիստ պարզ ձևով, որպես հագնվում են գյուղական աղջիկներն: Նրա երեսը չէր քողածածկված, որովհետև այստեղ աղջիկները, քանի չեն ամուսնացած, ման են գալիս բաց երեսով: Դա մի արտոնություն է, որ նա վայելում է յուր կուսական հասակում: Նա մինչև անգամ կարող է համարձակ խոսել օտարի հետ:

Գյուղական գեղեցկուհին զուրկ չէր և այն պաճուճանքից, որ հատուկ էր նրա մանուկ հասակին: Նրա գլխի փոքրիկ արախչինը զարդարած էր հուլունքներով և արծաթի դահեկաններով. ականջներին ուներ օղեր և պարանոցին՝ օղամանյակ: Ես շատ զարմացա, տեսնելով, որ օրիորդի քթից նույնպես օղ էր անցուցած: Ո՞ր ժամանակից մնացել էր հայերի մեջ այդ վայրենական սովորությունը:

— Ո՞ւմ աղջիկն ես, — հարց արի նրանից:

Օրիորդն ոչինչ չպատասխանեց և կարմրեցավ:

Կարծես թե ես խոսում էի գեղեցիկ Ռեբեկայի հետ, որ մի այսպիսի աղբյուրի մոտ ջուր խմեցրուց Աբրահամի երեց ծառային և նրա ուղտերին: Հիանալի՛ աղջիկ, նա շնչում էր հայկական քնքուշ սեռի բոլոր անմեղությամբ և ամոթխածությամբ:

— Կարդալ գիտե՞ս, — հարց արի նրանից:

Մի հեգնական ժպիտ խաղաց նրա վարդագեղ թշերի վերա, և նա խիստ սուր կերպով պատասխանեց.

— Ես տիրացու չեմ, որ կարդալ գիտենամ:

— Ապա ինչո՞վ ես պարապում դու:

— Ես մեր տան բանն եմ անում, երբ գործ չունիմ, գնում եմ վարպետիս մոտ, սովորում եմ կար կարել:

Ես հեռացա մանուկ օրիորդից, մտածելով, թե մինչև ո՞ր աստիճան արմատացել է մեր ժողովրդի մեջ այս նախապաշարմունքը, թե կարդալը միմիայն տիրացուների և տերտերների սեփականությունն է:

ՆԱՄԱԿ Ը

Նախորդ նամակումս ես քեզ գրած էի Ալոյան աղբյուրի մոտ ինձ հանդիպող գյուղացի օրիորդի մասին, որ այնպես կախարդաբար թողեց սրտումս ինձ դեռևս անհասկանալի մի զգացմունք: Ես դեռ չգիտեմ այս օրիորդի անունը, բայց որովհետև ես նմանեցրի նրան Բաթվելի դստեր՝ Իսահակա հարսնացուի հետ, այդ պատճառով պիտի կոչեմ նրան Ռեբեկա: — Չէ

կարելի, որ ես չգրեմ քեզ մի քանի խոսք իմ Ռեբեկայի մասին: Նա հայ գեղջուկ աղջիկ է, նա անկեղծ կատարելատիպն է մեր հին օրիորդության:

Գեղեցիկ է իմ Ռեբեկան: Նա ունի նոճիի նման բարձր և ուղղաձիգ հասակ. նրա վարդագեղ թշերը, այնպես թարմ և անխարդախ, շնչում են մանկության բոլոր չքնաղությամբ: Նրա սևորակ աչքերն կարծես թե վառվում են մի դյուցական հրով, նրանց մեջ նայելիս, դու տեսնում ես անմեղությունը յուր աստվածային սրբությամբ: Նրա կամարաձև երկար ձգված հոնքերը և սաթի նման սև, թավ գիսակն հիանալի տեսք ունին: Իմ Ռեբեկան ներկայացնում է վայրենի գեղեցկությունը յուր պարզ և անպաճույճ վսեմության մեջ:

Այս տողերը կարդալու ժամանակ դու պիտի մտածես, և ճանապարհորդության մեջ սիրո ցնորքները դարձյալ հիմարացնում են ինձ: Ինչ կամիս, դու մտածիր, ես չեմ կարող չգրել իմ Ռեբեկայի մասին:

«Ես տիրացու չեմ, որ կարդալ գիտենամ», — ասաց նա: Ո՛չ, ես կհանեմ քո անմեղ գլխից այս մոլորությունը, խե՛ղճ աղջիկ, կարդալը քեզ ավելի պետք է, քան տիրացուի և տերտերի համար. դու պետք է կրթես նոր սերունդը, դու պետք է հարթես մեր լուսավոր ապագայի ուղին: Դու պիտի կարդալ սովորես, այն ժամանակ դու այսպես աղքատ և խեղճ չես լինի, և քո որդիքն ուրախ և հանգիստ կանցուցանեն իրանց օրերը:

Այսպես մտածում էի ես, և շատ անգամ գնում էի այն նվիրական աղբյուրի մոտ, գուցե մյուս անգամ կհանդիպեմ նրան: Բայց նա չկար...

Հուլիս ամիսն էր:

Գյուղում չէր երևում ոչ մի մարդ: Բոլոր շինականները՝ կին, տղամարդ, մանկտի և մինչև անգամ չորքոտանի անասուններն — գործում էին մշակության դաշտերում: Միակ անգործ արարածն այդ գյուղի մեջ մնացել էի ես և շները, որոնք իրանց տխուր ձայնով երբեմն հնչեցնում էին օդի խորին լռությունը, և աքաղաղները, որոնց սուր և ձգական ձայնը ինձ հիշեցնում էր, թե այդ դատարկացած գյուղն բոլորովին թափուր չէ շնչավորներից:

Ես դուրս եկա իմ մելամաղձական օթևանից և դիմեցի դեպի դաշտը, տեսնել և հրճվել մշակների գործունեությամբ, և ավելի պարզ ասած, գուցե հանդիպել Ռեբեկային:

Ամառային թարմ և փափուկ առավոտներից մեկն էր:

Հեռավոր սարերի վերա, մրջեմի նման սփռված, ես տեսնում էի, արածում էին ոչխարների հոտեր: Առավոտյան զեփյուռը ծաղիկների անուշահոտության հետ բերում էր հովվի սրնգի մելոդիական հնչումները: Այդ ձայնին այնքան ծանոթ են ոչխարներր, որ շատ սիրով հավաքվում են հովվի բոլորտիքը, երբ նա ածում է: Այնտեղ կանաչազարդ արոտամարգերի մեջ կազմված են հովիվների վրանները, աղջիկներն բուրդ են մանում, կանայք գորգեր են գործում, տղամարդը ոչխարները մազակտուր է անում: Եվ դու տեսնում ես սկզբնական մարդը իր նահապետական գործունեության մեջ, և հովվական կյանքը մոգական ազդեցությամբ հիշեցնում է քեզ՝ «այդպես էին ապրում մեր պապերը»:

Մի տեղ հասունացած հունձքի արտերն զմայլեցնում են նայողի սիրտը: Հողմը հանդարտ շնչում է այդ մարդկային սնունդը ապահովացնող բուսականների վերա: Ծանրացած հասկերն

ծածանում են, խշխշում են և ոսկու փայլողությամբ ալեկոծվում են անդաստանի շիկագույն տարածության մեջ:

Մի տեղ հնձավորի մանգաղը փայլում է, և քաղված խոզանի երեսը ծածկվում է խուրձերի բազմությամբ, ժրաջան մշակներն մի կողմից դիզում են խուրձերը, մյուս կողմից՝ բառնալով սայլերի վերա, հավաքում են կալի մեջ:

Կալերը տարածված են գյուղի մոտ կանաչ դաշտի վերա: Նրանց միջով հոսում է մի առվակ, այնքան պարզ, որ հատակի գույնզգույն խիճերն սիրուն հուլունքների նման փայլում են, կարծես ծիծաղում են նայելիս: Կալերի մեջ կամնասայլն ճռնչալով պտույտվում է և մանրում է որայները. նրան ձգում են մի զույգ եզներ: Մի ծերունի, հեբուսացի Ուռնայի նման, նստած կամնասայլի վերա վարում է եզները և յուր երգի դողդողջուն ձայնով թեթևացնում է նրանց աշխատությունը:

Արևելքում անասունները սիրում են երգ և երաժշտություն: Հողագործը երգելով է վարում յուր գութանը. երբ նա դադարեց երգելուց, անասունները կանգնում են, որպես կանգնում է Բեդվինի ուղտը, երբ նա էլ չէ երգում: Սայլավորը երգելով է քշում անասունները, և մինչև անգամ որմնադիրը երգելով է շարում աղյուսները: Նայելով այս աշխատավորներին, մարդ մտածում է, թե որքա՞ն ուրախ և գոհունակ է անցնում դրանց կյանքը... Արդյոք այդպե՞ս է...:

Ես դեռ կալերից չեմ դուրս եկել: Ինձ գրավում է մի մանկահասակ աղջիկ, որ նստած կալի դիզած խուրձերի հովանու տակ, հասկերի ձողերից հյուսում է փոքրիկ զամբյուղիկներ: Նա հյուսում է լի ապագա հույսերով, նա հյուսում է յուր զամբյուղիկները, որ հարսնաբաժինք տանե փեսայի տանը: Նրա, կրտսեր քույրը առվակի ալիքների մեջ թրջում է, կակղացնում է չորացած ցողերը և սիրով օգնում է ավագ քրոջը:

Կեսօր է:

Հովիվներն քշում են հոտերը գյուղին ավելի մերձակա մի տափարակի վերա,.դա բերատեղն է: Եվ ահա գեղջուկ կանայքը, կժերը գլուխների վերա դրած, խումբ-խումբ շտապում են այնտեղ: Եվ ոչխարներն ախորժանոք թափում են իրանց ստինքների ծանրությունները, և ամանները լցվում են փրփրադեզ կաթով:

Տոթը գնալով լինում է անտանելի և հեղձուցիչ: Թռչունները, սողունները, միջատները — այդ երկնքի ու երկրի ազատ որդիքը — թաքնվում են իրանց բույներում մի փոքր զովանալու, մի փոքր հանգստանալու համար: Բայց հայ մշակը ազատ չէ, նրա համար հանգստություն չկա, նա պիտի գործե... Արեգակը յուր հրեղեն ճառագայթներով այրում է հերկող մաճկալի գլուխը, բայց նա դեռ վարում է յուր արորը, որովհետև նա ստիպված է գործել և մի՛շտ գործել...:

Կարծես թե դու կարդում ես այս թշվառների ճակատին Կայենի դատակնիքը: Նրանք ծույլ չեն. գործում են, տանջվում են, մաշվում են, վաստակում են... բայց ո՞ւմ,համար. — աղայի և կալվածատիրոջ համար: Այդ մարդիկ մի այլ բան չեն, բայց միայն դժբախտ մեքենաներ, որ ծառայում են օտարի շահերուն...:

Տեսնելով այդ, սիրելի ընկեր, այն քաղցր տպավորությունները, որ գործում են նայողի վերա մշակ մարդու աշխատության գեղեցիկ պատկերները — իսկույն չքանում են, և նույն րոպեում առաջ է գալիս մեր սրտի մեջ մի դառն զգացմունք, երբ մտածում ենք, թե այդ մարդիկ ստրուկներ են…

Այսպիսի ցավալի մտածությանց մեջ ընկղմված, ես շարունակում էի իմ զբոսանքը, հանկարծ իմ միտքս է գալիս Ռեբեկան: Տխրության սև ամպերն կարծես թե հետզհետե ցրվում են, ես մոռանում եմ իմ շրջակայքը, և իմ երևակայությունը հրապուրող առարկան սկսում է կրկին ցնորել ինձ...

«Ես տիրացու չեմ, որ կարդալ գիտենամ»... — դարձյալ հիշում եմ այս խոսքը, մի խոսք, որի մեջ դրած է հայի դժբախտության բոլոր սկզբունքը...

Ես սկսում եմ որոնել «նորան»:

Ես վճռեցի դիմել դեպի այգեստանի կողմերը: Ինձ լսելի էին լինում հա՛յ... հո՛ւյ... այգեպանների ագաղակները: Նրանք զարկում էին իրանց ճոճանակները, նրանք ճռճռացնում էին իրանց ճռիկները, որպեսզի հալածեն ծառերից պտուղներին վնասող թռչունները: Բայց անամոթ սարյակները և չար ճնճղուկներն ավելի ուշադրություն չեն դարձնում այգեպանների հարայ-հրոցին, և որկրամոլությամբ թռչում են մի ծառից դեպի մյուսը: Բարկացած այգեպանը արձակում է հրացանը, օդի խաղաղ լռությունը դողդողում է, և թռչունները խմբովին թռչում են մի այգիից դեպի մյուսը:

Ես միայնակ գնում էի այգիների միջով և այս տեսարանները ոչ ավելի գրավում էին ինձ: Հանկարծ մի քաղցր երգի ձայն հրապուրում է իմ լսելիքը: Այս քերովբեի ձայնը լսելի էր լինում մի փոքրիկ տաղավարից, հյուսված էր ուռիների դալար ճյուղերով նարվենդի ծառի անթափանցիկ հովանվո տակ:

Ես մոտենում եմ:

Հրաշալի՛ դեպք: Այդ կախարդական հովանոցի մեջ միայնակ նստած էր Ռեբեկան: Նա նույն րոպեում ասեղնագործում էր և երգում էր:

Տեսնելով ինձ, նա լռեց:

— Գեղեցիկ օրիորդ, — ասեցի ես, — կարելի՞ է մի քանի րոպե զովանալ քո տաղավարի մեջ:

— Ես այստեղ մենակ եմ, — ասաց նա երկչոտ ձայնով. — սպասեցեք, մինչև ես կկանչեմ իմ եղբորր, նա հեռու չէ, ահա այնտեղ գործում է բոստաններում:

«Ինձանից փախչո՛ւմ է վայրենի եղջերուն», — մտածեցի ես, նշմարելով նրա երեսի վերա կասկածանքի արտահայտությունք:

Նա դուրս գնաց հովանոցեն կոչելու իր եղբորը, խնդրելով ինձ, մտնել տաղավարում: Բայց քանի րոպեից հետո նա վերադարձավ միայնակ:

— Դուք չգտա՞ք ձեր եղբորը, — հարց արի ես:

— Ո՛չ, նա երևի տուն է գնացել, — պատասխանեց ամոթխածությամբ աչքերը դեպի ցած ձգելով:

Ես չգիտեի ի՛նչ ձևով խոսել նրա հետ: Եվրոպական աղջիկների հետ սովորած պերճախոս լեզուն գոլանում է, երբ հանդիպում է հայ աղջկա անմեղ սառնասրտությանը:

— Ես այժմ ձեր հյուրն եմ, — ասեցի, — կարծեմ դուք այնքան բարի աղջիկ եք, որ կներեք ինձ մի քանի րոպե այստեղ հանգստանալ, մինչև տոթն անցնի:

— Իմ աչքի վերա տեղ ունիք, — պատասխանեց նա ասիական քաղաքավարությամբ:

Ռամկի լեզուն ունի յուր առանձին սեթևեթը. նրա տրամախոհությունը բոլորովին տարբեր է մեզանից: Պետք է ուսումնասիրել և լավ ուսումնասիրել այդ լեզուն և այնպես խոսել նրա հետ: Բայց հայ աղջկա տաղավարի մեջ ես զգում էի իմ թուլությունը, ե՛ս, որ խոսել և համոզել գիտեի: Իմ ցնորքը, — թե ես կարող եմ նրա գլխից դուրս քարշել այն նախապաշարմունքը, թե կարդալը միայն տիրացուների սեփականություն չէ, — այժմ ինձ անգամ անհավատալի էր դառնում...

Մեսիան սովորած էր ժողովրդական բոլոր ավանդությունները, բոլոր առարկաները և առածները. և նրա լեռան վերա խոսեցած երկար քարոզը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ առածների մի շարք: Բայց այս եղանակով նա ավելի լավ էր հասկացնում. որովհետև ռամիկը յուրյան ծանոթ մի պարզ առածից ավելի բան է հասկանում, քան վսեմ և իմաստալից ճառերից: Իսկ այդ լեզուն անծանոթ է մեզ, ցնորամիտ պերճախոսներիս...

Ես նստեցի: Օրիորդը գնաց այգին և քանի րոպեից հետո նա դարձավ, զամբյուղի մեջ բերելով հասուն մրգեղեններ, որ ծածկած էին ծաղիկներով, նա դրեց իմ առջև, ասելով.

— Թեև ձեզ արժանի չեն, բայց պետք է գոհ լինել աստուծո տվածից:

Ես շնորհակալություն հայտնեցի, խնդրելով նրան նստել, որովհետև նա ոտքի վերա կամենում էր սպասավորել ինձ:

Բարեսի՛րտ դուստր նահապետական ժողովրդի. նա միայն յուր սպասավորությամբ կամենում էր ցուցանել յուր քնքուշ հյուրասիրության զգացմունքը:

Երկար թախանձելուց հետո, նա հոժարվեցավ նստել, բայց ինձանից հեռու, տաղավարի դռանը: Նա դրեց ծնկների վերա յուր կարը, սկսեց գործել:

— Այդ ի՞նչ եք կարում:

— Ինձ համար հագուստներ, — պատասխանեց նա: Ես նայելով կարին, կրկնեցի.

— Այսպիսի հագուստներ չեն հագնում աղջիկները:

— Չեն հագնում, բայց..:

Ինչ էր նշանակում այդ «բայցը», մտածեցի ես:

— Բայց ի՞նչ:

— Չեմ ասի: Դու չե՞ս իմանում, — ասաց նա միամիտ ձայնով:

— Ես ձեր երկրից չեմ, որտեղի՞ց պետք է իմանամ: Ասա՛, ե՞րբ են հագնում այսպիսի հագուստներ:

— Երբ որ դառնում են հարսներ, — պատասխանեց նա դժվարությամբ, և ես նկատեցի նրա թշերը ներկվեցան վարդագույն ամոթխածությամբ:

— Հա՛, հիմա իմացա: Ուրեմն դուք նշանվա՞ծ եք, և այժմից պատրաստում եք հարսանիքի հագուստներ:

Նա լռեց, կարծես դժվարանում էր պատասխանել այդ խոսքերին:

— Ինչո՞ւ չեք խոսում. դուք նշանվա՞ծ եք:

Նա խիստ համեստությամբ ասաց.

— Դուք խո տեսնում եք իմ արախչինի վերա ոսկե դահեկաններ և իմ մատնում մատանի:

Նա ավելի շառագունեցավ: Արդարև, ես տեսնում էի, նրա գլխին դրած արախչինի վերա, ճակատի կողմից կարած, մի շարք ոսկի դահեկաններ և մատին մի հատ մատանի: Դրանք նրա փեսայի նշանդրեքն էին:

Դրամները գործածել որպես կանացի զարդարանք, ես տեսնում էի Հայաստանի ամեն կողմերում, ոչ միայն հայ կանանց վերա, այլև քուրդերի և հրեաների կանանց վերա: Եվ զարմանալին այն է, որ հայ կանանց պաճուճանքները շատ նման են հրեուհիներին: Տեսնելով մի հայ կին, կարծես թե կարդում ես Եզեկիելի հետևյալ տողերը. «Եվ քեզ զարդարելով զարդարեցի, և ձեռքերներիդ վերա մանյակ դրի, և պարանոցիդ վերա ապարանջաններ դրի: Եվ քո քթիդ՝ օղակ, ականջներիդ՝ գնդեր, ու գլուխդ պարծանաց պսակ դրի, և դուն ոսկիով ու արծաթով զարդարվեցար»: Այս բոլոր զարդերն ունին հայ կանայք, բայց քթի օղը և արծաթե պսակը, որ կոչվում է գոտի, այստեղի կանանց միայն հատուկ են:

Բայց իմ Ռեբեկան շատ հարուստ չէր. նա համեստ կերպով զարդարված էր, և նույն պարզության մեջ ավելի դուրեկան էր:

— Քո փեսայացուն այս գյուղացի՞ է, — հարց արի ես:

(Ես նրա հետ անխտիր դու-ով և դուք-ով էի խոսում, որպես և նա):

— Ես նրան չեմ տեսել, միայն լսել եմ, որ կենում է մեզանից հեռու մի այլ գյուղում, — ասաց նա անկեղծությամբ:

— Ինչպե՞ս կարելի է, որ դու քո փեսային չտեսած, ցանկացել ես նրա հետ պսակվիլ:

— Հայրս ու մայրս տեսել են, նրանք հավնել են:

— Հայրդ ու մայրդ այդ մասին իրավունք չունին. դու ինքդ պետք է տեսնեիր, դու ինքդ պետք է քեզ համար փեսա ընտրեիր:

— Ամոթ չէ՞, — հարցրուց նա նազելի կերպով ժպտելով, որպես թե ես խոսում էի մի հիմար բան:

— Մեր երկրում ամոթ չէ, բայց այստեղ՝ չեմ իմանում:

— «Ամեն երկրի մեռելը իր տեղը կթաղեն», — ասաց նա մեղմ ծիծաղով:

Այդ գեղեցիկ ծիծաղն ինձ ավելի սիրտ տվեց: Ես նկատեցի, որ օրիորդն բավական ընտելացել էր ինձ: Եվ ասեցի.

— Այդ ուղիղ է, որ ամեն երկրի մեռելը պետք է յուր տեղը թաղել, եթե ուրիշ երկիր տանիս, նա կհոտի: Բայց դա չէ նշանակում, թե մի երկրում ինչ բան որ կա, մյուս երկրում չի պիտի լինի: Օրինակ, մեր երկրում աղջիկները գրել, կարդալ են սովորում, բայց այստեղ չեն սովորում:

— Ի՞նչ պետք է աղջկան գրել կարդալը, — հարցրուց նա սառը կերպով: — Աղջկան՝ կարն ու ասեղը. տղային՝ գիրն ու գրիչը:

Ես այնքան զբաղված էի իմ Ռեբեկայով, որ ամենևին չէի նկատել, որ երկինքը ամպել է, անձրևը խոշոր կաթիլներով թափվում է, և կայծակը օձի նման գալարվում թուխ ամպերի մեջ: Հանկարծ օրիորդը, երեսը խաչակնքելով, քաշվեցավ դեպի տաղավարի մի անկյունը, երբ փոթորկի ահեղ բոմբյունը որոտաց մեր շրջակայքում:

— Ինչո՞ւ խաչակնքեցիր երեսդ, — հարցրի ես, երբ նա մի փոքր հանգստացավ յուր խռովությունից:

Նա պատասխանեց, թե կայծակը աստուծո հրեղեն սուրն է, որով կոտորում է դևերին: Իսկ դևերն մարդերին վնասելու համար աննկատելի կերպով պատսպարվում են նրա մոտ, և կայծակը երկուսին միասին սպանում է: Բայց խաչակնքելն հեռու է պահում մարդուն դևերի մոտենալուց:

Ես ասեցի, թե այդ կարծիքը մի սնահավատություն է և ավելի ոչինչ, թե կայծակը առաջ է գալիս բնական պատճառներից, և աշխատելով բացատրել նրան, երկար խոսեցի դրական և ժխտական էլեկտրականության վերա...

Արդյոք հասկացա՞վ նա...

— Տես, — ասեցի ես, — եթե դու կարդալ սովորած լինեիր, այս բոլորը կհասկանայիր և կայծակից էլ չէիր վախենա:

Նա հեգնական կերպով ժպտեց և ոչինչ չպատասխանեց...:

Մրրիկն անցավ, ամպերը ցրվեցան, և արեգակը կրկին սկսեց թափել յուր պայծառ ճառագայթները: Ես վեր կացա, և շնորհակալ լինելով օրիորդից նրա հյուրասիրության համար, հեռացա տաղավարից: Ճանապարհին ես ինքս ծիծաղում էի իմ փիլիսոփայության վերա: Մի աղջիկ, որ կայծակը տեսնելով երեսը խաչակնքում է, նրան խոսում են դրական և ժխտական էլեկտրականության վերա: «Որքա՜ն անպատրաստ ենք մենք, մտածում էի ես, ինչպե՜ս ամեն բան գլխիցն ենք սկսում, փոխանակ հիմքից սկսելու…»:

ՆԱՄԱԿ Թ

Սիրելի ընկեր, դու գրում ես, թե ստացել ես իմ բոլոր նամակները: Դու գրում ես, թե նրանք շատ հետաքրքրական են քեզ, բավական ճիշտ տեղեկություններ տալով Պարսկաստանից, որի մասին մինչև այսօր խստիվ սակավ գրվել է:

Այս նամակովս ես կտամ քեզ մի քանի տեղեկություններ այս գավառի հնություններից, որոնց մեջ դու պիտի կարդաս պարսկահայոց թշվառ անցյալը:

Անցանելով Պարսկաստանի ամեն մի գավառը, ճանապարհորդը հանդիպում է բազմաթիվ բերդերի և ամրոցների, որոց ոմանք փլատակված են, իսկ շատերը դեռ մնում են ամբողջապես: Դրանք մնացել են այն ժամանակներից, երբ Պարսկաստանի յուրաքանչյուր գավառը կազմում էր միմյանցից անկախ առանձին խանություններ:

Խանությունները միշտ թշնամական հարաբերությանց մեջ լինելով, պատերազմը նրանց մեջ մնում էր անխզելի: Հաղթող կողմը կողոպտում էր հաղթվածի երկիրը, ավար էր առնում կայք և անասուններ, գերի էր տանում մարդիկ և կրակի էր մատնում նրանց բնակարանները: Իսկ հաղթվածներից շատ սակավ մասին էր հաջողվում իրանց կյանքը ազատել, պատսպարվելով բերդերում:

Միակ ազգը, որ այսպիսի դժբախտ դեպքերում զուրկ էր մնում բերդերի ապաստարանից, էր հայը, որովհետև բերդերը հազիվ էին կարողանում իրանց մեջ ամփոփել թուրքերին և պարսիկներին:

Երբ ես նայում եմ Ջահրի, Կարնի-յարուղ, Փիրչավուշ և Հավատար բերդերի փլատակներին, հայի դժբախտ անցյալը պատկերանում է իմ առջև: Հանկարծ ժամանակը կես դար ետ է գնում, և ես տեսնում եմ Օսման-Ազա ասպատակը. նա յուր քուրդ ելուզակներով հեղեղի նման թափվում է այս գավառի վերա: Հուսեին-խանը, նույն ժամանակվա Խոյա և Սալմաստա իշխանը, չէ կարողանում դիմանալ քուրդերի արշավանքի առջև, և յուր թուրք և պարսիկ ժողովրդով ամրանում է բերդերում: Իսկ հայերն իրանց թույլ զորությամբ մնում են քուրդերի անգթությանը զոհ...

Օսմանի ելուզակներն ավար են առնում հայերի անասունները, կողոպտում են նրանց կայքը, և դառնում են, տանելով իրանց հետ մի ամբողջ քարավան բեռնավորած հայերի գլուխներով.

Որովհետև Օսմանը խոստացել էր յուր ելուզակներին յուրաքանչյուր կտրած կառափի համար ընծա տալ մի հատ ոսկի էշրաֆի: Բայց տեսնելով նրանց սարսափելի բազմությունը, նա ժխտում է յուր խոստմունքը, ու վճարում է էշրաֆիի տասներորդ մասը՝ մի արծաթի դահեկան.

Հետևյալ տարին Հուսեին-խանը, հավաքելով յուր ուժերը. հարձակվում է Օսմանի երկրի վերա, վերջինն հաղթվում է: Այնտեղ ևս պատահում է միևնույնը: Քուրդերն ամրանում են բերդերում, իսկ հայերը մնում են Հուսեին-խանի անգթությանը առարկա: Եվ պարսիկը վերադառնում է ոչ թե կտրած, կառափներով, այլ կենդանի գերիներով, որոնք բոլորը հայոց մանկահասակ աղջիկներ և տղաներ են լինում Հաղբակա և Վանա կողմերից: Եվ պարսիկ զինվորը մի գեղեցիկ հայ աղջիկը փոխում էր մի քանի բուռն քիշմիշի հետ...

Արշավանքները Պարսկաստանում ունեցել են և ունին իրանց սարսափելի հետևանքները: Թշնամին նվաճված ժողովրդի հետ այնպես է վարվում, որպես վատ գողերն այգու հետ, որոնք պտուղը կողոպտելեն հետո՝ արմատախիլ են անում ծառերը: Գերեվարությունը շատ անգամ ասպատակների համար մի անշահ ծանրություն լինելով, նրանք տանում են կտրած գլուխները, և իրանց բեռը ավելի թեթևացնելու համար տանում են գանգերի մաշկած մորթերը, որպեսզի ցույց տան իրանց մեծավորներին, թե որքա՛ն մորթել են, և նրա համեմատ պատիվ և պարգև ստանան:

Սալմաստա մեջ եղած բերդերից հետաքրքրական է Փիրչավուշը, որի փլատակների հետքերը մնացել են այժմ: Սարը, որի վերա շինված է եղել ամրոցը, ունի յուր զանազան բնական և արհեստական այրեր: Ինձ չհաջողվեցավ մտնել նրանց մեջ, որովհետև գիշերը վերա հասավ: Բայց որպես պատմում էր իմ ուղեցույցը, այրերն կազմում են լեռան մեջ մի ոլոր-մոլոր լաբյուրինթոս, որ շատ հավանական է, ծառայում էր վտանգի ժամանակ պահեստի համար:

Միևնույն սարի արևմտյան ճակատում, մի տաշած քարաժայռի վերա, որի մակերևույթն ունի մինչև հիսուն քառակուսի արշին լայնություն, դուրս են փորված մի քանի արձաններ նինվեական ոճով հսկայական մեծությամբ: Այս պատկերը ներկայացնում է մի հաղթություն: Երկու զինվորված ձիավորներ հալածում են երրորդին, իսկ չորրորդը, երևի զարկվելով, գետին է տապալված: Ձենքերի ձևը հնադարյան է: Արձանագրություն չունի:

Ես որքան մտածեցի, չկարողացա այդ արձաններին տալ մի պատմական ճիշտ նշանակություն. որովհետև ոչինչ տառեր չեն երևում, բայց հավանական է, որ նրանք մնացած լինեին Սասանյանների ժամանակից, և որևիցե պատերազմի նկարագիրը լինեն: Արհեստի և ճարտարապետության այս երևելի գործը այժմ մեծ մասամբ եղծված է, բայց դարձյալ պահպանել է յուր մի քանի գեղեցիկ գծերը:

Փիրչավուշից 10 ժամու ճանապարհ դեպի արևելք գտնվում են Գոգարչին-Կալե (Աղավնու բերդ) կոչված ամրոցի փլատակները: Նա շինված է Ուրմիո լճակի միջից դուրս ցցված մի ապառաժի վերա, որ ձևացնում է մի փոքրիկ կղզի և բաժանվում է ցամաքից անձուկ նեղուցով: Գոգարչին-Կալեն շինված է թաթարներից և նշանավոր է յուր անառիկ դրությամբ: Մինչև այսօր ավանդությունը պահպանել է երևելի արյուն թափող Հուլավունի անունը, մինչև այսօր խոսվում է, թե այս մոնղոլական մեծ ավազակը հիշյալ ամրոցի մեջն էր պահում յուր գանձերը, որ նա կողոպտում է ըստ մեծի մասին Հայաստանից:

Հետազոտելով այդ բերդի շինվածքը, նույն ապառաժի վերա ես գտա ձկների, ոստրեների և զանազան ծովային զեռունների քարացած մարմիններ: Դրանք այնքան խիտ ածած են միմյանց վերա, մինչ հազարավոր քարացած ճճիներ բաղկացնում են մի ամբողջ մարմին:

Թաթարները, որպես բոլոր մոնղոլական ցեղերը, իրանց ամեն ինչ փչացնող և ոչնչացնող ներգործությամբ, չեն թողել այս կողմերում որևիցե նշանավոր հիշատակ արհեստի և աշխատության վերաբերյալ: Նրանք եղածը ջնջել են: Բայց ես երբեք չեմ մոռանա, որ մի անգամ ինձ մի թանգարանում ցույց տվին մի խոյաձև գերեզմանաքար, ասելով, թե Հայաստանից էր բերված: Թանգարանի գերմանացի կառավարիչը կամեցավ ինձանից տեղեկանալ, թե ի՞նչ նշանակություն ունեին այս խոյաձև քարերը, որ գտնվում են Հայաստանի գերեզմանատներում: Ես խիստ միամտությամբ պատասխանեցի, թե որովհետև Քրիստոս ուրիշ անունով կոչվում է «գառն աստուծո», գուցե դորա համար են դնում խոյաձև արձանները

գերեզմանների վերա, որպես Քրիստոսի օրինակ: Գերմանացին ժպտելով պատասխանեց, —Ձեր ասածը ուղիղ կլիներ, եթե թաթարները միևնույնը չանեին, որոնք բնավ քրիստոնյա չեն:

Բայց ճանապարհորդելով այս կողմերում, ես հասկացա խոյաձև գերեզմանաքարերի գաղտնիքը: Դրանք մնացել են մոնղոլյան թաթարների տիրապետության ժամանակներից և նրանցից անցել են հայերի մեջ: Մինչև այսօր մոնղոլների հին գերեզմանատներն լի են խոյաձև արձաններով, և նրանց վերա միշտ երևում է վարված մի սուր: Ի՞նչ էր նշանակում այդ: Ղոչ (խոյ) բառը մոնղոլի լեզվում այլաբանորեն նույն նշանակությունը ունի, որպես քաջ բառը, ասել է «ղոչիգիթ» նույն է,որպես ասել՝ քաջ տղամարդ: Դա առաջ է եկել այն գաղափարից, որ խոյը (ղոչը) նրանց մեջ քաջության նշան է, և այս պատճառով մոնղոլը յուր քաջերի գերեզմանները զարդարում է այս նշանով, այսինքն՝ խոյաձև արձանով: — Ահա՛, ինչ որ մնացել է Տուղրելների և Ալփ-Ասլանների օրերից:

Ատրպատականը, որպես հայտնի է և մեր պատմությունից, մի ժամանակ արաբացոց գլխավոր ոստիկանի կուսակալությունն էր կազմում: Անիրավ Ապշինը և Յուսուֆը այստեղից էին փորում Բագրատունյաց նորահաստատ թագավորության հիմքերը: Բայց արաբացոց արշավանքներն որքան և՛ արյան, և՛ արտասուքի պատճառ են դարձել Հայաստանին, դարձյալ պետք է խոստովանել, որ նրանք չեն եղել այնպիսի բարբարոսներ, որպես մոնղոլները:

Այժմյան Պարսկաստանի հայկական գավառներում մինչև այսօր մնացել են արաբացոց տիրապետության հոյակապ հիշատակարանները. Սալմաստա մեջ, գնալով դեպի Քոհնա-Շահար (հին քաղաք), տասը վերստ հեռվից ճանապարհորդի աչքն հրապուրում են մոզաիկների փայլողությունը մի գեղեցիկ մինարեթի, որ, իբրև արաբացոց ճարտարության պարծանք, հպարտությամբ կանգնած է մի գեղեցիկ դաշտի մեջ: Պարսիկների ոխակալությունը դեպի սուննիների ամեն մի սրբությունը, մի բարի բախտով, խնայել է արհեստի այդ հրաշալի գործը, որ ժամանակով երևի ծառայում էր մուազինին այդ մինարեթի բարձր գագաթից հրավիրել աղոթասեր մուսուլմաններին դեպի աստուծո նամազը: Մինարեթի հարավային կողմի դռան ճակատին դեռ մնացած կիսաեղծ արձանագրությունը, կապտագույն գրակոնտիկոններով երևցնում է մի քանի շարք արաբական գեղեցիկ տառեր, որոնց մեջ կարդացվում է, թե այս մինարեթն պահում էր իր մեջ շիրիմը մի երևելի տիկնոջ (անունը եղծված է) և 700 տարվա հնություն ունի:

Հիշյալ մինարեթից երեք վերստ հեռու մի դաշտի ընդարձակ տարածությունը ծածկում է արաբացոց գերեզմանատունը: Այդ գերեզմանատան քարերն իրանց գեղեցիկ շինվածքով ցուցանում են, թե արաբացիք հարգում էին իրանց մեռելների հիշատակը, որը ընդհակառակն, պարսիկների գերեզմանատներն խիստ անշուք են: Դա ունի յուր առանձին պատճառները: Պարսիկների կրոնական մոլեռանդությունը, որ կենդանության ժամանակ շինել է նրանց դիրք զանազան ուխտագնացությունների՝ դեպի Մաշհադ, Մեքքա, Քարբալա և այլն, — և մահից հետո չէ թողնում նրանց հանգիստ մնալ իրանց գերեզմաններում: Որովհետև ամեն մի պարսկի (շիայի) ոսկորները հանվելով գերեզմանից, նա պետք է կատարե յուր ետմահվան ուխտագնացությունը դեպի Քարբալա (Բաղդատ) և այնտեղ պետք է թողվի աթաբաթի հողի մեջ, որ սրբված էր իմամների արյունով: Այս պատճառով պարսիկները հոգ չեն տանում գերեզմանատների շքեղությանը, այլ իրանց մեռելները առժամանակյա կերպով միայն դնում են դատարկ փոսերի մեջ և երեսը ծածկում են հողով: Մի կտոր սալ միայն, տնկած հողադամբարանի վերա, կրում է հանգուցյալի անունը և մի քանի խոսք Ղորանից:

Պարսիկների գերեզմանատներն լինում են քաղաքների մեջ, տարածված մեծ փողոցների եզերքում, որպեսզի անցուդարձ անողներն ննջեցելոց համար «Հոգվոց» (Քաթիայ) կարդային: Եվ դու կտեսնես, որ յուրաքանչյուր անցորդը մի քանի րոպե կանգնում է, երեսը դարձնում է դեպի գերեզմանատունը, և լուռ կարդում է յուր աղոթքը: Այդ սովորությունը որքան լավ էր մեռելների հոգիներին, այնքան վնասակար է կենդանիներին, նայելով, թե ինչ ներգործություն ունի գերեզմանատունը օդի մաքրության վերա...

Քոհնա-Շահարի մոտ գտնված արաբական ընդարձակ գերեզմանատունը ցույց է տալիս, որ այն գեղեցիկ տաշված քարերի տակ պառկած մարդիկ որքա՛ն հառաջ էին գնացել արհեստի և ճարտարության մեջ: Այստեղ եղել են շատ մինարեթներ, որոց մեկը միայն կանգուն մնացած է, մյուսներն զոհ են գնացել ռամկի հալածասիրությանը: Պարսիկը չգիտե հարգել հնությունը և արհեստը. նա չէ սովորած ինքն հնարել, ինքն ստեղծագործել, այլ սովորած է պատրաստի նյութերից օգուտ քաղել: Մի կտոր քարի համար, մի քանի հատ աղյուսի համար նա անխղճորեն քանդում է գեղեցիկ մինարեթի հիմքը, ամենևին չմտածելով, թե որքա՛ն աշխատության և որքա՛ն ծախսերի էր արժել այն հիանալի գործը: Այսպիսի անգթություններին ես ուրիշ օրինակ չեմ կարող տալ, քան այն, որ կան բարբարոսներ, որպես սովորաբար ասում են՝ «Մի պատառ խորովածի համար ուրիշի կենդանի եզն են մորթում»:

Ահա՛ այդպես, սիրելի ընկեր, այս երկրները, — որ մի ժամանակ Հայաստանի գավառներ էին կազմում, տարուբերվելով զանազան պատմական հեղափոխությանց մեջ, ոտնակոխ լինելով երբեմն պարսիկների, երբեմն արաբների, երբեմն մոնղոլների արշավանքների ներքո, — պահում են մինչև այսօր հին թշվառությանց հիշատակարանները... պահում են արյունոտ հետքերը այն ազգերի, որոնք եկել և անցել են այս երկրների վրայով...:

Բայց երկիրը հայերին էր պատկանում. նրանցից ի՞նչ է մնացել: — Մնացել է ինքը հայը, մաշված, ջարդուփշուր եղած հայը: Որովհետև նրա հետ պարսիկը նույն կերպով է վարվել, որպես հսկա մինարեթի հետ, — մի քանի հատ աղյուսի համար հիմքը փորել է…

ՆԱՄԱԿ Ժ

Ես թողնում եմ Սալմաստը, սիրելի ընկեր, և ուղևորվում եմ դեպի արևմուտքը այս գավառի, դեպի սահմանակից Փոքր Հաղբակա կողմերը: Այնտեղ մեր պատմական Տմորիք կամ Կորդվաց լեռներում, խառն քուրդերի՝ այդ վիշապների (Աժդահակա) ծնունդների հետ, դեռ բնակվում են մնացորդներ հայոց հին ցեղերից, որոնք տակավին ապրում են նախնական կյանքով՝ խաշնարածությամբ: Ինձ ցանկալի է հետազոտել այդ նահապետական մարդերի կենցաղավարությունը:

Կեսօր էր: Մեր փոքրիկ քարավանը հանդարտ հառաջ էր գնում Երեցի-ձորի միջով:

Կարճահասակ քրդստանցի հայը, որ առաջնորդում էր ինձ որպես ուղեցույց, տաքացած կրոնական զգացմունքներով, շատախոսում էր, թե որպես կռապաշտների երեցը (մեծ քուրմը) այս ձորի մեջ հալածել էր սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալին, և թե որպե՛ս աստուծո բանի քարոզիչը, անիծելով նրան, քար էր դարձրել և այլն:

— Ահա՛ այն սարի գագաթան վերա, — մատով ցույց տվեց նա, — մինչև այսօր մնում է անհավատ երեցի քարացած մարմինը, և նրա անունով այս ձորը կոչվում է Երեցի-ձոր:

Եվ իրավ, նույն սարի գագաթան վերա ես նշմարեցի մի ահագին մարդաձև արձան, բայց իսկապես նա մի այլ բան չէր, եթե ոչ հասարակ քարե սյուն, — որի բնական գծագրությունը հեռվից նրան մարդու կերպարանք էր ընծայում:

Մինչ ես այն խորհրդածության մեջ էի, թե քանի կենդանի պահված են կրոնական ավանդությունները հայերի մեջ, տեսա իմ ուղեցույցը գդակը առեց, և երեսը խաչակնքելով, մոտեցավ մի ահագին քարաժայռի, որ ընկած էր ճանապարհի եզրում: Նա սկսավ յուր մեջքը քսել նույն քարաժայռին:

— Այդ ի՞նչ ես անում, — հարց արի ես, մոտենալով նրան:

— Այդ քարը սուրբ է, աղա, — պատասխանեց նա: — Մեջքս քսում եմ, որ պնդանա:

— Ինչո՞վ դու կարծում ես, թե դա սուրբ է և քո մեջքը կպնդացնե, — կրկնեցի իմ հարցը:

— Միթե չե՞ս գիտի, աղա, — պատասխանեց նա զարմանալով իմ անգիտության վերա, — երբ կռապաշտների երեցը հալածում էր սուրբ առաքյալին, նա յուր փախչելու միջոցում մեջքը տվեց այդ քարին, որ նրա ետքում պատսպարվի, և այս քարը բացվելով, նրան ընդունեց յուր գիրկը:

Եվ նա ցույց տվեց քարի մեջ այն բացված գոգավորությունը, որ ճանապարհորդների հաճախ քսվելուց բոլորովին կոկվել էր: Լսելով ուղեցույցի վերջին խոսքերը, մեր Մեսրոպը նույնպես իջավ ձիուց և սկսավ յուր հսկայական մեջքը ջերմեռանդությամբ քսել սուրբ քարին, թեև նրա մեջքը առանց դրան էլ ամուր էր:

Ես չուզեցի դիպչել նրանց սնահավատությանը և շարունակեցի իմ ճանապարհը: Բայց ուղեցույցս, տեսնելով, որ ես հետաքրքրվեցա նրա խոսքերով, ասաց.

— Եթե մի փոքր առաջ գնանք, դուք Հողեբավեզ (գուցե հողե բավիղ) գյուղի մոտ կտեսնեք սուրբ Բարդուղիմեոսի մի այլ հրաքը. — դա մի ահագին վիշապի քարացած մարմին է, որին սուրբ առաքյալը սպանել է յուր գավազանով: Նա այնքան մեծ է, որ գյուղացիք տեղավորում են նրա բերանում իրանց անասունների ամբողջ ձմեռվա պաշարը:

Ես հարց արի Մեսրոպից, — արդյոք ուղի՞ղ էր ուղեցույցի ասածը: Նա պատասխանեց. — Այո՛, ես ուրիշ մարդից էլ եմ լսեր:

Ես չգնացի այն գյուղը, որովհետև ճանապարհից դուրս էր:

Բայց քարացած վիշապը ոչ այլ ինչ պետք է լիներ, եթե ոչ մի այր, ահագին քարաժայռի մեջ, որի մուտքը վիշապի բերանի ձև ունենալու էր:

Մենք դուրս եկանք Երեցի-ձորից, երբ արևը սկսել էր խոնարհվիլ դեպի յուր գիշերային մուտքը: Նրա վերջալույսը բաց արավ մեր առջև Ասբեստանու դաշտերի գեղեցիկ և ընդարձակ պատկերները:

Գիշերը վերա հասավ: Մեր քարավանը շտապելով հառաջ էր գնում, բայց տակավին չէինք հասած որևիցե իջևանի:

Ուղեցույցը հայտնեց ավելի շտապեցնել գնացքը, ասելով, թե գիշերը այս կողմերում բացօթյա մնալով, վտանգ կարող էր պատահել քրդերից, որ պարապում են ավազակությունով:

Սուրբ Բարդուղիմեոս Առաքելո վանքը դեռ շատ հեռու էր:

Երկինքը հետզհետե սկսավ մթնել, և աստղերր ծածկվեցան սև ամպերի տակ: Փայլակը երբեմնապես լուսավորում էր խավարի աղջամղջային թանձրությունը, և հեռվից լսելի էին լինում որոտման խուլ ձայներ:

Սկսավ փոքր առ փոքր անձրևել:

Մի քանի ժամ սարերի և դաշտերի միջով գնալուց հետո, կայծակի վերջին ճարճատման միջոցին, մեր ուղեցույցը կանգնեց, և սարսափելով հայտնեց, թե մոլորված էինք ուղիղ ճանապարհից: Այս խոսքը խիստ վատ տպավորություն ունեցավ ինձ վրա: Դեպի ո՞ր կողմը պետք էր գնալ. — ինքն ուղեցույցը չգիտեր:

Երբ մենք մտատանջության մեջ էինք, թե որպես պետք էր գտանել ուղիղ ճանապարհը, մին էլ հեռվից երևցան մի քանի հրեղեն կետեր, նրանք նմանում էին հովիվների գիշերային խարույկին, որ վառում են կաթ տաքացնելու համար:

— Քաջ, — ասացի ես Մեսրոպին, — դե՛ շուտ թռի՛ր, հասի՛ր տե՛ս, ի՛նչ կրակներ են դրանք:

Զեյթունցին լեռների ծնունդ է, սարը նրա օրորոցն է սկսյալ մանկությունից, իսկ մութ նսեմաստվեր անտառները նրա օրորոցի վարագույրներն են: Գիշերային խավարի մեջ նա ման է գալիս ժայռերի գահավեժների վերա, որպես մինը լեռնային աստվածներից: Ամպերի որոտը, կայծակի ճարճատյունը, մրրիկի ֆշֆշոցը, ձորերի միջից խաղաղ հեղեղատների գոռգոռոցր, որոնք նույն միջոցին ամեն մի արարածի վերա ահ ու սարսափ էին բերում, իսկ Մեսրոպի համար էին զվարճալի երևույթներ, որպես ծաղկազարդ դաշտերը՝ նորահաս կույսի համար:

Բարեբախտաբար անձրևը սկսեց դադարել, սև ամպերը հետզհետե նոսրանալով ցրվեցան, մեզապատ երկինքն յուր առաջին պայծառությունը ստացավ, և աստղերը, այդ երկնային հավերժ հարսունքը, իրանց քաղցրիկ ժպիտով դարձյալ սկսեցին հրապուրել մեզ, ամպերի թափանցիկ շղարշի հետևից իրանց դեմքը ցույց տալով:

Մենք իջանք ձիերից և բաց թողեցինք նրանց արածել անձրևով ցողած խոտերի մեջ, և անհամբերությամբ սպասում էինք Մեսրոպի դարձին:

Ես լուռ էի, և խորին ոգևորությամբ նստած մի քարի վերա, նայում էի լուսնի նազելով սահելուն երկնքի կաթնագույն տարածության մեջ: Ոչինչ չէր վրդովում նույն րոպեին իմ սրբազան հոգեզմայլությունը ...

Չգիտեմ, պատճառը չեմ կարող բացատրել, բայց լինում են րոպեներ, որ բոլորովին չոր ու ցամաք իրապանն դառնում է գաղափարական և մինչև անգամ ցնորամիտ երևակայող: Ես հիշեցի այն կտորը, որ շատ վաղ, դեռ իմ պատանեկությանս հասակում կարդացել էի մեր պատմության մեջ, թե պարսից Շապուհը, կամենալով փորձել մեր Արշակ թագավորին, դյութերի և քավդյայների խորհրդով բերել տվավ հայոց երկրի հողից և ջրից, և նրանով ծածկեց յուր խորանի

հատակի մի մասը: Քանի որ Արշակը պարսից հողի վերա էր կանգնած, խոնարհվում էր և Շապուհի ոտքերին էր ընկնում, և ողորմություն էր աղերսում: Իսկ երբ Արշակին տանում էր հայոց հողի վերա, նա սկսում էր խստությամբ խոսել, և պարսից թագավորին, որի գերին էր ինքն, սպառնալիքներ կարդալ: — Ես սկսել էի հավատալ այս առասպելին, կարծես հայրենի հողը ինձ վերա միևնույն ազդեցությունն էր գործում…

Պարսկաստանից դուրս գալով և բուն Հայաստանի հողի վերա ոտք
կոխելով, ես, կարծես, փոխվեցա: Բայց մի՞թե Հայաստան էր այդ... նա Հայաստան էր, միայն իմ երևակայության մեջ...

Իմ մտախոհությունը շփոթեց ուղեցույցը, որ մոտենալով ինձ, ասաց.

— Քանի օր առաջ այստեղ սպանել էին մի հայ երիտասարդ, նա այս կողմերում նշանավոր մի տղամարդ էր: Մի քուրդ գալիս է նրա տունը, գարի է պահանջում յուր ձիան համար, նա չի տալիս, և քուրդին խստությամբ պատասխանելով, հեռացնում է յուր դռնից: Քուրդը ոխ է պահում, և երիտասարդն այս կողմերով անցնելու ժամանակ քուրդը քարի հետևից հրացանը արձակում է և սպանում է նրան:

— Եվ նա մնաց անպատի՞ժ, — հարցրի ես:

— Ո՞վ պիտի պատժե, — ասաց նա սառն կերպով:

— Լավ, քուրդն ի՞նչ իրավունքով էր գարին պահանջում:

— Իրավունքը ո՞րն է, քուրդին ինչ որ պետք է, հայի տնից կտանի:

— Եվ հայն էլ կտա:

— Ի՞նչ կարող է անել: Եթե չտա, այն ժամանակ յուր գլուխն իրանը չէ:

Այնտեղ տիրում էր պարսիկը, իսկ այստեղ բարբարոս քուրդը, — ահա՛ մեր հայրենիքը...

Ես կտրեցի այս խոսակցությունը, որ ինձ համար շատ դառն էր, և հարցրի ուղեցույցեն.

— Եթե Մեսրոպը մի լավ խաբար չբերե, մենք այս մոտ տեղերում կարո՞ղ էինք գտնել հայոց գյուղեր:

Նա պատասխանեց, — թե մերձակա տեղերում հայոց գյուղեր կարելի էր գտնել, միայն նրանք այժմ անբնակ են, որովհետև գյուղացիները, լինելով անասնապահ մարդիկ, տարվա այն եղանակում իրանց հոտերով չվում են դեպի ամառնային արոտները:

Ուղեցույցի հաղորդած տեղեկությունները շատ նպաստավոր չէին, և ես մտածում էի, թե որպե՛ս գիշերը բացօթյա պետք է անցուցանել այդ լեռների մեջ, ուր ամեն մի քարից արյան հոտ էր փչում...

Հանկարծ հեռվից լսելի եղավ ձիան խրխինջ:

— Այդ Մեսրոպի ձիան ձայնն է, — ասացի ես:

Եվ իրավ, քանի րոպեից հետո հայտնվեցավ քաջը: Նրա ձին պատած էր սպիտակ փրփուրով, բայց դեմքի ուրախ արտահայտությունը ցույց էր տալիս, թե նա պիտի ավետեր մեզ մի բարի լուր: Եվ արդարև, մենք շատ ուրախացանք, երբ նա հայտնեց, թե հեռվից երևացող հրեղեն կետերը հայ հովիվների չադրներում վառվող խարույկներ են, և հրավիրեց մեզ գնալ այնտեղ գիշերելու:

Մեսրոպի հրավերը բավական հաճություն պատճառեց և մենք, հեծնելով ձիաները, շուտով հասանք չադրներին: Նրանք թվով շատ էին, մի հովիտի մեջ համարյա զետեղված էին ամբողջ քսանի չափ գյուղերի բնակչաց վրաններ:

Մենք ընդունվեցանք խաշնարածների գլխավորի չադրումը, որին կոչում էին էլ-բակի. դա մի տիտղոս է, որ տալիս են հովիվների հասարակության պետին: Նրա չադրն որոշվում էր մյուս բոլորից թե յուր մեծությամբ և թե շքեղությամբ: Նա բաժանված էր չորս մասի, որի միջինը ծառայում էր որպես հյուրանոց, ետնակողմինը՝որպես կանանոց, իսկ հյուրանոցի աջ և ձախ թևքերի մասներում՝ մեկի մեջ լինում էին ծառաները, մյուսի մեջ՝ արդեն թամքած և պատրաստ կանգնած էին էլ-բակիի նստելու ձիաները: Կարծես այդ խելացի անասունները անհամբերությամբ սպասում էին, որ վտանգի միջոցին նրանց տերը թռչի նրանց վերա և դուրս սլանա դեպիկռվի դաշտը:

Վրանի ներքին կերպարանքը արտահայտում էր խաշնարած ցեղի քաջազնական բնավորությունը: Նրա սյուներից քարշ էին ընկած էլ-բակիի զենքերը — նրա թուրը, վահանը, ատրճանակները, հրացանը և այլն: Վրանի առջև ցցված էր նրա դամասկական եղեգնյա նիզակը, որ յուր փետրազարդ գլխով փողփողում էր մեղմիկ հովից:

Բայց այն գիշեր, որպես երևում էր, էլ-բակիի վրանում հանդիսանում էր մի արտաքո կարգի երևույթ, կարծես թե նրանք տոնախմբում էին մի ուրախալի անցք, և այդ պատճառով այնտեղ հավաքված էին խաշնարածների բոլոր նշանավոր տղամարդիկն:

Ինքն էլ-բակին մի հսկայատիպ և հաղթանդամ տղամարդ էր, ավելի փառավոր կերպով հագնված, քան մյուսները: Նա քաղցրությամբ ընդունում էր հյուրերին, և մեզ հրավիրեց նստել յուր մոտ բոլորից բարձր, այսպիսի նահապետական խոսքերով.

— Բարով եք եկել, հազար բարով, իմ աչքի և իմ գլխի վերատեղ ունիք, իմ որդիքը ձեզ ծառա, իմ հոտերը ձեզ մատաղ և այլն:

Ես շնորհակալություն հայտնեցի նրա բարեսրտության համար, միայն հետաքրքրությունը տանջում էր ինձ գիտենալ այն ուրախության պատճառը, մինչև ինքն էլ-բակին ասաց.

— Աղորմած աստվածը այսօր երկու բանով բախտավորեցրեց, յուր ծառային, մինը՝ պարգևելով իմ ավագ որդուն մի արու զավակ, մյուսը ուղարկելով ինձ ձեզ պես բարի հյուրեր:

Ես հասկացա տոնախմբության պատճառը: Եվ պատասխանեցի իմ փոխադարձ գոհունակությունը նույնպես արևելյան պերճախոսությամբ.

— Ուրախ եմ, որ բարի աստվածը բացի նրանից, որ ազատեց մեզ Ասբեստանի դաշտերում մոլորվելուց, այլև պարգևեց մեզ առաքինական հյուրասիրությունը իմ համազգի խաշնարածների գլխավորիս, որի տեսությունը ոչ միայն ցանկալի էր ինձ, այլև խիստ բախտավորեցուցիչ: Գո՛հ եմ աստծուց, որ իմ «ոտը բարով եղավ», և ես պիտի մասնակից լինեմ մի ուրախության, որով զվարճանում է այժմ ձեր ցեղը:

Մեր խոսակցության միջոցին ես նկատեցի, մի քանի գեղեցիկ դեմքեր գաղտուկ փայլեցան կանանոցի ետ քաշված վարագույրի ճեղքից: Ես իսկույն մտաբերեցի Սառային, որ վրանի ետքից ժպտում էր Աբրահամի երկնաքաղաքացի հյուրերի խոսակցության ժամանակ: Եվ արդարև, նույն անցքը պատահեց և ինձ, երբ ես բարեմաղթում էի, որ բարի աստվածը մի զավակ ևս պարգևեր իրան էլ-բակիին, նա շատ ուրախացավ և հրամայեց մեզ համար մորթել մի քանի գառներ, թեև նրա հասակը զավակ ծնելուց անցած պիտի լիներ: Բայց այս լեռների մարդիկը շուտ չեն ծերանում:

Եվ ավելորդ եմ համարում մանրամասնաբար նկարագրել մեր ընթրիքը, մեծ կերուխումը այդ նահապետական վրանի մեջ. նրանք առհասարակ նշանավորվում էին հյուրասիրության պարզ և անկեղծ առատասիրությամբ:

Բայց ինձ ավելի հետաքրքրական էր խաշնարածների զգեստը. նրանք Պարսկաստանի հայերի նման չէին հագնված, որոնց զգեստի ձևերն բոլորովին պարսկականի նման են, այլ հագնված հին քուրդերի նման: Բոլորովին սխալ կլիներ մտածել, թե այս ձևը մտել էր հայերի մեջ քուրդերից, բայց հավանական է, թե վերջիններն հայերից առած լինեին, որովհետև ասիական Տաճկաստանում ամեն տեղ հայերն շատ փոքր տարբերությամբ միևնույն ձևով են հագնվում, մինչև անգամ այն երկրներում, ուր քուրդեր չկան և չեն եղել:

Մեր պատմությունը լուռ է, թե ինչպես էին հագնվում մեր նախնիքը: Բայց ես կարծում եմ, թե մեր Հայկն այնպես էր հագնված և մի այնպիսի վրանի մեջ էր ապրում, որպես մեր հյուրնկալ էլ-բակիին, որովհետև նա էլ հովիվ էր և մի խաշնարած ցեղի գլխավոր՝ էլ-բակի:

Հայերի կյանքն այս կողմերում համարյա նույն է, ինչ որ էր Հայկի և Արամի ժամանակ. նրանք շատ քիչ են փոխվել: Եվ որպեսզի դու համոզվիս իմ խոսքերի մեջ, ես կնկարագրեմ քեզ մի քանի խաղեր, որ կատարեցին խաշնարածներն ընթրիքից հետո:

Գեղեցի՛կ է լեռնային առավոտը, և ավելի գեղեցի՛կ անձրևային գիշերից հետո: Հուլունքների նման կաթիլներով ցողված խոտերն կարծես շողշողում են գույնզգույն գոհարներով. և ծաղիկների շնչով տոգորված զեփյուռը բերում է հեռավոր լեռներից բուսականների թարմ և փափուկ ամբարհոտությունը: Թռչունների մեղեդին այստեղ ավելի ախորժ, ավելի զվարթ է հնչում, և կարծես ժայռերն էլ զգում են նրա քաղցրությունը, և իրանց կողմից արձագանք են տալիս, որ կրկնվի, չանհետանա բնության երգչի օրհներգությունը տիեզերքի անսահման տարածության մեջ:

Առավոտյան խաղերի ձևը փոխվեցավ:

Կյուրակեն՝ տերի հանգստյան օրը միջոց էր տվել բոլոր խաշնարածներին ուրախակից լինել իրանց գլխավորի ընտանեկան զվարճությանը: Այր, կին, աղջիկ, երեխա, — բոլորը հավաքվել էին դեպի վրանի շուրջը:

Ջուռնան և դահոլը հնչեցին Քորօղլի եղանակով: Խաղերն սկսվեցան:

Կանաչ դաշտի վերա, վրանների հանդեպ հանդիսանում էին զանազան տեսակ խաղեր: Նրանցից մինը կոչվում էր էշիրաթի խաղ, որ նշանակում է ասպետական խաղ: Դա մի տեսակ միջնադարյան զինակռիվ (տուրնիր) էր, որի մեջ քաջերն աշխատում էին ցույց տալ իրանց հաջողակությունը և ճարպկությունը զենք բանեցնելու մեջ: Զինակռիվը կատարվում էր զանազան գործիքներով: Օրինակ, երկու տղամարդիկ զինամարտում էին մերկացուցած թրերով, նրանցից ամեն մեկը պաշտպանում էր յուր անձը ահագին երկաթագամ վահաններով, որ ունեին նույն ձևը, ինչ որ Հոմերոսի հերոսներն էին կրում: Մի տեղ զինամարտում էին երկայն նիզակներով, նույնպես պատսպարվելով մեծ վահաններով: Մի տեղ կռվում էին հաստ լախտերով, մի այլ տեղ՝ ատրճանակներով և այլն, — բայց զարմանալի ճարպկությամբ և առանց վնասելու մինը մյուսին: Հաղթությունը պսակված էր համարվում, երթ հակառակորդին չէր հաջողվում համապատասխանել այնպիսի զարկով, որպիսին ինքն կրեց յուր խաղընկերից. կամ երբ նա չէր կարողանում մերժել իրանից զարկը վահանով: Հաղթողներին էլ-բակին տալիս էր պարգևներ:

Այդ տեսարանը ծնեց իմ մտքում օլիմպիական հերոսների հիշատակը: Եվ արդարև, մինչդեռ մեր ժողովրդի բարձր դասերում համարյա անհետացած են ազգային հատկություններ, նրա ստորին, մանավանդ լեռնաբնակ մասն դեռ պահպանում է յուր մեջ հինավուրց քաջազնական կյանքի առանձնահատկությունները:

Բայց ինձ ավելի հետաքրքրեց պատանիների և մանավանդ մանկահասակ աղջիկների պարախաղը, որ նրանք կոչում էին գոնդ կամ գուենդ: Դա մի տեսակ խաղ է, երբ երկու սեռի նորահաս զավակները, միմյանց ձեռքից բռնած, կազմում են մի տեսակ շղթայակապ՝ զանազան բոլորակ, կիսաբոլորակ և պես-պես ոլոր-մոլոր շարամասնություններով: Նրանք կաքավում են կշտե-կուշտ գայթելով, և ամբողջ շղթան յուր մանվածներով պտույտվում է մի կենտրոնի շուրջը: Պարի եղանակը որոշվում է ձեռների և ոտների զանազան ձևով շարժմունքներով:

Մի տղամարդ, էլբ-ակիի որդիներից, տանում էր պարագլուխը. նա յուր ձեռին որպես դրոշակ փոփոռացնում էր մի գույնզգույն թաշկինակ, և նրան հետևում էր պարողների ամբողջ շղթայակապը: Պարելու հետ զուգընթաց նրանք հերթով երգում էին զանազան ջանիմաններ: Այդ երգերի մեջ աղջիկներն և պատանիներն մրցում էին իրանց պարզ սրախոսություններով:

Ջանիմանը (իմ հոգի ասել է) մի տեսակ երգ է, որ յուր ձևերով շատ նման է այն երգերին, որոնք Հայաստանում աղջիկներն երգում են վիճակի խաղերի ժամանակ, որոնք կոչվում են ջանգյուլում: Այս անունները առնված են այն խոսքերից, որ կրկնվում են երգի յուրաքանչյուր տան վերջում:

Ջանիմանը սկսում է պարագլուխը: Օրինակ, նա առնում է. մի այսպիսի տեմա.

Ես տղա եմ մատղաշ,
Սև աչքերով ղալամղաշ,
Ի՛նչ անգութ ես, դու աղջիկ,
Ինձ անում ես սրտամաշ:

Նրան պատասխանում է մի աղջիկ...

Ես աղջիկ եմ նազ կանեմ,
Էրված սրտեր մաղ կանեմ,
Ով որ չըգիտե սիրել,
Ես նրան տնազ կանեմ:

Այդպես շարունակվում են երգերը ամեն տողերի վերջում կրկնելով այդ քուրդերեն խոսքերը.

Ջանիման, ջանիման,
Դիլբարե ման, ջանիման:

Հետևյալ ավուր կեսօրին մենք հասանք Հաղբակ, սուրբ Բարդուղիմեոս Առաքելո վանքը: Միակ բանը, որ հետաքրքրեց ինձ, էր վանքի հնությունը, որ հասնում էր Լուսավորչի ժամանակներին: Պաշտելի՛ հնություն... միաբանների հնություն, ուսման և գիտության հնություն, մտքերի և կարծիքների հնություն... որք հասանում էին ծայրահեղ սնահավատության:

Այդ հնությունների միջից ես նախապատվեցի մի քանի քրքրված մագաղաթի գրչագիր մատյաններ, որոց համար մի քանի արծաթ տալով ծերունի վանահորը, ազատեցի վանքի անկյունների դարավոր փոշիների միջից:

ՆԱՄԱԿ ԺԱ

Մտնելով Հաղբակ իմ անցյալի նամակումս քեզ չհիշեցի, թե ես արդեն անցել էի Պարսկաստանի սահմանի գծեն: Որովհետև այդ երկիրը, որ քանի տարի առաջ տիրում էին, քուրդերը, այժմ պատկանում է Տաճկաստանին:

Բայց և այժմ այդ կողմերում քուրդերի թիվը սակավ չէ: Նոքա բաղկացած են զանազան ցեղերից, զանազան անուններով, որպիսի են — Շիկակ, Քարդար, Ռավանդ, Բիլբաստ, Հարքի և այլն: Այդ ցեղերը կառավարվում են յուրյանց ցեղապետներով և ներկայացնում են մարդկության առաջին ժողովուրդը, որ միայն ապրում էր անասնապահությամբ:

Նոքա չունին հաստատ բնակություն, չեն շինում տուներ, և չունին անշարժ կալվածք, այլ ապրում են տարաշրջիկ կյանքով:

Տարվա երեք եղանակները — գարունքը, ամառը և աշունը յուրյանց անասունների հետ — նոքա անցուցանում են լեռների արոտամարգերում, իսկ ձմեռը ապրում են բնակություն ունեցող ազգերի գյուղորայքում:

Վերջին հանգամանքը պատճառում է այս կողմերի հայերի գլխավոր նեղություններից մինը, երբ նոքա ստիպված են լինում ամեն ձմեռ յուրյանց փոքրիկ խրճիթներում տեղ տալ քուրդ ընտանիքների և նոցա անասուններին, որք ամենայն բարբարոսություն գործ են դնում սպառելու խեղճ գյուղացվոց ձմեռային պաշարը:

Քուրդերը կիսավայրենի ազգ են: Նոքա թեև սյունիտյան մահմեդական են, բայց չունեն ոչ գիր, ոչ գրականություն, այլ ապրում են ազգային ավանդություններով:

Ավազակությունը, մարդասպանությունը, ոչ միայն մեղք չէ համարվում նոցա մեջ, այլ գերադասվում է որպես ազնիվ քաջագործություն: Մարդի արյունով յուր թուրը չներկած տղամարդը, և հափշտակության, կողոպուտի անընդունակը, համարվում է ծույլ և երկչոտ մարդ, որին ոչ մի աղջիկ չէր ցանկանալու յուրյան ամուսին ընտրել:

Առևանգած, այսինքն՝ բռնությամբ հափշտակված աղջիկը քուրդ տղամարդին վերաբերում է մի առանձին հերոսություն, մանավանդ իբր մի այդպիսի օրիորդը պատկանում էր այլ ցեղերին կամ օտար ազգերի: Այդպիսի բարբարոսական հերոսությանը զոհվում են ըստ մեծի մասին հայոց և ասորոց աղջիկները:

Արդարև, քուրդերը քաջ, հանդուգն և կրակոտ ազգ են: Քուրդը անկեղծ հյուրասիրությամբ պատվում է ամեն մարդու, որ ազգից և լիներ նա, երբ նա մտնում էր նորա չադրի մեջ, և մարդասիրաբար բաժանում է նորա հետ յուր աղուհացը: Իսկ եթե հյուրը հանդիպեր նորան չադրից հեռու, մի ձորի մեջ, նա պատրաստ էր կողոպտել, և մինչև անգամ սպանել նորան, եթե վերջինը գործ կդներ որևիցե ընդդիմադրություն պաշապանելու յուր կայքը:

Քուրդի ամեն մի ցեղերը ունին յուրյանց նահապետները, որին խոնարհվում են նոքա ամենայն սրբությամբ: Այդ նահապետը ընտրողական չէ, նա ծագում է նույն ցեղի ամենաազնիվ տոհմից, որ ժառանգաբար տիրում էր նորա վերա: Այդ նահապետը վճռում է ցեղի մեջ ծագած վեճերը, կռվի միջոցներում առաջնորդում է նորանց և ստանում է խաշնարածների ամեն մի գերդաստանից, ամեն տարի մի որոշյալ չափով յուղ, բուրդ, ոչխար: Այլև ցեղի ավազակները մասը պիտի հանեն նահապետին յուրյանց կողոպուտեն: Նայելով այդ ցեղերի և նոցա նավապետների վերա, ես հիշում եմ մեր Հայկ նահապետը և տերությունների սկզբնական կազմակերպությունը:

Քուրդերը յուրյանց բնավորության և պարապմունքին հարմար բնակության տեղ են ընտրել Պարսկաստանի և Տաճկասաանի սահմանի գծի այս և այն կողմերը, սկսյալ Պայազետից մինչև Սուլեյմանի, մին ահագին տարածություն: Նոքա, Պարսկաստանից կողոպտելով վաճառականների ամբողջ քարավաններ, ավար հարկանելով ոչխարի և տավարների հոտեր, անցանում են սահմանից և պատսպարվում են Տաճկաստանում, և նույնը գործում են ընդհակառակն, այսինքն՝ Տաճկաստանից դեպի Պարսկաստան: Այդպիսի հարաբերությունները կրկնվում են ամեն տարի քանիցս անգամ, և երկու տերության սահմանապահ կառավարիչներն օգուտ քաղելով ավազակներից, ամենևին չեն արգելում նորանց:

Ալի-Աղայի, Օմար-Աղայի, Միրզա-Աղայի, այդ երևելի ցեղապետների ասպատակությունները հաստատուն փաստեր են ասածներիս:

Այդ կողմերի հայերը, մասամբ լեռնային երկրի բնակիչներ լինելով, և մշտապես պատերազմելով կյանքի գոյության համար, յուրյանց քաջությամբ և կենդանությամբ գերազանցվում են մինչև այսօր իմ տեսած հայերից Պարսկաստանում, որք տափակ երկրներում բնակվելով, բոլորովին ստրկացած են մահմեդական տարրի ճնշման ներքո:

Հայերը և հրեաները գյուղաքաղաքներում պարապվում են մանրավաճառությամբ և մի քանի արհեստներով, որպիսի են՝ ոսկերչություն, հյուսնություն, դերձակություն, իսկ գյուղորայքում՝ երկրագործությունով և անասնապահությամբ: Նոքա գիտեն յուրյանց անասունների բուրդից գործել հագուստի բոլոր պիտույքները, որոցմե պատրաստում են վերարկուներ (ապա), շալվարներ, քազախաներ, զանազան տեսակ օթոցներ, կապերտներ և

այլն, որք վաճառքի նյութ ևս դառնում են: Այդ արհեստը կատարվում է ըստ մեծի մասին կանանց ձեռքով, որք և մանում են բուրդից թելեր և գործում են նորան:

Երկիրը սարոտ և լեռնային լինելով, նա չէ արդյունաբերում ուրիշ բերք, բացի ցորյան և գարի, միայն շատ հարմար է անասնապահության: Քուրդերը հասցնում են գեղեցիկ նժույգներ, որոնց մեջ նշանավոր է Մանաք և Հադուդ կոչված ցեղերը արաբական ազնիվ արյունից:

Հաղբակը ունի շատ գյուղորայք, և մի գյուղաքաղաք Բաշկալե (գլխավոր բերդ) անունով, ուր հավաքում են նահանգից և շաբաթվա մին նշանավոր օրում տոնավաճառ է լինում: Վաճառականությունը դեռ չէ փոխել յուր հին նահապետական ձևը. այսինքն նա կատարվում է նյութերի միմյանց հետ փոխարինությամբ:

Վաճառականությունը կենտրոնացած է հայերի և հրեաների ձեռքում: Նոքա տալիս են քուրդերին կտավ, չթեր, աղ և զանազան հագուստի և ուտելիքների պիտույքներ և առնում են նոցանից հում բերքեր, որպիսիք են բուրդ, յուղ, պանիր, կխտոր, ոչխար և այլն:

Այս կողմերի գյուղորայքը բոլորովին զուրկ են ուսումնարանից, թեև նոցանից շատերը գտանվում են այնպիսի վանքերի մոտ, որոնց մեջ ապրում էին թվով շատ ծույլ և ազգի հացը ձրի ուտող միաբանություն: Գյուղաքաղաքներում միայն հանդիպում է մարդ խանութներում (եթե նորա տերը գիտեր կարդալ), երեխաների, որք նստած մի կանոն սաղմոս էին կարգում, կամ այբուբեն էին սերտում:

Մի այլ ազգ այդ կողմերում, բացի մեր հիշածները, են տաճիկները, դոքա ըստ մեծի մասին են կառավարության պաշտոնակալներ, աստիճանավորներ, զինվորներ: Մի քանի երկրներում, որպիսի են՝ Ուշնի, Թար-Գավառ, Մար-Գավառ, տերությունը չունենալով մարտկոցներ, զինվորներ հինգ, տասն հոգիներով բաժնված են լինում հայերի տներում կենալու համար և խղճալի հայ ընտանիքը՝ յուր բարոյական և նյութական գոյությունով՝ զոհվում է տաճիկ ասկերի (զինվորի) լրբություններին:

Ճանապարհորդելով այդ կողմերը, ամեն տեղ հանդիպում ես վանքերի, այդ վանքերը, կրոնական ուղղությունը և կղերի քարոզները, թե «աջ երեսիդ զարկեն ձախը դարձրու», ունեցան այն վնասակար հետևանքը, որ խլեցին հայից նորա քաջությունը, որք սառեցրին նորա երակներում վեհության արյունը, և նա եղավ ստրուկ...: Իսկ վայրենի քուրդը փոխանակ վանքերի, լեռների անմատչելի տեղերում շինեց յուրյան ամրոցներ և վտանգի միջոցներում նա կարողացավ յուր գլուխը զերծ պահել թշնամու սրից, և մնաց միշտ ազատ:

Արդարև հայերը այս կողմերում, որպես հիշեցինք մեր առաջին նամակում, պահպանել են փոքրիշատե յուրյանց քաջազնական հատկությունները, բայց հանապազ ենթարկվելով ավելի զորեղ ճնշմանը, նոցա դրությունը դարձյալ նախանձելի չէ:

Նոցա բնակությունները գյուղորայքում չեն որոշվում անասունների որջերից: Եվ ծայրահեղ աղքատությունը մաշում է նորանց:

Միակ պարծանքը նոցա հայրենի ժառանգության մնացել են հոյակապ եկեղեցիքը և վանքերը: Բայց ժամանակի հոսանքը, թշնամու բարբարոսական ձեռքը շատ տեղ թողել է նոցա կիսավեր փլատակները միայն:

Քուրդերը այս կողմերում մինչ այն աստիճան բռնացած են, որ Տաճկաստանի կառավարությունը շատ անգամ դժվարանում է պատժել նորանց յուրյանց անկարգությունների համար: Ասածիս ապացույց կբերեմ մի փաստ:

Գավառի կողմերում, մի գյուղում գտանվում էր հոյակապ հին վանք, որ պատկանում էր նեստորական ասորիներին: Վանքի շքեղ և պատկառելի կերպարանքը շարժում է տեղային Շեյխի (քուրդերի հոգևորական գլխավորի) չար նախանձը, որ մտադիր է լինում անհետացնել այդ քրիստոնեական սրբարանը:

Մոլեռանդ ժողովուրդը, որոնց համար Շեյխի խոսքը վեր էր աստուծո պատգամից, փութով կատարում են նորա հրամանը, բոլորովին հիմնահատակ անելով վանքը: Նոքա քանդում են և գերեզմանները վանքի բակում, որոց մեջ թաղված էին նեստորականների եպիսկոպոսներ: Ննջեցյալների դուրս բերված դագաղները դառնում են խաղալիք մոլենախանձ ամբոխի կատաղությանը: Այդ դագաղների մի քանիսի մեջ հայտնվում է սուրբ գրքի հատորներ, ասորոց հին լեզվով, մագաղաթի վերագրված: Որք դրված են լինում հանգուցյալ եկեղեցականի սրտի վերա:

Այդ անցքը Բաղդադու, ազգավ ասորի, անգլիացվոց կոնսուլի միջնորդությամբ հաղորդվում է Պոլսո անգլիացվոց դեսպանատանը, և անմիջապես Բարձրագույն դռանը: Բայց կառավարությունը ի նկատի ունենալով չգրգռել քուրդերի ապստամբությունը, Շեյխը մնում է բոլորովին անպատիժ:

Այդ վիճակի մեջ են քրիստոնյայք քուրդերի և տաճիկների ձեռքում, սկսյալ Պարսկաստանի սահմանից մինչև Բաղդադ, առավելապես Վանա և Տարոնա նահանգում, Բաղեշի և Մշու կողմերում: Նոցա եկեղեցիների և ընտանիքի պղծությունը, կայքի հափշտակությունը, սպանությունը, մի սովորական երևույթ է, որք պատահում են հաճախ:

Դոցա մասին ես մանրամասնաբար կհաղորդեմ քեզ իմ Պարսկաստանի ուղևորությունը վերջանալեն հետո:

ՆԱՄԱԿ ԺԲ

Վերջացնելով իմ ճանապարհորդությունը Տաճկաստանի Քուրդեստանի կողմերում — Հաղբակ, Թար-Գավառ, Մար-Գավառ և Ուշնի կոչված գավառներում, ես վճռեցի գնալ Ճոլամերիկ:

1861 ամի «Հյուսիսափայլ» ամսագրի մեջ կարդալով պարոն Հ. Մելիք-Հակոբյանի հետաքրքրական նամակը Ջոլամերիկի, նորա բնակիչների և Մար-Շիմոնի մասին, վաղուց մի խորին տպավորություն թողել էր իմ սրտում այդ կախարդական երկիրը տեսնելու:

Գտանվելով ավելի մոտ Ջոլամերիկի սահմաններին, ես վճռեցի իմ վաղեմի ցանկությունը կատարել, մանավանդ, երբ որ Բաշկալեում ինձ ասեցին, թե Մար-Շիմոնի տանում գտանվում են հայերեն հին գրքեր ասորոց տառերով գրված:

Գնալուցս առաջ ինձ խորհուրդ տվեցին փոխել եվրոպական հագուստս: Այն պատճառավ, որ մի այդպիսի հագուստով ես կարող էի եվրոպացի համարվել, լրտես կարծվիլ, և իմ կյանքը վտանգի

տակ ձգել: Ես համաձայնվեցա, երբ լսեցի, թե քանի տարի առաջ, այդպիսի կասկածելի պատճառով, մի եվրոպացի ճանապարհորդ այնտեղ սպանել էին:

Ես հազա վանեցի հայ վաճառականի շորեր ու գլխիս ունեի կարմիր ֆես՝ փաթաթած ապորոշով, լայն շալվար՝ միջին խրած իմ հալեբի զիբունի պիսակավոր դրոշակները, հաստ շալե գոտի, առջևից թեք խրած պղնձե, երկայն տաճկի թանաքաման. կարճլիկ կուրտիկ, մուսուլի կարմիր սաֆիանի ոտնամաններ:

Դու շատ կծիծաղեիր, սիրելի ընկեր, մի այդպիսի օտարոտի հագուստով ինձ տեսանելով, և իսկույն դնելով իմ երեսին մի դիմակ աղյուսի գունով, երկայն արծվի քթով, դուրս ցցված ծնոտքով — քարշ կտայիր ինձ դեպի բալ-մասկարադ, ցույց տալու հայ վաճառականի տարազը:

Ես ճանապարհ ընկա, առնելով իմ հետ Մեսրոպին և երկու քրդստանցի զինվորված մարդիկ: Մենք գնում էինք երբեմն ոտքով, երբեմն ջորիների վերա նստած: Այդ տոկուն անասունները, կարծես սովորած էին դիմանալ անտանելի ճանապարհորդությանը դժվարին սարերի միջով, որոց ամուր սմբակները շուտ չեն մաշվում սուր քարաժայռերի մեջ:

Մեր ճանապարհորդության երկրորդ օրը անցանք Նրհել գետը, դա Տիգրիսի գլխավոր ճյուղերից մինն է, երեսը պատած մշտականաչ նունուֆար ծաղիկներով, որոց հաստ արմատը ձգած է գետնի խորքումը:

Բոլոր մեր ճանապարհորդության միջոցումը ես տխուր էի: Ես անցանում էի մի երկրից, ուր ամեն մի սար, ամեն մի դաշտ, ամեն մի գետ, ամեն մի փլատակ հարուցանում էին իմ մտքի մեջ տխուր պատմական հիշատակներ…

Երրորդ օրը մենք մտանք Ճոլամերիկ: Ես չեմ կարող նկարագրել քեզ մեր Մեսրոպի խորին հոգեզմայլությունը և նորա հրճվանքը: Քանի մենք գնում էինք սարերի միջով, քաջ զեյթունցին ավելի ու ավելի ոգևորվում էր: Լեռների սարսափելի դիրքը նորան մի առանձին ուրախություն էին բերում: Փոքրիկ շավիղները ապառաժների միջով, որոցմե մի փոքր շեղվելով պիտի գլորվես դեպի ահագին ձորի անդունդը, նորան ծաղկազարդ մարգեր էին թվում: Բնակիչների երևույթը, որք հրացանը ուսներին, վայրենի եղջերվի նման, թեթև ճարպկությամբ, ցատկում էին քարերի վերայով, հրապուրում էին նորա նախանձը, գրգռում էին նորա ջղերը: Քաջ զեյթունցին Ջոլամերիկի բնակության այդ վայրենի տեսարանների մեջ տեսանում էր յուր աշխարհի պատկերները...:

Երբ մենք հասանք Ղոճանիս գյուղին, նա ասաց ինձ խիստ զգալի կերպով. — մնանք այստեղ, աղա, այդ աշխարհը շատ աղվոր աշխարհ է...:

Ես հիշեցի Պետրոսի խոսքը, որ ասաց նա յուր վարդապետին սարի գլխումը:

Ղոճանիսը Ջոլամերիկի գյուղերից ամենագլխավորն է, որովհետև այնտեղ բնակվում է Մար-Շիմոնի, ասորոց պատրիարքի տունը:

Մենք հասանք այնտեղ, երբ արևը սկսել էր մտնել: Մեսրոպը մտավ գյուղը մեզ համար մի իջևան գտնելու:

Երեկոյան այն ժամն էր, երբ գյուղացի աղջիկները, մանկահասակ հարսները, խումբ-խումբ, կժերը ուսներին առած, դիմում էին աղբյուրից ջուր տանելու: Ես կանգնած էի այդ աղբյուրի մոտ և սպասում էի Մեսրոպին:

Աղջիկները շատ հետաքրքրությամբ նայում էին ինձ վերա: Ես զարմանում էի, թե ինչ բան ինձանում գրավում էր նոցա ուշադրությունը: Գուցե այդ պիտի լիներ իմ օտարոտի հագուստս:

Ես տեսնում էի, որ գեղեցիկ սեռը այստեղ դեռ ապրում էր յուր անմեղ պարզության մեջ: Հարեմային կյանքի ծածկապահությունը նորանց ծանոթ չէր տակավին: Նոքա բաց երեսներով, համարձակ, խոսում էին, ծիծաղում էին միմյանց հետ, չնայելով, որ նոցա մոտ կանգնած էր մի տղամարդ:

Ես շատ զարմացա, երբ մի օրիորդ մոտեցավ ինձ, ձեռքը մեկնեց և երեխայի նման սկսավ խաղալ ժամացույցիս շղթայի հետ: Փայլուն մետաղը երևի հրապուրում էր այդ անմեզ գառնուկի ուշադրությունը: Ես չկամեցա զրկել նորան այդ զվարճությունից, այլև ցույց տվի ժամացույցս: Երբ լսեց նորա չկչկոցը, նորա հիացմունքին չափ չկար: Նա ձայն տվեց յուր ընկերուհիներին, և մի րոպեում բոլորն հավաքվեցան իմ չորս կողմով: Յուրյանց կյանքում առաջին անգամ նոքա տեսանում էին մի այդպիսի բան:

Աղջիկները ցրվեցան, երբ մեր մոտեն անցան մի քանի ձիավորներ: Նոցանից մինը, որ արշավում էր ամենից առաջ, երիտասարդ էր: Նա իր աջում ուներ երկայն եղեգնյա մզրախ (նիզակ) և ուսին անփույթ կերպով ձգած էր բաղչիսարայան հրացանը: Նորան հետևում էին երկու այլ ձիավորներ, նույնպես զենքերով: Եվ նոցա առջև վազ էին տալիս մի քանի որսորդական շներ և բարակներ: Երևում էր, ձիավորները դառնում էին որսորդությունից:

Մի քանի ասորոց խոսքերով, որ գիտեի ես, հարցրի աղջիկներեն, թե ո՞վ էր այդ երիտասարդը:

— Սուրբ հայրը, — պատասխանեց մի սևուկ, կրակոտ աչքերով, գանգրահեր օրիորդ:

Ես ոչինչ չհասկացա և կրկնեցի իմ հարցը.

— Ո՞վ է սուրբ հայրը:

— Մար-Շիմոնը, — պատասխանեց միևնույն օրիորդը:

Ես չկարողացա ինձ հավատացնել, որ Մար-Շիմոնը, ասորոց պատրիարքը, կհանդիպեր ինձ որպես մի երիտասարդ զինվորված, որ դառնում էր որսորդությունից: Ես երևակայում էի նորան մի ծերունի, յոթանասունամյա, սպիտակ մորուքով, շիջած աչքերով, նստած փափուկ օթոցի վերա, քթախոտի տուփը մոտին դրած, կարդում էր աղոթագիրք:

Մյուս ավուր առավոտը ես գնացի Մար-Շիմոնին տեսություն: Նորա տունը որոշվում էր գյուղի մյուս տներից յուր մեծությամբ միայն, իսկ նորա շինվածքը բոլորովին պարզ և անզարդ էր, որպես հասարակ գեղջուկի բնակարան:

Նահապետական սովորություններով դատարկաձեռն անպատշաճ էր հայտնվել մի մարդու մոտ, որ ներկայացնում էր մի ամբողջ ժողովրդի գլխավորը, այդ պատճառով ես տարա նորան որպես ընծա, մի գեղեցիկ, սև սաթե տերողորմյա:

Եթե ինձ հաջողվեր մտանել Դավիթ թագավորի տունը, անտարակույս նույնը կտեսնեի, ինչ որ տեսա ես Մար-Շիմոնի աղքատիկ տնակում:

Եվ արդարև, Մար-Շիմոնը էր ներկայացուցիչը նեստորական ասորիների և հոգևոր և մարմնավոր իշխանության: Նա էր նոցա պատրիարքը, եկեղեցական գլուխը, և միևնույն ժամանակ նոցա քաղաքական իշխանը: Նա խաչը ձեռքին քարոզում էր նորանց տիրոջ խոսքը և սուրը ձեռքին առաջնորդում էր նորանց պատերազմի դաշտում:

Մար-Շիմոնի տան այդ հատկությունները կարողացան ժամանակի խորին հնությունից միշտ վառ պահպանել Ջուլոների (ասորոց մի հին ցեղի) քաջազնական հոգին, և նոցա անկախությունը Ջոլամերիկի լեռներում:

Երբ ես ներկայացա նորան, նա շրջապատված էր յուր ցեղի մի քանի իշխաններով, որք զանազան կողմերից եկել էին յուրյանց ժողովրդյան դրությունը հայտնելու:

Նա ընդունեց ինձ խիստ սիրով և նստեցուց յուր մոտ: Պատրիարքի առաջին խոսքերը եղան բարովել իմ գալուստը և հարցնել իմ առողջությունը և ճանապարհորդությանս լավ կամ վատ անցուցանելը:

Քանի րոպեից հետո մատուցին մի փոքրիկ ֆինջան դառն խահվե և ապա մի երկար չիբուխ: Տեսնելով, որ բոլորն էլ ծխում էին, ես էլ սկսեցի ծխել:

Ես նկատում էի անկեղծ և ամենապարզ վարվեցողությունը իշխանների և Մար-Շիմոնի մեջ:

Նոցա հարաբերությունները էին կատարյալ ընտանեկան: Նոցա մեջ չէին երևում մեծավորի փառասիրությունը և ստորի, կեղծավորի ակնածությունը:

Մար-Շիմոնը խոսում էր արագ, կրակոտ և ազդու, որպես հատուկ էր նորա երիտասարդական հասակին և լեռնական բնավորությանը:

Եկեղեցականի կեղծ-պարկեշտական ցուցամոլությունը և երկյուղած-աստվածապաշտական մոլեռանդությունը բոլորովին աննշմարելի էին նորա դեմքի վերա: Նորա բոլոր կերպարանքը բացատրում էին վեհություն և ազնվություն:

Նա չէր որոշվում յուր ժողովրդից մինչև անգամ հագուստի ձևերով: Միևնույն շալե ապարոշը փաթաթած էր նորա գլխին, միևնույն հաստ գոտին կապած էր նորամեջքը, միևնույն շալվարը, մի խոսքով, նա հագնված էր որպես մի հասարակ Ջուլո:

Նա հարցրավ, թե ինչ ազգից եմ ես:

Ես հայտնեցին թե հայ եմ:

— Իմ հանգուցյալ հայրս շատ էր սիրում այդ ազգը, — ասաց նա: — Ես նույնպես սիրում եմ հայերին: Նոքա խելացի և ճարտար մարդիկ են: Բայց ափսոս, նոքա յուրյանց բոլոր ճարպկությունը գործ են ածում միայն արծաթ ժողովելու:

— Ապա ի՞նչ պիտի անեին, — հարցրի ես:

— Արծաթը չէ կարող ազատել մարդին, երբ թշնամին հարձակվում է նորա վերա բաց սրով: Նա խլում է արծաթը, այլև ստրկացնում է նորան: Հարկավոր է սրով պատասխանել սրին: Այդ բնական օրենք է: Իսկ հայը մինչ այն աստիճան ստորացրել է յուրյան, որ ամեն մի քուրդր կամենալով մի նախատական խոսք ասել երկչոտ մարդուն, ասում է. «Դու ֆլայ ես». — նշանակում է դու հայ ես:

— Հայերի մի այդպիսի հատկությունը, — պատասխանեցի ես, — նոցա բազմադարյան պատմական կյանքի հետևանքն է: Հայերը, ճնշվելով, մաշվելով, ջարդվելով բարբարոս ազգերի բռնությանց ներքո, կորցրին յուրյանց քաջությունը:

— Ընդհակառակն, բռնակալությունը բարբարոսների, — ասաց Մար-Շիմոնը, — գլխավոր դասերն են լինում մի ազգին, միշտ վառ պահել քաջազնական հոգին: Ամեն ժողովուրդ կորցնում է յուր քաջությունը, ծուլանում է, փափկանում է միայն խաղաղության մեջ:

— Հայերը երբեք չեն եղել խաղաղ, ուրեմն ինչո՞ւ նոքա պիտի կորցրած լինեին յուրյանց քաջությունը, — հարցնում եմ ես:

— Յուրյանց եկեղեցականների շնորհիվ, — պատասխանեց նա: — Նոքա մեռուցին յուրյանց ժողովուրդը միշտ քարոզելով նորան խոնարհություն, համբերություն, ճգնություն և այլն:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի: Մար-Շիմոնի խոսքերի մեջ երևում էր խորին ճշմարտություն:

— Մովսեսը և Դավիթը էին մարգարեներ, աստուծո բանի քարոզիչներ, — ավելացրուց նա, — իսկ միևնույն ժամանակ նոքա էին և պատերազմող մարդիկ: Եվ նոցա շնորհիվ Իսրաել քաջության հոգի ստացավ, և տիրեց ուխտյալ աշխարհին:

— Բայց Քրիստո՞ս, — ընդմիջեցի նորա խոսքը:

— Քրիստոս չսիրեց սուրը, այդ պատճառով էլ նորան նահատակեցին խաչի վերա, — պատասխանեց նա, մի փոքր հեգնական ոճով:

Մեր խոսակցությունը ձգեց բավականին երկար: Ես նկատելով, որ ճաշի ժամանակ է, կամեցա գնալ իմ իջևանը:

Մար-Շիմոնը չթողեց գնալ, խնդրեց մնալ, յուր մոտ ճաշել: Շուտով մատուցին լվացվելու ձեռքի ջուր, և ճաշի սեղանը սփռվեցավ միևնույն սենյակում, ուր նստած էինք մենք: Այդ սենյակը էր պատրիարքի և դատարանը, նորա խորհրդարանը, նորա հյուրանոցը և սեղանատունը:

Ճաշը սկսվեցավ աղոթքով, որ կարդաց ինքը Մար-Շիմոնը:

Կերակուրները բոլորը միանգամ ներս բերվեցան, փայտյա սկուտեղների վերա դրված, պղնձե ամանների մեջ: Նոքա պատրաստված էին կաթնով, յուղով, բրնձով, ձավարով, ձվով և զանազան բանջարեղեններով: Մսեղեն ոչ մի բան չերևաց սեղանի վերա, որովհետև Մար-Շիմոնը յուր կյանքում միս չպիտի ճաշակե և նորա ժողովուրդը նույնպես սովորություն չունեին կենդանիք մորթելու ուտելու համար: Նոքա ուտում էին կամ որսի միս, և կամ մի ոչխարի միս, որին կամ գայլը պատառել էր, և կամ չափազանց ծերացել էր:

Ոգելից ըմպելիք նույնպես չերևաց սեղանի վերա: Միայն մեծ ամանների մեջ դրած էին սառը մածնաթան, որից ստեպ-ստեպ խմում էին ճաշողները:

Ինձ շատ դուր եկավ այդ պարզ նահապետական սեղանը: Եվ ես իմ կյանքում այնքան ախորժակով չէի ճաշել:

Ճաշը վերջացավ գոհության աղոթքով, որ կարդաց նույնպես Մար-Շիմոնը:

Մատուցին էլի դառն ղահվե և չիբուխ: Մենք սկսեցինք ծխել: Մեր խոսակցությունը ճաշից հետո եղավ դարձյալ ազգային խնդիրների վերա: Մար-Շիմոնը հայտնում էր յուր խորին տհաճությունը, Ջոլամերիկի սահմանից դուրս գտնված ասորիների զանազան երկրներում կրոնափոխ լինելու համար:

— Իմ հանգուցյալ հայրս, — ասաց նա, — շատ ընդդեմ էր օտարազգիների կաթոլիկությունը և բողոքականությունը մեր ժողովրդի մեջ մտցնելուն: Նա միշտ աշխատում էր, որ ասորիները հաստատ պահեին յուրյանց նախահարց կրոնական ավանդությունները (նեստորականությունը): Իսկ եթե կցանկանային նոքա փոխել յուրյանց կրոնքը, նա միշտ խրատում էր նրանց միանալ հայերի հետ:

— Ի՞նչ նպատակ ուներ դորա մեջ ձեր հանգուցյալ հայրը, — հարց արի ես:

— Նպատակը խիստ պարզ էր — պատասխանեց Մար-Շիմոնը: — Հայերը մեզ հետ ունեցել են միշտ պատմական հին հարաբերություններ: Մենք խիստ մոտ ենք միմյանց թե երկրի սահմաններով և թե մեր ընդհանուր շահերով:

Մենք միանալով հայերի հետ կկազմեինք մի ուժ և զորություն, որով կարող էինք ընդդիմանալ քուրդերի և տաճիկների բռնակալություններին: Իսկ ֆրանգները և ընկլիսները մեզանից խիստ հեռու են բնակվում. ասորին միանալով նոցա հետ յուր կրոնքով, ոչինչ չէր կարող շահել:

— Ապա ինչո՞ւ չիրագործեց ձեր հանգուցյալ հայրը մի այդպիսի նպատակը, — հարց արի ես:

— Նա երկար այդ մասին գրագրություն ուներ Թաբրիզում հայոց հոգևոր առաջնորդի հետ, բայց հայոց առաջնորդը դավաճանեց նորա նպատակներին:

Վերջին խոսքերը Մար-Շիմոնը պատասխանեց այնպիսի մի կրքով, որ ես իսկույն նկատեցի նորա սրտում խորին վիրավորություն: Եվ չկամենալով քրքրել նորա հին վերքը, ասացի.

— Այն, որ չհաջողվեց ձեր հորը կատարելու, գուցե ձեզ կհաջողվեր, դուք փորձեցեք երկրորդ փորձը:

— Արդեն ուշ է, — պատասխանեց նա խորին հոգվոց հանելով: — Մեր ազգը Պարսկաստանում արդեն զոհ է դարձել կաթոլիկներին և բողոքականներին: Եվ Մուսուլի ու Բաղդադի կողմերում բնակվող մեր Քիտլանի ցեղը նույնպես կորած է մեզ համար, պապականների որոգայթի մեջ ընկնելով:

— Ինչո՞ւ եք հուսահատվում դուք, — կրկնեցի ես:

— Ես երբեք չեմ հուսահատվում: Ես իմ հույսը դրած եմ իմ Ջուլո ցեղի վերա: Նոքա ավելի սրտոտ են, քան անապատի առյուծները: Ես նոցա հետ միասին կապավինենք ճոլամերցի լեռներին, նոքա հավատարիմ են, քան թե հայեր, կամ մի այլ ազգ, — պատասխանեց Մար-Շիմոնը վեհանձնությամբ:

Մի քանի րոպե ևս խոսելեն հետո ես հեռացա՝ անձնատուր եղած տխուր մտածությունների...:

ՆԱՄԱԿ ԺԳ

Մար-Շիմոնի աթոռը ժառանգական է, եպիսկոպոսապետը ընտրվում է միշտ միևնույն տունից: Նոցա բոլորն էլ կոչվում են Մար-Շիմոններ և սկսյալ առաջին սուրբ Սիմոնի օրից պահպանում են այդ անունը:

Եպիսկոպոսապետի ընտրությունը լինում է յուր մոր արգանդից: Նորան ծնելու ուխտված կինը, մինչև յուր որովայնի պտուղը աշխարհ ածելը, միս չէ ուտում: Ծնունդը աշխարհ գալեն հետո, իհարկե, եթե նա արու էր, համարվում է ժառանգը սուրբ աթոռի: Պատրիարքի մահից հետո ժառանգը բռնում է նորա տեղը, որքան և հասակով մանուկ լիներ նա: Որպես այդ վերջին Մար-Շիմոնը աթոռ է նստել, որպես լսեցի, յուր տասն և ութ տարեկան հասակում:

Մար-Շիմոնը ունի լիակատար իշխանություն յուր ժողովրդի վերա: Նա է նշանակում նորանց կառավարող իշխանները: Նա վճռում է նոցա մեջ ծագած գլխավոր վեճերը: Նա ստանում է ամեն մի ծուխից մասնավոր նվերք:

Վերջին արյունահեղ պատերազմից հետո, Բադիրխան-բեկի հետ այժմյան պատրիարքի հոր ժամանակով, թեև Ջոլամերիկը բոլորովին չընկճվեցավ, բայց ստիպվեցավ ամեն տարի մի որոշյալ տուրք վճարել Տաճկաստանի կառավարությանը: Այս տուրքը ինքը Մար-Շիմոնը հավաքել է տալիս յուր ժողովրդից և ուղարկում է Վանա փաշային, ամենևին թույլ չտալով օսմանցի պաշտոնակալներին ոտք կոխել յուր երկրի վերա:

Ջոլամերիկը խիստ լեռնային լինելով, նա շատ անպետք է երկրագործության համար: Բայց նա ունի անասնապահության բոլոր հարմարությունները: Եվ վերջինը ապահովում է բնակիչների ապրուստի պիտույքները: Ջուլոյի հագուստը ոտքից ցգլուխ, մինչև անգամ նորա ոտնամանները, բաղկացած են շալից, մազից և բուրդից: Տնային քնաշորեր, օթոցներ և այլն, նույնպես այդ նյութերից են պատրաստվում: Այդ բոլորը արվեստագործվում է կանանց ձեռքով: Թեև նոքա պատրաստվում են շատ կոպիտ կերպով, միայն ունեն այն ամրությունը, որ կարող էին երկար դիմանալ:

Տղամարդիկը աշխատության մեջ ավելի ծույլ են: Նոքա սիրում են թեք ընկնել միմյանց մոտ, ծխել և շատախոսել: Նոցա կանայքը ասում են. — «մեք ստեղծված եմք գործելու, իսկ տղամարդը պիտի պահպանե յուր զորությունը թշնամու դեմ կռվելու»:

Թեև Ջուլոն ամեն տարի յուր բահով բրում է մի փոքր տարաձություն ժայռերից ազատ հող մի սարի կողքում, ցանում է այնտեղ յուր սերմը, և թողելով աստուծո կամքին, դառնում է տուն: Եթե եղանակը անցնում էր անձրևային, նորա հունձքը հաջողվում է: Կանայքը ձեռքով արմատախիլ են անում փոքրիկ արտը, խուրձեր են կապում և շալակած բերում են տուն: Տան դռան առջև նոքա ձեռքով ծեծում են յուրյանց աղքատիկ կալը և մաքրում են ցորյանը: Այդպիսի անտանելի դժվարություններով ստացած հողի բերքը, իհարկե, բոլորովին չէ ապահովում նոցա

ուտելիքը, այդ պատճառով ցորյան նոքա ըստ մեծի մասին ստանում են արտասահմանից, փոխելով նորան յուրյանց երկրի բերքերի հետ, որպիսի են՝ բուրդ, մորթիք, գարմիանու քիշմիշ, թուզ, մեղր և կխտոր:

Ջուլոների կյանքի պատկերները, նոցա ապրուստի ձևերը շատ նման են քուրդերին: Միայն որքան քուրդերը ավազակ են և հափշտակող, այնքան դոքա ազնիվ են և պարզամիտ: Ջուլոն բնավորությամբ խիստ հանդուգն է, դյուրագրգիռ և բարկացկոտ: Նա, երբ ստիպվեցավ մերկացնել յուր խենջարը, առանց հակառակորդին զարկելու յուր պատեհում չէ դնում: Այդ պատճառով մարդասպանությունը այստեղ մի սովորական դեպք է:

Ջուլոների դեմքի գծագրությունը, ամենայն ճշտությամբ պահպանել է յուր սիրեական տիպը:

Նոցա նրբակազմ, բարձրահասակ կանայքը ինձ հիշեցնում են միշտ Շամիրամին, այն համեմատությամբ միայն, որքան նինվեցի թագուհին վավաշոտ էր, դոքա այնքան ողջախոհ և անմեղ են:

Ամբողջ Ջոլամերիկում ես չտեսա ոչ մի ուսումնարան, միայն հանդիպեցի մի քանի ռաբիների, որք յուրյանց տներում պատրաստում էին տիրացուներ և քահանայացուներ:

Կրոնական սերը մնացել է այստեղ յուր նախկին ջերմության մեջ: Ջուլոն, թեև ոչինչ գիտակցություն չունի Նեստորի վարդապետությունից, այսուամենայնիվ նա յուրյան կոչում է նեստորական: Նոցա եկեղեցական ծիսակատարությունը խիստ պարզ է: Ժամասացությունը կատարվում է ասորոց հին, ժողովրդին անհասկանալի լեզվով: Երաժշտության եղանակները շատ նման են մերինին:

Ժամատան տաճարը չէ զարդարված պատկերներով, որով նա յուր արտաքին ձևով շատ նման է բողոքական եկեղեցիների ժամատներին: Իսկ տաճարների շինվածքը մեր հին վանքերի շինվածքի ձևերը ունին:

Մի ամբողջ շաբաթ ես ճանապարհորդեցի Ջոլամերիկը: Իմ դուրս գալու միջոցին ես վերջին անգամ գնացի Մար-Շիմոնին տեսություն, առավել այն մտքով, որ տեսանեի իմ լսած հայոց լեզվով և ասորոց տառերով գրքերը: Նա խիստ ցավելով ասաց ինձ.

— Այո՛, մեք ունեիմք այդպիսի գրքեր, բայց Բաղիր-խան-բեկը, երբ կողոպտեց մեր տունը, նա բոլոր գրքերը այրեց:

— Ոչինչ չմնա՞ց, — հարց արի ես:

— Ոչ, միայն այնուհետև մի քանի հատոր զանազան գրքեր հավաքվել են մեր տանում: Եթե ձեզ ցանկալի էր նորանց տեսնել, ես բոլորը ցույց կտամ ձեզ:

Նա տարավ ինձ յուր գրքատունը: Տպագրված ոչինչ չտեսա այնտեղ, բոլոր գրքերը էին մագաղաթյա գրչագրեր, դարավոր ժամանակներից մնացած: Նոցա մեծ մասը սուրբ գրքի հատորներ էին, մեկնություններ էին, ժամագրքեր էին և եկեղեցական պատմություն: Կային և ասորոց պատմական գրքեր, և մի քանի հին թարգմանություններ հունաց իմաստասերներից: Բանաստեղծական գրքեր չտեսա, բացի եկեղեցական շարականներից և հոգևոր տաղերգություններից:

Ես չեմ կարող լիակատար տեղեկություն տալ քեզ Մար-Շիմոնի գրքատան մասին, որովհետև ես այնքան ծանոթ չեմ ասորոց լեզվի հետ, միայն կասեմ, մեզ հայերիս, շատ հարկավոր է սովորել այդ լեզուն, եթե կկամենայիմք մեր ազգային և եկեղեցական պատմության վերա կատարյալ լույս ձգել:

Երբ ես հրաժարական ողջույնը տվեցի Մար-Շիմոնին, նա ասաց ինձ յուր վերջին խոսքը.

— Գնա՛, հայ երիտասարդ, տերին հանձնում եմ քեզ, գնա՛, երբ տեսնես ձեր պատրիարքին, ասա, մեր երկուսիս վիճակը մի է, թո՛ղ մեր նպատակները ևս լինին մի, ձեռք տամք մեկմեկու և ազատեմք մեր ազգերը անօրենների հաղթահարությունից...:

Այդ խոսքերը թեև ծանր ազդեցություն ունեցան իմ վերա, բայց ես ոչինչ չպատասխանեցի, ի նկատի ունենալով մեր եկեղեցականների մեռելային անհոգությունը...:

Ես նորա ձեռքը համբուրեցի և շնորհակալությամբ հեռացա: Նա ինձ տվավ որպես հիշատակ մի գրչագիր ավետարան, որո հնությունը հասանում է ավելի քան հազար երկու հարյուր տարի:

Վերջացնելով իմ նամակը, ես չեմ կարող մի քանի խոսք չգրել քեզ իմ հյուրընկալ Շմուելի մասին, որո տանում իջևանել էի ես: Նա շատ ազնիվ մարդ էր: Գիշերները նա պատմում էր ինձ զվաճալի հեքիաթներ յուրյանց ազգի կյանքից: Նորա կինը էր զարմնալի բարեսիրտ, նա լվանում էր իմ գլուխս և ամեն առավոտ տալիս էր նախաճաշիկ մեղրով և կարագով:

Իմ բաժանվելու ժամանակ նոքա շատ դժվարությամբ ընդունեցին մի քանի հատ մաջիդիան, որ ես առաջարկեցի նորանց իբրև վճարը նոցա հյուրասիրության: «Դուք մեր աղ ու հացը անպատվում եք, պարոն», — ասաց առատասիրտ Շմուելը:

ՆԱՄԱԿ ԺԴ

Դուրս գալով Ջոլամերիկից, մի քանի օրվա ճանապարհորդությունից հետո, ես մտա Ուրմիա նահանգը, — Ատրպատականի մեջ առաջին գավառն է, որ նշանավոր է յուր բնակիչների բազմությամբ, բերքերի հարստությամբ և յուր գեղեցիկ դիրքով, որ կարող է համարձակ մրցություն անել հրաշալի Զվիցերիայի հետ, թեև նա չունե Ալպիի գեղանկար լեռները:

Արևի վերջալույսը ձգել էր Սըր-Դաղի վերա յուր ոսկեգույն շառավիղը, երբ ես հասա Նախիջևան-Թաֆա կոչված գյուղը: Ես հանդիպեցա մի երիտասարդի, որ դառնում էր այգիեն: Ես հարցրի, թե որտեղ կարելի էր իջևանել:

— Իմ տունս փեշքաշ է ձեզ, աղա, թե արժան կհամարեք, — ասաց երիտասարդը:

Ես հետևեցի նորան, քանի րոպեից հետո հասանք նորա տունը: Որովհետև սաստիկ հոգնած էի, իսկույն քնեցա, առանց ընթրիքի:

Ես քնեցա, բայց որպիսի քաղցր երազներ հրապուրում էին իմ միտքը, եթե քեզ գրելու լինեմ, դու պիտի ասես, իմ ընկերը անձնատուր է եղած երևակայական ցնորքների... Մի սուր և ձգական ձայն հանկարծ վրդովեց իմ հանգստությունը, հավերու թառեն, որ շատ հեռու չէր իմ ննջարանեն, շինական կենդանի ժամացույցը թևքերը թափ տալով, երեք անգամ կանչեց՝ կուկրյուկու:

Ես զարթեցա: Դեռ կես-գիշերային ժամն էր:

Լսելի է լինում խշխշոց: Խավարի մեջ կայծակին է տալիս հրահանը: Եվ ահա տանուտիրոջ մանուկ հարսը, նոր վառած ճրագը լույսով, երևան է լինում խրճիթի կենտրոնում, որպես գիշերային վեստալկա:

Խրճիթի հավերժահարսը կարծում է, թե դեռ բոլորը քնած են, այդ պատճառով նա համարձակ բարձրացրել է երեսի քողը: Նորա դեմքը, թեև այրված արևից, սևացած մուխից ու ծուխից, այսուամենայնիվ բացատրում է քնքուշ գեղեցկությունքը արևելյան գծագրության: Նա զարթեցնում է յուր՝ ցերեկով դաշտումը հոգնած տղամարդին, որ առանց ձանձրանալու վեր է կենում յուր աջ կողմից և շուտով հագնվում է: Կինը ջուր է ածում նորա ձեռքերի վերա, նա լվացվում է: Եվ յուր մեջքի գոտիով երեսը սրբելեն հետո, դեմքը դարձնում է դեպի արևելք, խաչակնքում է երեսը, կարդում է յուր սովորական աղոթքը:

Աստուծո փառաբանության պաշտոնը կատարելեն հետո, տղամարդը դառնում է դեպի յուր գործը: Նա ջուլհակ է: Հորի վերա կազմված է նորա կտավագործության արհեստի մեքենաները: Նա ոտները մեկնում է այդ հորի մեջ: Նստում է: Նորա մաքուքը սկսում է խաղալ հինած թելերի միջից, և դուֆայի դաշնակավոր ձայնը անընդհատ հնչեցնում է խրճիթի մելամաղձական լռությունը...:

Ջուլհակի կինը, յուր ամուսնի մտերիմ գործակիցը, տղամարդի գործարանի մոտ շարժում է յուր ճախարակը, վիլակը պտիտ է գալիս, և նորա համար թելով փաթաթած մասուրայք է պատրաստում:

Ջուլհակի ծերունի հայրը և պառավ մայրը դեռ քնած են: Բայց մի կյանքի հոգսերով ծանրացած մարդի աչքերին մի՞թե քունը մոտենում է...:

Երեք անգամ լսելի եղավ հազի ձայն: Այդ նշանը բավական էր հարսին իմացնելու, թե նորա սկեսրայրը զարթնում է: Նա շուտով թողնում է ճախարակը և դիմում է դեպի ծերունու անկողինը: Նորա շորերը ձգում է ուսին և հագցնում նորան, սոլերը շիտկում է, ծերունին վեր է կենում տեղից: Նորա համար վաղուց պատրաստել է ժիր հարսը գոլ ջուր լվացվելու:

Արուսյակը դեռ նոր փայլում է հանդիպակաց լեռան գագաթեն:

Ծերունին դուրս գալով յուր տան բակում, և ալեզարդ գլուխը բաց արած երկնքի աստղերի տակ, սկսում է աղոթել: Նորա աղոթքը երկար է և ջերմեռանդ: Ես լսում եմ բոլորը: Նա աղոթում է յուր զավակների համար: Նա աղոթում է յուր ընտանիքի ապրուստի համար: Նա աղոթում է յուր ազգի համար: Ախ, ո՞ւմ համար չէ աղոթում նա...:

Ծերունու պառավ կինը նույնպես լվացված և հագնված է: Նորա հնազանդ հարսը լցուցել է յուր սպասավորության պարտավորությունը դեպի յուր սկեսուրը:

Պառավը մոտենում է յուր ջահրեին և նստում է նորա առաջև: Նա սկսում է պտտացնել նորա ճախարակը, բամբակե թելեր մանել, և կաժեր պատրաստել յուր որդվո կտավների համար: Իլիկի ճլվլուն ձայնը մի նոր կյանք է տալիս այդ վաստակավոր գերդաստանի գործունեությանը:

Եվ իմ աչքի առաջև ներկայանում էր կտավ գործելու արհեստը յուր նախկին տղայության մեջ, որ պահանջում էր գործողներից անհամեմատ շատ ֆիզիկական աշխատություն, իսկ արդյունքը՝ խիստ սակավ:

Իսկ ծերունին, գերդաստանի պատրիարքը, չնայելով նորա հասունացած տարիքին, նա ևս անգործ չէ մնում: Նա դիմում է դեպի յուր տավարները, նոցա տակը սրբում է, կեր է տալիս, և յուր ցամաքած մատներով քորում է նոցա մարմինը, փայփայում է, և ամեն մինին յուր անունով կոչելով հանաքներ է զրուցում նոցա հետ, ծիծաղում է և զվարճանում է նոցա առողջության մասին:

Արշալույսը սկսավ պարզվել:

Ժամատան կոչնակները զարկեցին:

Ծերունին մոտենալով ինձ հայտնեց, թե ժամանակ էր եկեղեցին գնալու:

Ես ասացի, այս առավոտ ոչ բոլորովին առողջ զգում էի ինձ, դորա համար չէի կարող ժամ գնալ:

Ծերունին թողեց ինձ տանում, ինքը միայնակ դիմեց դեպի եկեղեցին:

Իսկ նորա որդին, դուրս գալով ջուլհակի հորեն, բահը ուսին դրած, գնաց դաշտը: Այդ ժիրը արդեն գործել էր մինչև քսան արշին կտավ:

Մանուկ աղջիկները սափորները առած գնացին ջուր բերելու. իսկ հարսը կթոցը առած՝ գնաց թոնրի համար վառելիք բերելու մարագեն:

Թոնրի մեջ, այդ նվիրական օջախի մեջ, պառավը ձգում է կրակը. քանի րոպեից հետո խրճիթը լցվում է աթարների խեղդող ծխով: Տիրում է ընդհանուր խավար, և մուխի ամպերի մեջ կորչում են խրճիթի բոլոր առարկայքը: Միայն աթարների բոցը, դուրս հոսելով թոնրից, ձգում է յուր շրջակայքում թույլ, կանաչագույն շառավիղ:

Ես սկսեցի հազալ: Որովհետև ամեն մի անսովոր մարդ իսկույն խեղդվելու էր այդ ծուխի օվկիանոսի մեջ: Բայց կարծես թե, այդ խրճիթի բնակիչքը սովորած լինեին այդ տարտարոսական վուլկանի անախորժ արտահոսությանը, թեև երբեմն պառավի ծանր և ձգական հազալու ձայնը ցուցանում էր, թե նորա մաշված կուրծքը չէր դիմանում մուխի ծծմբային կծու ազդեցությանը: Եվ սիրուն հարսը, երբեմն դուրս գալով բակում, թարմ օդ էր շնչում, և ճմբռում էր յուր արտասուքով լցված աչքերը: Ա՛խ, որքան այդպիսի գեղեցիկ աչքեր ցավագարվում են այդ ծուխերի մեջ... և որքա՛ն այդպիսի սիրուն դեմքեր մրոտվում են այդ խրճիթների մեջ...:

Ես չկարողացա երկար համբերել, իսկույն դուրս եկա խրճիթեն:

Թռչունները դեռ նոր սկսել էին եղանակել յուրյանց վաղորդյան տաղերգությունը: Առավոտյան հովասուն օդը ոգևորված էր ախորժելի թարմությամբ: Ես միայնակ զբոսնում էի ուռիների ծառաստանի մոտով, որք տնկած էին փոքրիկ առվակի եզերքին:

Նույն ժամուն ես մտածում էի, թե դեռ որքա՛ն կրթության կարոտություն ունի մեր ժողովրդի ստորին մասը, մինչև նորա կյանքի ձևերը կստանային որևիցե մարդավարի կերպարանք մինչև նոքա կորոշվեին անասունների հետ կենակցությունից...:

Ես դարձա իմ հյուրընկալի խրճիթը, երբ ծուխը մի բարի բախտով դուրս էր գնացել երդիկներից: Թոնրի բոցերը շիջել էին: Եվ պառավ տանտիկինը թխել էր նոր լավաշներ, և պատրաստել էր յուր հյուրի համար նախաճաշիկ:

Ծերունին նույնպես դարձել էր ժամից՝ յուր հետ բերելով մի քահանա: Մեք իսկույն սեղան նստեցիմք: Թեյի գործածությունը դեռ չէր մտած այս խրճիթներում: Միայն մեք ունեիմք նախաճաշելու ձվածեղ, յուղով եփած խավիծ և դոշաբով եփած հասիդա:

Ես կամեցա մի փոքր խոսեցնել գյուղական քահանային և այդ պատճառով հարց արի նորան.

— Քանի՞ տարի է, որ դուք քահանա եք:

— Գալոց նավասարդին կլրանա տասը տարին, — պատասխանեց նա:

— Գո՞հ ես քո կարգեն:

— Ճշմարիտն ասած, ո՛չ այնքան:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև մեք չունիմք այժմ այնքան արդյունք, որպես առաջ:

— Ի՞նչ պատճառավ:

— Այն պատճառավ, որ քահանան առաջ ստանում էր վարձ կնունքի, պսակի, թաղման, և մյուս այլ և այլ եկեղեցական խորհուրդների մասին, բայց այժմ...:

— Այժմ դոքա չե՞ն լինում:

— Լինում են... միայն այս աղբյուրներից գոյացած արդյունքը ստանում է վիճակավոր առաջնորդը, մեզ մնում են խիստ փոքր վաստակներ միայն շահել մեր եկեղեցին...:

— Ուրեմն ձեր կարգը չէ՞ բերում ձեզ ավելի օգուտ:

— Ոչ այնքան... դուք կհամաձայնիք իմ հետ, եթե գիտենաք, որքան թանկ է նստել ինձ այդ կարգը... Գ... եպիսկոպոսը քսանական դեղին թուման (60 ռուբլի) ստացավ իմ օրհնելու գինը. մի այդքան զգալի գումարը լրացնելու համար ես վաճառեցի իմ զույգ եզները տասն թումանով, և իմ արորը դադարեց գործելուց: Եվ մնացորդը պարտք արեցի մի թուրքից, և մինչև այսօր իմ ջուխտակ որդիքս պանդխտության մեջ մաշվում են յուրյանց հայրը այդ ծանր պարտքեն ազատելու համար, բայց դեռ նորա տարեկան տոկոսը չեմք կարողացել վճարել…

Այդ խոսքերը ինձ վերա խիստ անախորժ ներգործություն ունեցան, մտաբերելով սիմոնականության վատթարությունը. միայն ես ցանկացա տեղեկանալ քահանայի ուսման

մինչև որ աստիճան լինելը: Բայց ցավալի է խոստովանել, խեղճ քահանան յուր մաշտոցը և ժամագիրքը օրինավոր կերպով կարդալ ևս չգիտեր...:

Արեգակը բավականին բարձրացել էր հորիզոնի վերա, ես դուրս եկա Նախիջևան-Թափա գյուղից և ուղևորվեցա դեպի Որմի քաղաքը:

Իմ ճանապարհը ձգվում էր խաղողաբեր այգիների և հունձքի արտերի եզերքով: Մշակների մանգաղը փայլում էր հասունացած սրայների մեջ: Ես անցա մի արտի մոտեն, ուր մի ալևոր յուր զավակների հետ հնձում էին: Նորա կինը և աղջկերքը կապում էին խուրձերը: Ես կանգնեցա արտի մարզի վերա և ախորժանոք նայում էի նորանց: Ալևոր հնձավորը յուր մանգաղը ձգեց մի խուրձից բարձրացուց և մոտենալով ինձ, դրեց իմ առաջև ասելով. — քեզ փեշքեշ, աղա:

Այդ նորա երկրագործության բերքի երախայրիքն էր, որ մշակը այնպես առատասրտությամբ նվիրում էր յուր արտի այցելուին:

— Աստված օրհնե քո հունձքը, — ասացի ես:

Մշակը շնորհակալ եղավ և սրբեց ճակատի քրտինքը: Մանավանդ, երբ բաշխեցի նորան մի քանի սև փող:

— Որպե՞ս է այս տարվա հունձքը, — հարցուցի նրան:

— Համեմատելով իմ դրացի երկրագործների բերքին, փառք աստուծո, իմ հունձքը ավելի պտղաբեր է, — պատասխանեց ալևորը գոհունակությամբ:

— Երևի քո արտի հողը ավելի պարարտ է:

— Ոչ, — պատասխանեց երկրագործը:

— Ուրեմն դու բարվոք մշակել ես նորան:

— Այդ ևս չէ պատճառը, — կրկնեց նա:

— Ապա ի՞նչ:

— Հունձքի պտղաբերությունը աստուծո ողորմությունիցն է. ադամորդին ոչինչ չէ կարող շինել առանց աստուծո կամքի: Նոքա, որ արդարությամբ վարում և ցանում են, աստված միշտ օրհնում է նոցա աշխատությունը: Ամբողջ քառասուն տարի ես վարում եմ այդ արտը, երբեք իմ արորի խոփը չէ ավերել նորա մարդը չարության մտքով, որ դրացիիս հողեն խառնեմ իմի հետ: Երբեք ես իմ սերմը առանց քահանային օրհնել տալու չեմ ձգել իմ ակոսների մեջ: Երբեք ես իմ խուրձերեն թափված հասկերը թույլ չեմ տվել իմ զավակներին հավաքելու, այլ միշտ թողել եմ նորանց աստուծո աղքատներին: Ահա այդ է պատճառը, որ աստված օրհնում է իմ վար ու վաստակը:

— Աստված օրհնե քո հավատքը, — պատասխանեցի ես նահապետական ծերունիին:

Ես հեռացա, մտածելով, որ Վերին տեսության մատը միշտ խառն է մեր ժողովրդի ամեն մի շարժմունքների մեջ, և կրոնքի ազդեցությունը դրոշմել է նոցա գործունեության վերա յուր

կնիքը, իսկ եկեղեցականի ներգործությունը տիրում է նորա կյանքի ամեն մի երևույթների վերա: Այդ միջոցում մտածում էի, եթե մեր գյուղական եկեղեցականք չէին լինիլ իմ այն օրվա տեսածի նման, — քսան թումանով յուր կարգը գնած շնորհավաճառ եպիսկոպոսեն, այլ կլինեին կրթյալ, գործնական մարդիկ, իրողական արհեստագետք, նոքա — որքան օգուտներ կարող էին մատակարարել յուրյանց ժողովրդին... նոքա կուսուցանեին գեղջուկին, թե բացի նորանից, որ պետք էր հուսալ վերին նախախնամության օգնությանը, պտղաբեր հունձք ունենալու համար, անհրաժեշտ հարկավոր էր և մշակել, պարարտացնել հողը:

ՆԱՄԱԿ ԺԵ

Հետևյալ ավուր առավոտյան, դուրս գալով Նախիջևան-Թափեից, ես ուղևորվեցա դեպի Ուրմի քաղաքը: Մեր ճանապարհը ձգվում էր խաղողաբեր այգիների, բամբակի արտերի և բրնձի դաշտերի միջով: Ես չէի տեսանում անմշակ թողուցած հող, երևում էր, որ երկրագործությունը շատ ծաղկած էր այդ գավառում, թեև յուր նահապետական դրության մեջ:

Ես տեսանում էի, այր, կին, երեխա, ծեր և երիտասարդ, բոլորը գործում էին: Մի բան միայն զարմացնում էր ինձ, որ Պարսկաստանում հայ կանայք, հետևելով մահմեդականների սովորությանը, ման էին գալիս ծածկված երեսներով, իսկ այստեղ ընդհակառակն, ես տեսանում էի նորանց բոլորովին արձակ, համարձակ վարվում էին տղամարդերի հետ: Այդ սովորությունը մտած պիտի լինի տեղային հայերի մեջ ասորիներից, որոց կանայքը բավականին ազատ են ընտանեկան ստրկությունից:

Կեսօրին ես հասա Ուրմի քաղաքը: Նա շրջապատված էր, որպես պարսից շատ քաղաքները, պարիսպներով, աշտարակներով, և դրսից բավականին խորն րնկած խրամով, որ ջրով լեցնում են պատերազմի միջոցին: Նանա-Մեյրամ (մայր Մայրամ) կոչված հայաբնակ թաղում իջևանեցի մի ասորու տան:

Պարսկաստանում հյուրանոցներ չկան, մի քաղաք մտանելով ստիպված ես կամ կեղտոտ քարվանսարաներում իջևանել և կամ մասնավոր տներում: Մահմեդական ընտանիքը քրիստոնյային տեղ չի տալ յուր տանում. մնում են քրիստոնյայք և հրեաները, որք ամենայն սիրով ընդունում են օտարականին յուրյանց բնակարաններում:

Մի փոքր հանգստանալուց հետո, ճանապարհի փոշին ինձանից սրբելուց հետո, երեկոյան պահուն, ես այցելություն գործեցի ամերիկացի Պորտ Ընկերության միսիոնարների տանը, որ կենում էին այդ թաղում մի հոյակապ, եվրոպական ճաշակով շինվածքի մեջ:

Մտանելով նոցա բակում, Պարսկաստանում առաջին անգամ հնչեց իմ ականջներին պիանոյի ձայն, այդ ձայնը կախարդապես հարույց իմ սրտում վաղեմի զգացմունքները, ես երևակայում էի, թե գտանվում եմ Եվրոպայում:

Մստեր Պերկին անունով ծերունի քարոզիչը, աստվածաբանության վարդապետը ընդունեց ինձ յուր մոտ: Նա մի բարձրահասակ մարդ էր սպիտակ մորուքով, ազնիվ և պատկառելի դեմքով: Եվ շատ վարժ խոսում էր թուրքերեն, ասորոց և եբրայեցոց լեզու:

Մի քանի սովորական զրույցներեն հետո, որ մարդիկ գործ են ածում տեսության առաջին րոպեներում, ես հարց արի միսիոնարեն, թե որպես էր առաջ գնում նոցա գործը Պարսկաստանում:

— Տիրոջ գործը ամեն երկրներում առաջ է գնում հաջող կերպով, առավելապես Պարսկաստանը կարող է նորա պտղաբեր հողը դառնալ, — պատասխանեց քարոզիչը, ինքնաբավական վստահությամբ:

— Ո՞ր ազգերի մեջ գործում եք դուք, — հարց արի ես:

— Առավելապես ասորիների մեջ, իսկ մասնավորապես հայերի և հրեաների մեջ, — պատասխանեց նա:

— Հայերը և ասորիները արդեն քրիստոնյաներ են, — ասացի ես. — ինչո՞ւ չգործել պարսիկների և թուրքերի մեջ:

— Միայն քրիստոնյա կոչումը ունենալով չէ նշանակում ճշմարիտ քրիստոնյա լինել: Մեք աշխատում ենք պատրաստել հայերին և ասորիներին, որպեսզի նոցա ձեռքով կարողանանք ներգործել ասիական մյուս ազգերի վերա:

— Դուք ավելի խստությամբ եք դատում հայերի և ասորիների վերա, նորանց քրիստոնյաներ չհամարելով:

— Դուք երևի չհասկացաք ինձ, պարոն, — ասաց քարոզիչը մեղմությամբ: — Այո, նոքա կոչվում են քրիստոնյաներ, բայց թե որքան կատարում էին նոքա քրիստոնյայի պարտավորությունքը, եթե թույլ կտայիք, ես պատմեմ ձեզ մի քանի խոսք նոցա անցյալից:

— Մեծավ ուրախությամբ, լսում եմ:

— Մեք եկամք այստեղ 30 տարի առաջ, և գտամք հայերին և առավելապես ասորիներին ամենաթշվառ դրության մեջ: Նոքա չունեին ո՛չ տպագրված գրքեր և ո՛չ ուսյալ եկեղեցականներ: Նոցա նախնյաց հոյակապ գրականությունից այս և այն քահանայի տանում գտանվում էին միայն սուրբ գրքի հատորներ մագաղաթի վերագրված, հին անհասկանալի լեզվով, այն ևս ո՛չ թե կարդալու համար, այլ փաթաթած թաշկինակներում, դրած էին նոցա տան մի անկյունում, որպես սրբություն, ճրագ էին վառում նոցա առջև, և մերձանում էին նորանց մարդիկ, երբ մինին հարկավոր էր երդում տալ նոցա վերա, կամ որևիցե հիվանդի գլխին դնել բժշկելու նպատակավ: Եկեղեցական դասը յուր տգիտությամբ ետ չէր մնում խավար ժողովրդից, որոնք կոչում էին յուրյանց գրիգորյան, և նեստորական քիրստոնյաներ, բայց ոչինչ գիտակցություն չունեին յուրյանց դավանության վարդապետությունից: Կրոնքը նոցա մեջ պայմանավորվում էր մի քանի արտաքին ծեսերով և ավանդություններով միայն:

Ես նկատեցի, քարոզչի խոսքերը բոլորովին հեռու չէին ճշմարտությունից, որովհետև ես ինքս շատ տեղերում ականատես էի եղել հայերին և ասորիներին դեռևս նույն դրության մեջ:

— Իսկ ա՞յժմ, — հարց արի ես:

— Հայերը նույն դրության մեջն են որպես առաջ, — պատասխանեց քարոզիչը: — Որովհետև մենք դեռ նոր ենք սկսել գործել նոցա մեջ: Մեր ժողովրդի մեծ մասը բաղկացած է ասորիներից, դուք նոցա ամեն մինի տանում կգտանեք բազմաթիվ տպագրած հատորներ Աստվածաշնչի և զանազան կրոնական գրքերի, նոր և կենդանի լեզվով: Նրա ամեն մինը գիտե գրել կարդալ և ճշմարիտ քրիստոնյայի պարտականությունքը ճանաչել:

— Ի՞նչ օգուտներ կարող է ունենալ մի այդպիսի ստկրացած ազգի համար, որպես ասորիներն են, լոկ կրոնական կրթությունը, — հարց արի ես:

— Մեք ունիմք երկու մեծ վարժարաններ, մինը՝ այս քաղաքում մեր տան մեջ, աղջիկների համար, մյուսը Սիր-դարի կոչված ամառանոցում, տղաների համար: Այդ վարժարաններում, բացի կրոնքը, աշակերտները և աշակերտուհիք ուսանում են և զանազան այլ առարկաներ ու արհեստներ, որպիսի են ընդհանուր պատմություն, մաթեմատիկա, աշխարհագրություն, բնական պատմություն, ֆիզիկա, քիմիա և այլն: Մի խոսքով, այդ երկու վարժարաններում մեք պատրաստում ենք քարոզիչներ, վարժապետներ և վարժապետուհիք, ուսուցչություն անելու գյուղորայքի երկսեռ տարրական վարժարաններում, որոնցից զուրկ չէ ոչ մի գյուղ, ուր մեք ունեիմք փոքրիշատե ժողովուրդ:

— Մտանելով Ուրմիո գավառում, — ասացի ես, — ամեն տեղ նկատել եմ, ձեր ժողովուրդը թեև մտավորապես և բարոյապես բավականին զարգացած են, բայց այդ չոր ու ցամաք կրթությունը նոցա նյութական կյանքի և ապրուստի ապահովությանը ոչինչ չէ նպաստում: Ասորին տակավին նույն ստրկական դրության մեջն է, որպես առաջ, նա որպես մի անբան անասուն գործում է միմիայն կալվածատեր խաների սրտին: Եվ այդ ստկրությունը զգալի չէր, այժմ անտանելի է դարձել, երբ նա հասկացել է, թե ինչ նշանակություն ունի մարդկայնությունը, ազատությունը և իրավունքը:

— Ի՞նչ կարող էիմք անել մեք նոցա նյութականը ապահովելու համար, — հարցուց քարոզիչը:

— Դուք կարող էիք նոցա որդիներին սովորեցնել ուսման հետ և զանազան արհեստներ, — պատասխանեցի ես:

— Մի այդպիսի միտք ունեցավ մեր ընկերներից մինը՝ մստեր Ստաքինը. նա Ուրմիի Անզալի կոչված մասնում, որ պարունակում է յուր մեջ շատ ընդարձակ տարածություն խիստ բերրի հողի, Գովլան անունով գյուղում շինեց մի ամրոց, ուր միտք ուներ հիմնել բազմարվեստյան ուսումնարան, ուր աշակերտները պիտի սովորեին ուսման հետ և զանազան արհեստներ, որպիսի են հյուսնություն և այլն. այլև գյուղատնտեսություն և երկրագործություն: Վերջինիս մասին գործնական փորձեր անելու համար, նա Շահից ստացավ ընդարձակ դաշտեր, և բերել տվավ Ամերիկայից զանազան երկրագործական անոթներ, և ինքը ուղևորվեցավ դեպի Ամերիկա, վարդապետներ բերելու այդ արհեստները սովորեցնելու համար: Բայց դժբախտաբար մահը վախճան տվեց այդ բոլոր նպատակներին:

— Շատ ցավում եմ, մի այդպիսի օգտավետ ձեռնարկությունը չէ հաջողվել: Միայն ձեր առաքելությունը կարող է իրագործել նույն նպատակները, որ ձեր հանգուցյալ ընկերը յուր հետ գերեզման տարավ:

— Այո, մեք ևս արհեստագիտություն սովորելու նպատակավ մի քանի պատանիք ուղարկել եմք Մալթա կղզին, որ նոքա դառնալով յուրյանց հայրենակիցների մեջ տարածեին նորան: Բայց գիտնական երկրագործությունը մի քանի պատճառներով այստեղ չէ կարող հաջողվել:

— Որպիսի՞ պատճառներով, — հարց արի ես:

— Առաջին պատճառն այն է, որ գյուղացիք այստեղ հող չունեն, այլ ամբողջ երկիրը պատկանում է կալվածատեր խաներին, երկրորդ, գիտնական երկրագործությունը այստեղ շատ ծախս է պահանջում, մինչդեռ հողի բերքը ավելի գին չունի:

— Իսկ արհեստները այդպես չեն, — կտրեցի ես քարոզչի խոսքը. — պարսիկները արդեն սկսել են, ոչ յուրյանց գլուխը, այլ արտաքին բաները, որպիսիք են, տան կահ-կարասիքը, հագուստը, զենքերը, շինության ձևերը, փոքր առ փոքր նմանացնել եվրոպացիներին, այդ բաները եվրոպական նմանությամբ արվեստագործող մարդը կարող է ապահովել յուր ապրուստը:

— Այդ ուղիղ է, — պատասխանեց քարոզիչը և մտածության գնաց:

— Ոչ միայն ուղիղ է, այլ վերին աստիճանի ճշմարտություն: Իմ ճանապարհորդությանս մեջ, Ռուսաստանում, Տաճկաստանում, միշտ ես տեսել եմ ուրմեցի ասորին, հարյուրավոր անձինքներից խումբեր կազմած, դիմում են դեպի պանդխտություն, այդ բախտախնդիրները մաշվում են, փտում են օտար երկրներում, շատ քչերին նոցանից հաջողվում է դառնալ յուրյանց հայրենիքը, երևում է, այդ մարդիկը յուրյանց երկրում ապրուստ ճարելու հնարներ չունեն:

— Այստեղ միայն հացի խնդիրը չէ, պարոն, որ ստիպեցնում է նորանց դեպի օտար աշխարհներ դիմել, դուք չգիտեք, թե քանի ծանր պարտավորություններ դրած են նոցա վերա կառավարունից և գյուղատեր աղաներից, որոնց լրացնելու համար նոքա ստիպված են թողուլ յուրյանց հայրենիքը և օտար աշխարհներում արծաթ վաստակել:

Մեր խոսակցությունը շատ երկար ձգեց, քարոզիչը խոստացավ մանրամասնաբար պատմել ինձ այդ երկրի գյուղացիների դրությունը, որ ես էլ հետևապես կհաղորդեմ ձեզ:

ՆԱՄԱԿ ԺԶ

Մի քանի օրից հետո ես կրկին գնացի միսիոնարների տունը, ուր բնակվում էին հինգ ամերիկացի մեթոդիստների ընտանիքներ: Իմ գլխավոր նպատակն էր տեսնել նոցա հիմնարկությունները, որ տեղավորված էին նոցա տան մեջ: Մի երիտասարդ միսիոնար, մստեր Լաբերի անունով, բարեհաճեցավ ցուցանել ինձ բոլորը:

Նախ և առաջ մեք մտանք տպարանը, ուր գործում էր մի հատ արագատիպ մամուլ միայն: Գրքեր տպվում էին միայն ասորոց լեզվով, որոց տառերի ձևը և գեղեցկությունը գերազանցվում էին մի ժամանակ Լոնտրայում նույն լեզվով տպված Աստվածաշունչի գրատպությունից: Բացի Աստվածաշնչից և զանազան կրոնական ու աստվածաբանական պարունակություն ունեցող գրքերից, այդ տպարանում տպվում է ասորոց լեզվավ մի պարբերական թերթ «Զարիրըդ-բարա» անունով, որ նշանակում է Լուսո արշալույս և ունի կատարյալ կրոնական ուղղություն:

Ինձ վերա շատ ախորժ տպավորություն ունեցավ, երբ մստեր Լաբերին հայտնեց, թե նոցա մամուլը գործում է առանց ցենզորի քննադատության:

Ուրեմն գրատպությունը Պարսկաստանում վայելում է կատարյալ ազատություն:

— Այդ ոչ թե ազատությունիցն է, — ժպտելով պատասխանեց միսիոնարը, — այլ կառավարության անգիտակցությունից, որ տակավին ծանոթ չէ նորան մամուլի և ցենզորի նշանակությունը:

— Ուրեմն դուք կարող եք օգուտ քաղել դորանից:

Միսիոնարը դարձյալ ժպտեցավ և ոչինչ չպատասխանեց:

Տպարանից մեք մտամք նոցա գրքատունը: Թեև այնտեղ ամբարված էր բազմաթիվ հատորներ զանազան նորատիպ կրոնական և արհեստական գրքերի, բայց մի բան միայն առավելապես ուրախացուց ինձ, որ միսիոնարները յուրյանց ուշադրությունից չէին թողել հավաքել այնտեղ ժամանակի կորստեն զերծ մնացած ասորերեն մագաղաթյա գրչագրները, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է լույս ձգել գիտության վերա արևելքի վերաբերությամբ:

Յուրյանց տան մեջ միսիոնարներն ունեին և ապտեկա: Մի երիտասարդ ընկլիս բժիշկ այնտեղ կանգնած նայում էր հիվանդներին և դեղ էր տալիս:

— Մեր բժիշկը, — ասաց մստեր Լաբերին, — նայում է հիվանդներին և այցելություն է գործում նոցա մոտ առանց վարձատրությանն. դեղերն ստացվում են մեր ապտեկից նույնպես ձրի: Այդ հանգամանքում մեք խտրություն չեմք դնում ազգերի և կրոնքների մեջ:

— Այդ մի մարդասիրական գործ է, — պատասխանեցի ես. — մանավանդ մի այդպիսի երկրում, ուր չկան եվրոպացի բժիշկներ:

Միսիոնարների տանում կար մի հյուրանոց: Մստեր Լաբերին հրավիրեց ինձ և այն տեսնելու:

— Այդ հյուրանոցում կերակրվում են, — ասաց նա, — մեր ժողովրդից և օտարներից այնպիսի մարդիկ, որք զանազան տեղերից քաղաք գալով, ուրիշ տեղ չունին օթևանելու: Այստեղ մեք հաց եմք տալիս և աղքատներին: Հյուրանոցի ծախսը մեր առաքելությունը յուր վերա է առնում:

Այնուհետև մեք մտամք օրիորդաց գիշերօթիկ ուսումնարանը: Նա կառավարվում էր երկու ամերիկացի վարժուհիների վերատեսչության տակ, որոց մինը կոչվում էր միս Րայիս, մյուսը՝ միսիս Րեյ:

Ուսումնարանում դասատվության գլխավոր լեզուն ասորոց էր: Վարժուհիքը շատ լավ գիտում էին այդ լեզուն: Ես զարմացա, թե ինչու չէին սովորեցնում անգլերեն:

— Մեք մեր լեզուն չեմք սովորեցնում ոչ մի ուսումնարանում, որ հիմնել եմք Պարսկաստանում, — ասաց մստեր Լաբերին:

— Ինչո՞ւ, — հարց արի ես:

— Մեր նպատակն այն է, որ ամեն ազգ, որոց մեջ մեք լուսավորությունք, խղճի, ազատություն ու կրոնքի ճշմարտություն եմք տարածում, կրթվին յուրյանց մայրենի լեզվով, և պահպանեն յուրյանց ազգային ինքնուրույնությունը:

— Մի այդպիսի նպատակը ոչինչ նշանակություն չէր կարող ունենալ, երբ նոր քարոզված կրոնքի հերձվածը նորան բաժանում է յուրյանց հայրենական եկեղեցուց և հետևաբար ազգայնությունից:

— Մեք նոր կրոնք չեմք քարոզում, մեր քարոզած կրոնքը Ավետարանն է և քրիստոնեությունը: Ասածիս ապացույց է այն, որ մեք մինչև այսօր թույլ չեմք տվել մեր հետևորդներին կրիլ յուրյանց վերա մի նոր կրոնական անուն:

— Ապա ի՞նչ են պրոտեստանտ, մեթոդիստ կամ բողոքական անունները:

— Մեր ժողովրդից շատ հիմարներ յուրյանց ընկլիսներ էին կոչում: Յուրյանց պրոտեստանտ կոչելն էլ հետևանք է մի այդպիսի հիմարության: Եթե ոչ, մեք երբեք չեմք մտցնում նոցա մեջ այդպիսի մտքեր: Մեք քարոզում ենք մնալ քրիստոնյա. և ազգությամբ պատկանել այն ցեղին, որից ծնված էին նոքա:

Ես չեմ կարող որոշակի ասել, թե որքան ճշմարիտ էին այդ խոսքերը, միայն դարձա դեպի վարժուհիքը, նոցանից մի քանի տեղեկություններ քաղել ուսումնարանի մասին:

Այդ ուսումնարանում մտանում էին օրիորդներ, որք գյուղերի ծխական վարժարաններում արդեն ուսել էին արհեստների և գիտությունների տարրական մասը: Այստեղ նոքա ավելի կատարելագործվում են ուսման մեջ, և նոցանից շատերը պատրաստվում են գյուղերում վարժապետուհիք լինելու: Պետք է ասած, որ այդ ուսումնարանում առանձին ուշադրություն է դարձվում կրոնքի և ձեռագործության վերա: Աշակերտուհիքը և տանտիկնության մեջ ընդունակ լինելու մտքով, նշանակված է նոցանից ամեն մինը որոշյալ օրերում վերակացու լինել խոհանոցին և սովորել կերակուրներ պատրաստելու ձևերը:

Ավարտելով այդ ուսումնարանում՝ օրիորդները մեծ մասամբ ամուսնանում են այն աշակերտների հետ, որ ավարտել էին Սիր-դաղիի գլխավոր ուսումնարանում, որք յուրյանց նվիրում են կամ քարոզչական և կամ ուսուցչական գործին:

Այդ տան մեջ էր և նոցա գլխավոր եկեղեցին, ուր նոքա քարոզներ էին կարդում և աղոթում էին:

Նույն ավուր կեսօրից հետո ես գնացի Սիր-դաղի (Գաղտնյաց սար): Այստեղ Սիր անունով մի գյուղ նստած է նույն սարի բարձրավանդակի վերա: Գյուղը ունի Ուրմի քաղաքից կես մղոն հեռավորություն: Առաջին անգամ ես տեսա մի հարթ հավասար ճանապարհ, որ ուղղել էին մեսիոնարները այդ գյուղից քաղաքը յուրյանց կառքերով անցուդարձ անելու համար:

Սիր գյուղը յուր դիրքով, գեղանկար շրջակայքով, պատկերացնում էր հիանալի տեսարան: Այստեղ, յուրյանց համար հատուկ շինել տված ամրոցում, բնակվում էին չորս միսիոնարների ընտանիք: Նույն ամրոցի մեջ և տեղավորված էր նոցա արական գլխավոր ուսումնարանը: Մստեր Կակրին անունով միսիոնարը ընդունեց ինձ յուր մոտ, նա ցույց տվավ ինձ ուսումնարանը: Ես շատ հավանեցի նոցա ֆիզիկական և քիմիական կաբինետները: Այդ ուսումնարանը պատրաստում էր վարդապետներ և քարոզիչներ, որք մտել էին այնտեղ զանազան տեղերի տարրական վարժարաններից:

Ես գիշերեցի մստեր Կարկինի մոտ: Ընթրիքից հետո նորա երկու մատաղահաս դստերքը ամբողջ ժամերով ածում էին և երգում էին պիանոյի վերա:

Այդ գիշերը երկար կմնա իմ հիշողության մեջ անմոռանալի:

Մյուս ավուր առավոտը իմ հյուրընկալ միսիոնարը առավ ինձ յուր կառքի մեջ, մեք դարձամք քաղաք:

Այժմ կգրեմ քեզ մի քանի տեղեկությունք միսիոնարների գործի մասին, ինչ որ վերաբերում էր հայերին և պարսիկներին:

Վերոհիշյալ երկու ուսումնարանների մեջ, այսինքն՝ քաղաքի օրիորդաց և Սիր-դաղիի արական ուսումնարաններում, ես շատ փոքր թվով տեսա հայ աշակերտուհիք և աշակերտներ: Նոցա համար որպես վարժապետ հրավիրված էր Տաճկաստանի Մուշ քաղաքից մի երիտասարդ, որ ավարտել էր տեղային, Ամերիկայի միսիոնարների հայերի համար հիմնած ուսումնարանում: Այնտեղ նոքա ունին ընդարձակ առաքելություն և առանձին եկեղեցի հայերից:

Բայց պետք է ասած, որ Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում և գյուղորայքում, միսիոնարները հայերի մեջ արդեն մտցրել են յուրյանց դպրոցները և քարոզիչները: Ես ավելորդ եմ համարում մանրամասնաբար նոցա դրությունը նկարագրել, միայն կասեմ, որ Պարսկաստանի հայերը ասորիների պես շուտով կենթարկվին ամերիկացի միսիոնարների ազդեցության տակ: Այդ մարդիկը բոլորովին նվիրված են յուրյանց գործին, աշխատում են, ուսուցանում են, քարոզում են, ձրիաբար զանազան տեսակ գրքեր և Պոլսո «Ավետաբեր» լրագիրն են տարածում հայերի մեջ, բայց հայ ժողովուրդը դեռ քնած է յուր անհոգ անտարբերության մեջ...:

Պարսիկների խստասրտությունը մինչև այսօր թույլ չէ տվել քրիստոնեությանը համարձակ մուտք ունենալ նոցա մեջ: Այդ պատճառով միսիոնարներն դեռևս նոցա մասին մի նշանավոր գործ կատարած չեն: Միայն Պարսկաստանում աննկատելի կերպով տարածվում են զանազան գրքեր: Ես ավելորդ եմ համարում դոցա մասին գրել քեզ:

Աստվածաշնչի թարգմանությունը կարելի է գտանել շատ պարսիկների և թուրքերի տներում: Բացի դորանից մի քանի գրքեր մեծ խռովություն բարձրացրին, որպես մի ժամանակ Տաճկաստանում, նույնպես այժմ Պարսկաստանում: Դոցա թվումն է Միզան-ուլ-հակկ կոչված գիրքը, որ նշանակում է կշիռ ճշմարտության: Միզան-ուլ-հակկի հորինողն է գերմանացի երևելի աստվածաբան դոկտոր Պըֆանտան: Այդ գրքի ոճը և պարունակությունը ցուցանում են հեղինակի խորին գիտությունը պարսից և արաբական լեզուների և նոցա գրականության մեջ:

Միզան-ուլ-հակկը կրիտիկաբար քննում է Ղորանը, ապացուցանում է նորա սուրբ գիրք չլինելը և հերքում է Մուհամմեդի ինքնակոչ մարգարեությունը: Նույն գրքի մեջ հեղինակը խոսում է պարսիկների այլ կրոնական գրքերի մասին (Հադիսների) և ցուցանում է նոցա վնասակար ազդեցությունը մարդկային լուսավորության և առաջադիմության վերա: Նույն գրքի մեջ հեղինակը խոսում է քրիստոնեության ճշմարտության վերա, Մեսիայի վարդապետության վերա, և նոցա օգտավետ ազդեցությունը մարդի խիղճը և հոգին սրբելու, և մարդկային ազատ զարգացմանը նպաստելու:

Դոկտոր Պըֆանտան ունի և այլ հեղինակություններ պարսից լեզվով, որոց կարգումն են՝ 1. Թարիգուլ-հայյաթ (ճանապարհ կենաց), որ ցուցանում է մարդու հոգվո փրկության ճանապարհը Քրիստոսի միջոցով: Միևնույն ժամանակ խոսելով մահմեդականության վնասակար ուղղության մասին: 2. Սաճարուլ-հայյաթ (ծառն կենաց): 3. Մըֆթարուլ-

իսրար (գաղտնիքներ բացատրող)։ Վերջին երկու գրքերը դարձյալ ունեն կրոնական նշանակություն, մահմեդականության և քրիստոնեության վերաբերությամբ։

Մի այլ գիրք Ղըսասուլ-ամբիա անունով, որ նշանակում է մարգարեից պատմություն, է հեղինակություն ամերիկացի միսիոնար մստեր Մերիքի, նույնպես պարունակում է յուր մեջ մարգարեից նախագուշակություններն Մեսիայի մասին և քրիստոնեության ճշմարտությունը։

Վերոհիշյալ գրքերն և զանազան տետրակները բազմաթիվ հատորներով տարածված են Պարսկաստանում, և նոցա համակրողների թիվը սակավ չէ, թեև նոքա դեռևս երկյուղից մնում են անհայտության մեջ։

Հետևյալ նամակով քեզ կգրեմ տեղվույս կաթոլիկ միսիոնարների մասին։

ՆԱՄԱԿ ԺԷ

Ես խոստացել էի քեզ գրել Ուրմիի կաթոլիկ միսիոնարների մասին, այդ պատճառով քանի օրից հետո ստիպվեցա քաղաքիս Ֆաթալի-խանզոլ կոչված թաղը գնալ։ Այստեղ նոքա բնակվում են մի տան մեջ, ուր տեղավորված է և նոցա փոքրիկ վարժարանը և եկեղեցին։ Նոցա բնակարանի հանդեպ, առանձին տան մեջ կենում են մի քանի հոգի իտալացի և ֆրանսիացի մայրապետներ, որք ունեն օրիորդաց փոքրիկ վարժարան։ Ես տեսա վերոհիշյալ թե՛ արական և թե՛ իգական վարժարանները, նոցա մասին այդքանը միայն կարող եմ գրել քեզ, որ աշակերտները և աշակերտուհիքը սովորում են միայն հասարակ ընթերցանություն, քրիստոնեական վարդապետություն և աղոթքներ, մի քանի չափահաս աշակերտներ ուսանում էին լատիներեն և ֆրանսերեն։ Դոքա պատրաստվում էին քահանայացուք լինելու։

Այստեղի կաթոլիկ միսիոնարները լազարիստների կարգիցն են։ Ես երկար խոսեցի նոցա մեծավորի, մոսիո Կլուզերի հետ։ Տեր հայրը աշխատում էր հավատացնել ինձ պապի անսխալականությունը, Պետրոսի արքայության դռնապան լինելը և բացի ուղղափառ կաթոլիկներից ոչ ոքի այնտեղ մուտք չտալը...։

Լազարիստները Պարսկաստան մի քանի տասը տարիներով առաջ եկած են, քան թե բողոքական միսիոնարները։ Բայց դոցա գործունեության արդյունքը համեմատաբար շատ չնչին է եղել, յուրյանց հետ մրցություն անող մեթոդիստներից։ Լազարիստները միայն կարողացել են Ուրմիո նահանգում և Սալմաստա Խոսրովիա գյուղում կրոնափոխ առնել մինչև յոթ հարյուր գերդաստան ասորիներ, մինչդեռ բողոքականների ժողովուրդը (թեև դժվար է ճիշտ թվանշաններ դնել) հասնում է մի քանի հազար գերդաստանների։

Բայց հետաքրքրական են այն միջոցները, որոնք այստեղ գործ են դրել և դնում են կաթոլիկ միսիոնարները զանազան մարդիկ որսալու։

Եզվիտների դասը թողեց մարդկային պատմագրության մեջ մի կեղտոտ հիշատակ, թե որպիսի հնարներով նոքա Հնդկաստանում, Չինաստանում և Ավստրալիայի կղզիներում որսում էին կռապաշտներին դեպի կաթոլիկություն։ Լազարիստները յուրյանց Պարսկաստանում գործ դրած հնարներով ետ չեն մնում նոցանից։ Ամեն երկրներում, ուր տիրում է մտավոր խավարը, ուր ժողովուրդը ստրկության մեջ է ապրում, ուր բռնակալը երկաթե գավազանով է

տիրում, պապականության արբանյակները, յուրյանց մանգաղին միշտ առատ հունձք են գտանում:

Լազարիստները ծանոթանում են գյուղատեր խաների և կալվածատերերի հետ, գրավում են նոցա բարեկամությունը զանազան եվրոպական իրեղենների ընծաներով: Հետո սկսում են գյուղացիների մեջ ինտրիգաներ և խռովություն սերմանել, կռիվներ հարուցանել, իրանց միջնորդ դառնալ, հետո մինին պատժել տալ գյուղատիրոջ ձեռքով, մյուսին պաշտպանել, եթե նա խոստանում էր կրոնքը փոխել: Կառավարությունը հարկ է պահանջում որևիցե գյուղից, շինականները պատրաստի փող չունեն, որ տան, կաթոլիկ միսիոնարը վճարում է տուրքը և առնում է կառավարության բարաթը (ստացականը). ամբողջ գյուղը դառնում է նոցա պարտական և հետևապես ստրուկ:

Մինը պարտքերի մեջ է ընկնում, եթե նա կրոնքը կփոխե, լազարիստները, կամ նոցա գլխավոր եպիսկոպոսը, միշտ պատրաստ են նորան թուղթ տալ, որ նա գնա կաթոլիկ երկրներում ժողովրդարարություն անե:

Եվրոպայի զանազան անկյուններում դուք կգտնեք ուրմեցի և խոսրովեցի ասորին, մի թուղթ ձեռքում բռնած, դռնե դուռն ընկած, ողորմություն էր խնդրում: Այսպիսի թղթերի մեջ սովորաբար գրված են լինում այդպիսի խոսքեր. «Այդ մարդը երևելի, մեծատոհմիկ և բարեպաշտ ուղղափառ էր, սուրբ կրոնքի պատճառավ անհավատների հալածանքին ենթարկվելով, նա զրկվեցավ յուր հարստությունից, և ծանր պարտքերի տակ ընկավ, այժմ մահմեդական պարտատերերն նորա երեխայքը հափշտակում են փողի փոխարեն և այլն»:

Մայրապետներից ոմանք յուրյանց ձևացնում են որպես բժիշկներ, թուրքի կանայքը երեխայք են բերում նոցա մոտ բժշկելու, մոլեռանդ կույսը միշտ պատրաստ է մոր ձեռքից առնել երեխան, և նորա ճակատը օրհնած ջրով օծել, որ նա ապագայում քրիստոնյա դառնա...

Պետք է ասած, որ Պարսկաստանում — թողյալ Սպահանում դոմինիկյանների և մոսիո Բոռեի ձեռքով հայերից կրոնափոխ եղածները — լազարիստները դեռևս չեն կարողացել մի այլ տեղ յուրյանց մոլորությունները հայերի մեջ մտցնել:

Ինձ պատմեցին, թե կաթոլիկությունը Պարսկաստանի հայերի մեջ տարածելու համար, քանի տարի առաջ Վիեննայի Մխիթարյանների վանքի միաբանությունից այստեղ եկած էին երկու վարդապետներ: Բայց նոցա բոլոր ջանքն իզուր անցան և ոչինչ չկարողացան շինել: Ես շատ ծիծաղեցի, երբ լսեցի, որ այդ վարդապետներից մինը տալիս է մի խեղճ հայի մի քանի թուման փող, և նա փոխում է յուր դավանությունը, կաթոլիկ է դառնում: Քանի ամսից հետո հայը զղջանում է և կրկին յուր հայրենական եկեղեցվո գիրկն է դիմում: Վարդապետը պահանջում է նորանից տված փողերը: Հայը պատասխանում է. — Ես ստացա քեզանից այսքան արծաթ, և մի քանի ամիսներ կաթոլիկներու եկեղեցին գնացի: Դուք էլ մի այնքան ժամանակ Հայոց եկեղեցին եկեք, հետո ես կդարձնեմ ստացած արծաթը: Վարդապետը հրաժարվում է և կորցնում է փողը:

Եվ այդպիսով, լազարիստները, ամերիկացի միսիոնարների նման, չեն աշխատում յուրյանց վարդապետությունը տարածել ուսումնարանների, քարոզության և տպագրության միջոցներով: Այլ նոքա գործ են դնում այնպիսի հնարներ, որ վերևում հիշեցիմք:

Պարսիկների մասին նոքա շատ քիչ են մտածում — մի գիրք միայն, որո իսկականը ես չկարողացա տեսանել, այլ նորա պարսկերեն կրիտիկան կարդացի. — Պատրի անունով մինից

գրված է եղել երրորդության, Քրիստոսի և պապի մասին, և որպես կրիտիկայից երևում է, պետք է մի թույլ և անօգուտ բան եղած լինի:

Այսքանով առ այժմ բավականանալով լազարիստների մասին, մի քանի բան կավելացնեմ պարսիկների հարաբերությունների մասին հայերի և մահմեդականության չպատկանող այլ ազգերի հետ կրոնքի վերաբերությամբ: Պետք է ասած, որ Պարսկաստանի Բարձրագույն կառավարությունը գործ չէ գնում ոչինչ միջոցներ յուր հպատակ օտարազգիների մեջ մահմեդականություն տարածելու: Որովհետև յուր տերության մեջ զանազան ազգությունները և կրոնքները մի ամբողջ ձուլելու գաղափարը դեռ նորան անծանոթ է: Պատահում են դեպքեր, և այդ դեպքերը կրկնվում են հաճախ, որ պարսիկները և թուրքերը քրիստոնյաներից աղջիկներ են փախցնում, երեխայք խելքից հանելով թուրքացնում են, և այլ այդպիսի բռնաբարությունք են գործ դնում, բայց դոքա գործվում են մասնավոր անձինքներից, որոնց նպաստում է ոչ թե Բարձրագույն կառավարությունը, այլ մոլլաների մոլեռանդությունը:

Պարսկաստանի Բարձրագույն կառավարությունը դեռևս չունի ոչ մի հիմնարկություն կամ սահմանադրություն, որո նպատակը լիներ օտարազգիները դեպի մահմեդականություն որսալու կամ նոցա ազգային ինքնուրույնությունը ջնջելու: Նա մինչև անգամ յուրյան սխալված է համարում, որ թույլ տվեց օտարերկրյա միսիոնարներին յուր երկիրը մտնել, և աշխատում է, որ յուր հպատակ ազգերը պահպանեին յուրյանց կրոնքը և չմիանային կաթոլիկների կամ բողոքականների հետ:

Միրզա-Նաջաֆալի Սարփարաստի արտաքին գործող վեզիրին գրված նամակները, ավելի քաղաքական հայեցողական կետից, ցուցանում էին հայերի և ասորիների կրոնափոխ լինելու վնասակար հետևանքը Պարսկաստանի կառավարությանը. թե այդ ազգերը, յուրյանց հայրենական կրոնքը փոխելով, կաթոլիկներին և բողոքականներին խառնվելով առիթ էին տալիս կաթոլիկ և բողոքական տերությանց ներկայացուցիչներին միջամտություն առնել պարսից հպատակ քրիստոնյաներին վերաբերյալ խնդիրներում:

Վերոհիշյալ հանգամանքները աչքի առաջ ունելով, կառավարությունը Հայոց և Ասորոց հոգևոր առաջնորդներին շնորհել է զանազան իրավունքներ և արտոնություններ յուրյանց ժողովրդի գոյությունը յուրյանց ազգային հիման վերա անփոփոխ պահպանելու համար: Կառավարությունը ոչ միայն չէ արգելում հայերին ամեն տեղ համարձակ դպրոցներ բանալ և նորանց յուրյանց ցանկացածին պես ուղղություն տալ, այլ դեռևս ոչ մի օրենքով պարտավորեցրած չէ նորանց մինչև անգամ դպրոցներ բանալու մասին թույլտվություն խնդրել: Վերջինը թեև մասամբ վերաբերում է նորա անգիտակցությանը ուսումնարանի նշանակության մասին, այսուամենայնիվ, պետք է ասած, որ դա առավելապես նպաստում է հայերի մեջ դպրոցների և կրթության առաջ գնալուն: Ասածիս ապացույցը այն է, որ Շահը Դավրեժու ազգային ուսումնարանը տևողական հիմք ունենալու համար շնորհեց նորան տարեկան 200 թուման ստանալ արքունի գանձարանից:

Բայց ցավալին այն է, որ Պարսկաստանի հայոց հոգևոր կառավարությունը յուր գործունեությունը չէ կարողանում հարմարեցնել կառավարության նպատակներին, կրոնափոխությունը յուր ժողովրդի մեջ չտարածվելու համար: Այլ ընդհակառակը, դեպի յուր անձնական օգուտներն է գործ դնում յուրյան շնորհված իրավունքները, որոց մասին մանրամասնաբար կկարդաք իմ Դավրեժու նամակներում:

Նամակս վերջացնում եմ այդ խոսքերով, որ Պարսկաստանում մինչև այսօր միսիոնարների որոգայթներեն փոքրիշատե զերծ մնացած հայերը ոչ թե պաշտպանված են եղել յուրյանց եկեղեցականների հսկողությունից, այլ յուրյանց մոլեռանդ նախապաշարմունքներեն, որ նոքա ընկլիսի և ֆրանկի կրոնքներին դեռևս նայում են որպես կռապաշտության վերա: Իսկ այդ նախապաշարմունքը ժամանակավոր կլինի և անցողական, եթե հայ ժողովուրդը այստեղ չպահպանվի ավելի հիմնավոր ուժերով, այսինքն՝ ուսումնարանի և կրթության միջոցով: Եվ եթե դարման չտրվի նորա աղքատությանը, որո պատճառավ նա շատ անգամ ստիպված է լինում փողին վաճառել յուր միակ սրբությունը — կրոնքը:

ՆԱՄԱԿ ԺԸ

Դու պահանջում ես քեզ գրել այստեղի հայերի սովորություններից: Ես կգրեմ քեզ, թե որպես կատարվում են այստեղ հարսանիքները: Հարսանիքները առհասարակ լինում են աշնան վերջանալուց հետո, մինչև մեծ պասի սկզբները, երբ գյուղացիք հանգստացած էին յուրյանց մշակություններից, երբ նոր գինիքը հասունացել էին:

Մի օրինավոր հարսանիք տևում է յոթն օր և յոթն գիշեր: Հարսանիքից մի քանի օր առաջ փեսայի հայրը, մի քանի բարեկամների հետ, գնում են հարսի հոր տունը քասը մաթ անեն, այսինքն՝ կտրական անեն, թե որքան բաշլըղ (գլխագին) պետք էր տված հարսի հորը նորա աղջկա մասին: Ջուտ փողի հետ ստացվում է փեսայի հորից և նշանավոր քանակությամբ գինի, յուղ, բրինձ, հաց և այլ մսացու անասուններ:

Երեկոյան, որո առավոտը պիտի սկսվի հարսանիքը, փեսայի տան առջև մորթվում են մսացուն, դհոլ և զուռնա են ածում, աղջիկները պար են գալիս նորա չորս կողմով, և դրացիքը, այնտեղ հավաքվելով, խմում են մի-մի բաժակ գինի, բարեմաղթելով, որ աստված բարի սհաթի անե և այլն: Միսը գիշերով եփում են և ազատ տղերքը մաղում են հարսանիքի համար թխելու հացերի ալյուրը, որը նույնպես պատրաստվում է նույն գիշեր:

Հինայով ձեռքերը ներկելու սովորությունը հայերը առած պիտի լինեն պարսիկներից: Միսը մորթելու գիշերը մի ազապ աղջիկ, սկուտեղի մեջ, գլխի վրա դրած մի քանի քսակ հինա, մի խումբ այլ աղջիկների հետ դհոլ և զուռնա ածելով և պար գալով, գնում են հարսնացուի տունը: Այն գիշեր այնտեղ լինում է հարսանիք և պարահանդես, որո վերջն հարսնացուին առանձին պար են ածում, երկու լավաշ նորա գլխի վերա խաչաձև դնելով: Նորա պար գալը վերջանալեն հետո ազապ աղջիկները լավաշները բաժանում են յուրյանց մեջ, որ աստված նրանց էլ մասնակից անե այդ ուրախությանը և նրանց բախտն էլ բաց անե:

Այն գիշեր աղջիկները մնում են հարսնացուի մոտ, քնելու ժամանակ շաղախում են հինան, նախ և առաջ ներկում են հարսնացուի ձեռքերը, հետո յուրյանց ձեռքերը: Շատերը թաթախում են միմիայն յուրյանց ճկույթը, որպեսզի իրանք ևս մի օր մասնակից լինեն մի այդպիսի ուրախության:

Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, փեսայի ազգականներից մի հասակավոր կին, ձեռքում բռնած մի մեծ փունջ ծաղիկ, մի տղամարդի հետ, որ կրում էր մի մեծ դղմասրվակ գինի, դհոլ զուռնա ածելով սկսում են պտտել տնից տուն: Նվիրակ կինը, ամեն մի տուն մտնելով, մատուցանում է գերդաստանի ծերունիին յուր փնջից մի ծաղիկ, և նորա հետ տղամարդը տալիս է մի բաժակ գինի, նոքա բարեմաղթում են, որ աստված նոցա որդուն էլ փոխ անե մի այդպիսի ուրախությունը և հրավիրում են նորան գալ հարսանիք:

Այդ կերպով մի քանի օրեր շարունակ ճաշի սեղանին հրավիրվում են տղամարդիկ, իսկ երեկոյան ընթրիքին՝ կանայքը: Իսկ պարհանդեսները և նվագածությունները կատարվում են գիշերներով:

Հարսանիքի տան դահլիճի մի անկյունում, հատակից բավականին բարձր կապած է թախտը, որո վերա նստած է լինում թագավորը (փեսան), խաչեղբոր ձեռքից բռնած: Նորա չորեքկողմը պատել են ազապները, նորա մինիստրները: Փեսան յուր վզին ձգած ունի կուրծքի վերայից խաչաձև փաթաթած կանաչ-կարմիր գույնով մի կերպաս, իսկ աջումը բռնած ունի բաց թուր: Նա յուր թախտից իշխում է հարսանիքի հանդեսի վերա:

Նույն դահլիճի կենտրոնումը կանգնած են սազանդարները (նվագածուքը): Նոքա ածում են: Դահլիճը լիքն է բազմությունով: Նոցա բոլորն էլ բռնել են գուանդ. դա միտեսակ պար է, որ ամբողջ բազմությունը, հարյուրավոր անձերից, բռնելով միմյանց ձեռքից, կազմում են մի շղթա, որո օղակների մեջ տեղ-տեղ երևում են աղջիկներ բաց երեսներով, հարսներ և կանայք ծածկված երեսներով, և լուռումունջ, գայթե-գայթ, կողք-կողքի կաքավում են, զանազան ոլոր-մոլոր շարամանությունք կազմելով: Պարի ձևերը ունեն յուրյանց առանձին նվագածության եղանակները:

Պետք է հիշել, որ ոչ մի կին և ոչ մի աղջիկ չէ բռնում այնպիսի մի տղամարդի ձեռքից, որ նորա ազգակիցը չէր:

Գուանդների վերջը հոգնած բազմությունը նստոտում են հարսանիքի տան պատերի տակով: Տիրում է ընդհանուր լռություն: Տան դահլիճի կենտրոնում բացվում է ընդարձակ տարածություն:

Այդ որպես թե թատրոնական բեմի վերա, հայտնվում են սազանդարները, հագնված ծիծաղաշարժ կերպով, որք սկսում են ներկայացնել զանազան կատակերգական խաղեր: Այդպիսի խաղերը թեև տակավին յուրյանց տղայության մեջն են ապրում, բայց հիշեցնում են մեզ, թե բեմական արհեստը վաղուց է ծանոթ եղած հայերին:

Չորրորդ օրը փեսայի տանից ուղարկվում է հարսի տունը նանգուշտ, որ կնշանակե հաց և միս, որոց հետ և տանում են եղ, բրինձ, գինի և այլ ուտելիքներ: Այնուհետև բազմությունը հավաքվում է հարսանիքի տանը, և մի ճոխ հացկերույթեն հետո քահանան օրհնում է նորափեսայի հագուստը, զգեստավորում են նորան, և ապա բոլորը, բացի փեսայից, դհոլ-զուռնա ածելով, գնում են հարսնացուի տունը:

Այնտեղ մի թեթև կերուխումից հետո մեջ են բերում հարսնացուի հալավը, դրած մի սկուտեղի վերա, որո մեջ լեցրած էր զանազան մրգեղեններ և քաղցրավենիք: Քահանան օրհնում է հագուստը, հետո մրգեղենը և քաղցրավենիքը բաժանում են բազմությանը, որք ուտելով խնդրում են ամուսնացուների համար բախտ և քաղցրություն և շատերը տանում են յուրյանց տանը, տալիս են հասած աղջկան կամ տղային, որ նոքա ևս մի օր արժանի լինեն հարսանիքի ուրախությանը:

Օրհնած հալավը հագցնում է հարսնացուին մի կին, որ եղել էս նորա վարժուհին: Հետաքրքրության արժանի է այդ խորհրդական զգեստավորությունը, որ այլ խոսքով կարելի է ասել «աղջկա ձեռնադրությունը կնամարդ լինելու», կին բառի բոլոր նշանակությամբ ասիական կյանքում: Վարժուհին կապում է նորա ականջները երկկողմանի խլության

ակնջուկով, ասելով այդպիսի խոսքեր. — Քո ականջները թող խուլ լինեն ամեն չար բան լսելեն: Ապա կապում է նորա բերանը լռության յաշմաղով, ասելով. — Քո լեզուն թո՛ղ լուռ լինի չար բաներ խոսելուց: Հետո հագցնում է նորա գլխին ողջախոհության կալկուճը, դնում է նորա վերա փառաց գոտին, ասելով. — Քո գլուխը թող միշտ խոնարհ լինի քո մեծավորների առջև: Վերջապես ձգում է նորա երեսին ամոթխածության քողը ասելով. — Քո դեմքը թո՛ղ չտեսնեն չար աչքեր: Եվ այնուհետև նորա երեսը մինչև մահ մնում է ծածկված ամեն աչքերից: Բոլոր հալավները հագցնելեն հետո, որոնց ամեն մինը առանձին ունեն մի առանձին խորհրդավոր գաղտնիք նորահարսի ապագայի համար, նորա մեջքը պնդում են փեսայի հոր, հարսի սկեսարի, որպես նորա հանդերձյալ գերդաստանի նահապետի գոտիով: Թողություն խնդրելով յուր բոլոր ազգականներից, նորահարսը ընկնում է յուր հոր և մոր ոտքը, համբուրում է աղաչելով, որ նոքա յուրյանց կաթը, աղուհացը հալալ անեին նորան, երեք անգամ պտիտ է գալիս թոնրի, այդ նահապետական օջախի չորս կողմով, և արտասուքը աչքերում բաժանվում է ծնողական տնից...

Սույն միջոցին երաժիշտները աճում են դառն եղանակ, որ ավելի նման է թաղման երաժշտական եղանակներին: Կարծես թե այդ արվեստական ձայները անլսելի կերպով գուշակում լինեին նորահարսի տխուր ապագան...

Իսկ փեսայի բարեկամները ուրախ են, նոքա, պար գալով հարսնացուի առաջև, հանդարտ քայլերով տանում են նորան: Տանիքներից վեր են աճում հարսի գլխին ծաղիկներ, մրգեղեններ և ով որ մոտիկ ազգական է, մանր արծաթի դահեկաններ:

Ճանապարհի կեսին փեսայի տնից ընդառաջ է գալիս մի կին գլխի վերա դրած մի ամանի մեջ կրակ, խունկով ծխած. այդ փեսայի սիրո անուշահոտության արտահայտությունն է: Այնուհետև երևան է լինում փեսան, շրջապատված յուր ազատներով: Նա խաչաձև ձգել է յուր վզից մետաքսյա կանաչ-կարմիր գույնով մի կերպաս, ցցել է յուր գդակի վերա գեղեցիկ փետուրներ, և աջումը բռնած ունի բաց սուրը: Նորա ձախ կողմից ձեռքեն բռնած, գալիս է խաչեղբայրը և տանում է ուրցը, դա թագավորի խաչաձև դրոշակն է, զարդարած խնձորներով, չամիչներով: Ամեն մի քայլում փեսային մատուցանում են մի բաժակ գինի, բարձր ձայնով գոռալով՝ անո՛ւշ, անո՛ւշ, անո՛ւշ...

Փեսան առաջ ընկած, և նորա հետևից հարսը գալով, հասնում են մինչև հարսանիքի տան դռանը: Այստեղ կանգնում են նոքա: Երաժիշտների ձայնը լռում է: Բազմության ամեն մինը ընծայում են արծաթ փեսային: Մի մարդ ստանում է արծաթը բարձր ձայնով կանչելով, թե ո՛վ որքան տվեց:

Այդ սովորությունը կատարվելեն հետո, փեսան ներս է մտնում: Դռան շեմքի վերա դրած են մի քանի ամաններ, նա ոտքը կոխելով ջարդում է, և անցանում է...դորանով նա կոտրում է յուր կենակցի կամակորությունը, որ այնուհետև դառնում էր նորան հպատակ... և ստրուկ:

Նույն ավուր կես-գիշերին կատարվում է պսակը համարյա գաղտնի կերպով, որ կախարդները և վհուկները կապումներ չանեին: Դռցա առաջև առնելու համար, պսակի միջոցին բաց են թողում հարսի ու փեսայի կոճակները, մի-մի կողպած կողպեք դնում են նոցա գրպաններում և կատարում են զանազան թիլիսմանական հնարներ...:

Նույն գիշերը հարսը մտնում է յուր փեսայի առագաստը: Իսկ առավոտյան մոտ ազգականները պիտի տեսնեն նորա ողջախոհության նշանը: Եվ մի փոքրիկ նախաճաշիկից հետո վերջանում է հարսանիքը:

Այդ նկարագրությունը հարսանիքի ես տեսել եմ Ատրպատականի գյուղերում, ուր այնպես սրբությամբ պահպանում են մեր նախնյաց սովորությունները և ավանդությունները: Բայց քաղաքներում սովորությանց այդպիսի ձևերը օրըստօրե փոխվելու վերա են, և ամբոխը կորցնում է յուր ժողովրդական առանձնահատկությունները:

ՆԱՄԱԿ ԺԹ

Վերջին նամակն է, որ գրում եմ քեզ Ուրմիո նահանգից: Ես երկար թափառեցի այստեղ: Պատրաստվում եմ առավոտյան դուրս ելանել:

Պարսկաստանում ժողովրդի վիճակագրական թվանշաններ չլինելու համար, ես դժվարանում եմ այստեղի բնակչաց թվի մասին ճիշտ տեղեկություններ տալ: Միայն որքան ստույգ է, չգիտեմ, ինձ ասացին, թե ամբողջ Ուրմիո գավառը բաղկանում է 700 գյուղերից: Դոցա ամեն մինի բնակիչները միջին թվով 60 տուն հաշվելով, և ամեն մի տան գերդաստանի անդամների թիվը 5 հոգի համարելով, կնշանակե, թե այդ գավառը ունի մինչև 175.000 հոգի բնակիչ: Դոցա մեծ մասը թուրքեր են օվշար կոչված ցեղից, նոցանից փոքր թվով են ասորիները, հետո հայերը, այնուհետև հրեայք, ղարաչիներ, քուրդեր, որք տեղային ազգաբնակությանց ավելի փոքր մասն են կազմում: Իսկ Ուրմի քաղաքը յուր արվարձաններով ունի մինչև 30 հազար հոգի բնակիչ:

Ուրմիո նահանգը խիստ պտղատու հող ունի, նա ոռոգվում է Նազլու-չայ, Շահար-չայ, Բարանտուզ-չայ, և այլ մանր գետերով, որք բաժանված են գյուղերի մեջ: Երկրագործությունը պահպանել է յուր բոլոր նահապետական ձևերը: Գլխավոր բերքերն են՝ բամբակ, ծխախոտ, ցորյան, բրինձ, քիշմիշ, կտավատ, գերչակ, որո յուղն գործ է դրվում որպես լուսավորության նյութ:

Այգեգործությունը ավելի ծաղկյալ դրության մեջ է այստեղ: Արևելյան բոլոր ազնիվ պտուղները, ծիրան, խնձոր, շլոր, տանձ, սերգևիլ, կեռաս, դեղձ, յուրյանց զանազան տեսակներով, հասունանում են հաջողությամբ: Ուրմիո խաղողը այնքան բազմատեսակ և ազնիվ է, որո չորացած քիշմիշը և սաբզան ոչ միայն բավականանում է բնիկներին, այլև առատ վաճառքի նյութ է դառնում առավելապես դեպի Ռուսաստան: Գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջերը, բնակիչների բազմությունը երկու սեռից ևս, աշխատում են այգիներում, աշխատում են, որքան պիտի աշխատե մի կյանքի և ապրուստի հոգսերովը ծանրացած մարդ: Բայց նոցա այդ աշխատության պտուղը տանում է վաշխառու դրամատերը, որից գյուղացին փող էր փոխ առել խանին, բեկին, և կալվածատերի տուրքը վճարելու...

Բամբակը կացուցանում է գլխավոր արդյունաբերությունը տեղային ժողովրդի: Գյուղացու ձմեռային օրերի պարապմունքը նվիրված է այդ նյութի արվեստագործությանը: Ուրախալի է նայել գյուղացուն այդպիսի րոպեներում, երբ ամբողջ գերդաստանը, հավաքված թոնրի, այդ նահապետական օջախի չորս կողմով, երեխաներից սկսած մինչև տան պատկառելի ալևորը գործում են, աշխատում են: Փոքրիկ երեխայքը, մանկահասակ աղջիկները ձեռքով բամբակի կոզակներն են մաքրում կեղևներից, հարսները չիրչիր են քաշում և բամբակի կորիզներն են բաժանում. տան ծերունին զզում է բամբակը, պառավները թել են մանում, իսկ երիտասարդները կտավ են գործում: Ամբողջ գերդաստանը շարժողության մեջ է: Իսկ նոցա անքուն գիշերների

արվեստագործության արդյունաբերությունը դառնում է հարստահարող վաճառականի շահասիրությանը առարկա...

Պարսկաստանում գյուղացին ոչ մի տեղ այնքան նվիրված չէ յուրյան գործին և աշխատությանը, որպես այստեղ, և ոչ մի տեղ գյուղացու դրությունը այնքան վատթար չէր, որպես այստեղ: Նոքա ապրում են դառն աղքատության մեջ: Որովհետև գյուղացու մշակած հողը պատկանում է զանազան կալվածատերերին, և նոցա արդյունաբերության հյութը ծծում են դոքա: Գյուղի աղան (տերը) այստեղ է ամենայն ինչ: Գյուղացին համարյա թե նորա ստրուկն է, նա անգթությամբ գործ է դնում նորան յուր հողերի մշակության համար: Մահմեդականության չպատկանող ազգերի դրությունը ցավալի դեր է խաղում այդպիսի հանգամանքներում: Դոցա թվում կարելի է հաշվել հայերին, ասորիներին և հրեաներին: Վերջինները բնակվում են միայն քաղաքի մեջ, բազարին մոտ մի առանձին թաղում: Այստեղ է քաղաքի բոլոր կեղտոտության կացարանն:

Այստեղ են մսավաճառների սպանդանոցները, այստեղ են ատաղձագործների, դաբաղների գործարանները: Այնտեղ ածվում են քաղաքի անմաքրությունքը: Այդ կեղտոտ և հոտած թաղից առաջին անգամ հանդիսանում է խոլեռան, անմաքրության սերտ բարեկամը, երբ ցանկանում էր նա քաղաքի մյուս բնակիչներին այցելություն գործել:

Այսուամենայնիվ, երբ մարդասեր ճանապարհորդը խորին ցավակցությամբ նայում է այդ հաղթահարված ազգի վիճակին, նոցա բոլորովին ոտնահար եղած դրությունը, Հուդայի դստերքը ծագում էն նորա սրտին մի նշույլ ուրախության, յուրյանց դեմքերի բիբլիական գեղեցկությամբ:

Չնայելով զանազան հալածանքներին, հրեաները կարողացել են պահպանել յուրյանց ազգային առանձնությունքը, յուրյանց մայրենի լեզուն, կրոնքը և ժողովրդական ծեսերը ու սովորությունքը:

Հրեաները պարապվում են այստեղ ոսկերչությամբ և մանր առուտուրներով: Մինչդեռ քաղաքի թուրք բնակիչները ազատ են զանազան հարկատվությունից և քաղաքացի են համարվում, հրեաները և քրիստոնյայք քաղաքի մեջ բացառություն են կազմում, լինելով հպատակ մի քանի խաների, որք ստանում են նոցանից առանձին տուրք: Այդ ծագել է նորանից, որ հիշյալ ազգերը թուրքերի հալածանքներեն յուրյանց գոյությունը պահպանելու համար սկզբում տվել են քաղաքումը նշանակություն ունեցող խաներին արծաթ յուրյանց պահպանելու համար, այդ դարձել է սովորություն և վերջապես պարտավորություն: Որպես Սալմաստի Քյոհնա-շըհարում հրեաները վճարում են սեիդներին առանձին տուրք, որ նորանց պահպանեն թուրքերի կողոպուտներեն:

Քաղաքի հայ և ասորի բնակիչներր պարապվում են հյուսնությունով և շատերը՝ գինեվաճառությամբ: Իսկ մեծ մասը քրիստոնյաների, որք բնակվում են գյուղորայքում, ենթարկված են այն պայմաններին, որ վերևում հիշեցինք շինականների և կալվածատերերի հարաբերությանց մասին:

Շատ անգամ այդ հաղթահարված ազգերի ճիչը և բողոքը հասել են մինչև Պարսկաստանի Բարձ. դուռը: Ավելի օտարազգի միսիոնարների, և եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների միջամտությամբ, Նորին մեծությունը՝ Շահը, նշանակեց քրիստոնյաների և հրեաների վերա հսկելու և նորանց զանազան հալածանքներեն պահպանելու համար առանձին պաշտոնակալներ, որք կոչվում էին սարփարաստ, որ նշանակում է գլխապահ: Դոքա կան Պարսկաստանում, համարյա ամեն տեղ, ուր որ կան հիշյալ ազգերը: Իսկ սարփարաստները

ինքյանք թուրքեր և պարսիկներ լինելով, շուտով յուրյանց պաշտպանելու ազգերի հալածիչների հետ քույր-եղբայրներ են դառնում և իրանք էլ մի կողմից սկսում են կեղեքել խեղճ ժողովուրդը:

Բացի նորանից, որ գյուղացին պիտի լցուցանե կալվածատիրոջ պահանջմունքները նորա հողերի վարձատրությունների մասին, որը մշակում է նա, նորան ավելի զգալի են հարկերը, որ նա պիտի վճարե կառավարությանը (մալիաթ դիվան): Թեև այդ հարկերը համեմատելով եվրոպական շինականների տուրքերին, յուրյանց քանակությամբ այնքան ծանր չեն, բայց մշակների արդյունաբերության անշահավետության պատճառավ, նոքա դառնում են անտանելի:

Թողյալ այն, որ մշակը յուր արդյունաբերության մեծ մասր հողատիրոջը պիտի տա, թողյալ այն, որ նորան մնացած մասը, նորա արյան և քրտինքի պտուղը, երկրի չափազանց էժանության պատճառով ավելի գին չէ բերում, թողյալ այն, որ յուր աղքատիկ վաճառքեն ստացած փոքրիկ գումարը խլում է նորա ձեռքեն հարստահարող վաշխառուն, — գյուղացին յուրյան դարձյալ բախտավոր է համարում, եթե կտային նորան մի կտորիկ հող մշակելու: Նոցա մեծ մասը դորանից ևս զուրկ են մնում, և ստիպված են օրական վարձով աշխատելու մեծ կալվածատերերի մշակությանց դաշտերում, և նոցա օրական վարձի գինը չէ ավելանում 15 կոպեկից:

Իմ Պարսկաստանում մինչև այսօր ճանապարհորդության միջոցում, վերոհիշյալ հանգամանքները ամեն տեղ միակերպ եմ տեսել: Մի այդպիսի դրության հետևանքն այն է լինում, որ ժողովուրդը, չկարողանալով յուր հայրենի երկրում յուր գոյությունը պահպանել, սկսում է գաղթել դեպի պանդխտություն:

Մի այդպիսի վիճակին առավելապես ենթարկված են քրիստոնյայք, այսինքն հայերը և ասորիները:

Տաճկաստանի ծովեզրյա քաղաքներում, Պոլսում, Տրապիզոնում, Աղեքսանդրիայում, և այլն նավահանգստները, պանդոկները, հրապարակները լիքն են պարսկաստանցի հայ մշակներով, որոց դրությունը ավելի տարբերություն չունի բեռնակիր անասունների վիճակից: Նոքա նույնպես փալանը (համետը) յուրյանց ուսի վերա առած ծանր բեռներ են կրում և անասունների գործ են կատարում:

Եվրոպիո ամեն մին անկյուններում, մանավանդ Ռուսաստանում, դու կտեսնես պարսկաստանցի հային և ասորուն, խղճահար դեմքով մի պարոնի լուսամուտի դեմ կանգնած, մայա գրեկ (ես հույն եմ) ասելով ողորմություն է խնդրում:

Ամեն տարի Պարսկաստանի զանազան գավառներից հազարավոր այդպիսի մշակներ, յուրյանց ընտանիքը ձգելով անտերունչ և հետին աղքատության մեջ, պանդխտության գավազանը առած, խումբ-խումբ դիմում են դեպի օտար երկրներ բախտ որոնելու: Նոցանից շատ սակավներին միայն հաջողվում է լիքը քսակով և ողջությամբ յուրյանց հայրենիքը դառնալ, իսկ մեծ մասը մաշվում են և կորչում են օտարության մեջ: Պարսկաստանում ես տեսել եմ ամբողջ գերեզմանատներ այնպիսի անբախտների, ուր ծնողքը, սիրելի ամուսինը, մեռելոց օրերում, նստած գերեզմանի մոտ, լաց էին լինում, ոչ յուրյանց ննջեցյալի ոսկերքր, որք չէին դրած այն քարե հիշատակարանի ներքո, այլ նորա գդակը, նորա ձեռքի գավազանը, կամ նորա հողաթափները, որ ննջեցելո ընկերը բերեց հեռու աշխարհից իբրև միակ հիշատակ նորա կյանքի, և նորա ազգականները խնամքով թաղեցին հողի տակ...:

Մի այդպիսի թափառական կյանքը մեր ազգայինների, ոչ միայն զրկում է ամբողջ ընտանիքներ օրական հացից, երբ նոցա ապրուստի հոգաբարձուն կորչում էր օտարության մեջ, այլ առավելապես արգելում է ազգի աճելության և բազմանալու պայմաններին: Տղամարդիկը կյանքի և ապրուստի ծանր պիտույքների պատճառով չեն կարողանում ամուսնանալ: Նոքա օտարության մեջ են անցուցանում յուրյանց ժամանակը: Իսկ թեև նոցանից շատերին վիճակվում է ամուսնության բախտը ունենալ, նոքա նույնպես ստիպված են յուրյանց սիրելի ամուսինը դեռ հարսանյաց քողը երեսին ձգել տանում և հեռանալ դեպի պանդխտություն: Ամբողջ քանի մի տասնյակ տարիներ խղճալի հարսր սպասում է և սպասում է... նորա ամուսնից ոչինչ լուր չկա… նոցա ամուսնության մի հատիկ պտուղը, որ թողեց մոր արգանդում հայրը, աշխարհ է գալիս, զարգանում է, հասակ է առնում և գնում է որոնել յուր հայրը: Նա գտանում է նորան կամ մեռած և կամ խեղանդամ նստած մի եկեղեցվո դռան մոտ ողորմություն էր խնդրում...

Ինձ ասացին, թե այդպիսի անբախտ ամուսինների հասարակությունը, որոնց տղամարդիկը օտարության մեջ էին ապրում, քանիցս անգամ խնդիրներ մատուցին Պարսկաստանի հոգևոր առաջնորդներին, որ վեհափառ Կաթողիկոսից բերել տայր նոցա համար մի առանձին արտոնության կոնդակ, երբ նոքա յուրյանց ամուսիններից մինչև յոթն տարի ծախս անելու արծաթ և նամակ չստանային, իրավունք ունենային ուրիշ տղամարդու գնալու: Բայց նորին սրբազնությունները հերքեցին դոցա խնդիրքը, նկատելով, որ այդ համաձայն չէր հայաստանյայց սուրբ եկեղեցվո կանոնադրություններին...

Ահա՛, եղբայր, այդպիսի թշվառ դրությանը ենթարկված են մեր ազգայիններս Պարսկաստանում:

Գաղթականությունը և պանդխտությունը օրըստօրե մաշում է և ոչնչացնում է նորանց: Ցավելով սրտի կրկնում եմ, որ թափառական կյանքը ազգերի անհետացնում է նոցա գոյությունը...

ՆԱՄԱԿ Ի

Հոկտեմբեր ամիսը հասնում էր յուր վախճանին: Օրերը անցնում էին խոնավ և անձրևաբեր: Ցուրտը գնալով դառնում էր զգալի, երբ ես թողեցի Ուրմի քաղաքը:

Չնայելով եղանակի անախորժ ազդեցությանը, ես մի բանով միայն գոհ էի ցրտից, որ ազատվեցա մոծակների թունավոր խայթոցեն, որք, չալթիկների (բրնձի դաշտերի) հոտած ջրերի որդունքներեն գոյանալով, անհանգիստ էին անում իմ քունը: Ես սովորեցա բնիկներից նոցա խայթոցեն ազատվելու համար քնել ամեն կողմից փակված փոքրիկ վրանիկի մեջ, որին տեղացիք կոչում են միլչաքդան: Բացի նորանից, որ բրնձի դաշտերը գոյացնում են այդ անհրավեր հյուրերին, նոքա, ճահիճների նման բռնելով ամբողջ նահանգի մեծ մասը, յուրյանը հոտած ջրերի արտաշնչությամբ, ամառային եղանակներում տաքցոցը և տենդը անում են մի անհրաժեշտ երևույթ բնակիչների մեջ:

Ես դուրս եկա քաղաքից երեկոյան պահուն, և ստիպված էի մնալ մի թուրքաբնակ գյուղում: Ճանապարհին սաստիկ թրջվեցա անձրևից, և խնդրեցի ինձ տանող չարվադարին գտանել մի տաք իջևան գիշերելու: Նա մոտեցավ մի տան և սկսավ զարկել դուռը:

Դուրս եկավ տանուտերը:

— Ի՞նչ ազգից է պարոնը, — հարցրավ նա իմ մասին:

— Հայ է, — պատասխանեց չարվադարը:

Լսելով այդ անունը, մի անախորժ զգացմունք արտահայտվեցավ տանուտիրոջ խոժոռ դեմքի վերա, որ պարզ երևաց յուր ձեռքում բռնած ճրագի լուսով:

Եվ նա ցույց տվեց մեզ յուր չորքոտանիների փարախը: Ես մտա այնտեղ, այդ կեղտոտ բնակարանի աղտոտությունը անասուններին անգամ անտանելի էր:

— Դու քո բոլոր հյուրերին այստե՞ղ ընդունում ես, — հարցրի ես:

— Ոչ, ես ունիմ և այլ սենյակներ ճանապարհորդների համար, — պատասխանեց թուրքը յուր խռպոտ ձայնով:

— Այստեղ ինձ անհարմար է գիշերել, տուր մեզ քո սենյակներից մինը, որ ավելի մաքուր է, ինձ հարկավոր է կրակ վառել և չորացնել հագուստս, դու տեսնում ես, բոլորովին թրջված եմ:

Տանուտերը դժվարանում էր պատասխանել:

— Ինչո՞ւ չեք խոսում, — կրկնեցի ես:

— Գավուրներին մենք չենք կարող թողուլ թրջված մեր սենյակները մտանել, — ասաց նա սառն կերպով:

Մեր Մեսրոպը լսելով գավուր (անհավատ) բառը, ձեռքը տարավ սրին, բայց ես արգելեցի նորան ուշադրություն չդարձնել մահմեդականի խոսքին, որ կրոնական մոլեռանդությունից կուրացած, չէր հոժարվում քրիստոնյայի ոտքերով պղծել յուր սենյակի օթոցները: Եվ հարցրի, թե այդ գյուղում կայի՞ն քրիստոնյա կամ օտարազգի բնակիչներ: Նա պատասխանեց, թե բացի թուրքերից միայն ղարաչիներ բնակվում են այդ գյուղում:

Ես հրամայեցի իմ չարվադարին ինձ տանել մի ղարաչու տուն: Դոքա ցիգանների մի ցեղ են, որք թափառում են Ասիայում և ամեն ազգի հետ անխտիր հաղորդակցություն ունին և խոսում են աղճատված պարսկերենի խառնուրդից մի առանձին լեզվով:

Ես ներս մտա մի աղքատիկ խրճիթ, ուր հավաքված էր ցիգան գերդաստանի բոլոր անդամները, — մի ալևոր դարևոր հասակով. նորա պառավ կինը. Նոցա բարձրահասակ, գորշ գույնով և ջլուտ կազմվածքով որդիքը. նոցա նրբահասակ, թուխ և վառվռուն աչքերով կանայքը, նոցա վայրենի գեղեցկությամբ սիրուն դստերքը և մի քանի կիսամերկ երեխայք: Դոցա թվում մի անկյունում շղթայած պպզել էին երկու կապիկներ և չարանենգ աչքերով նայում էին տանեցոց վերա, և թոնրի շրթան մոտ յուր առջևի թաթերի վրա գլուխը դրած պառկել էր մի ահագին գամփռ:

Մի առանձին հաճություն պատճառեց այդ ուրախ և խաղաղ գերդաստանին իմ երևույթը, և նոքա յուրյանց սովորական քաղցրախոսությամբ սկսան բարովել իմ գալուստը: Եվ բոլորը մի կողմ քաշվեցան տեղ տալով ինձ նստել նոր վառած թոնրի մոտ:

Գերդաստանի գլխավորը դարձավ դեպի ինձ հարցնելով, թե ինչ կամեի ես պատրաստել տալ ընթրիքի համար: Նորան ասացի ոչինչ հարկավոր չէր, որովհետև ես ամեն ինչ ունեի ինձ հետ: Եվ արդարև, Պարսկաստանում ճանապարհորդելու համար կամ պետք է Վամբերիի նման

դերվիշ լինել և ուտել ուրիշի սեղանից և կամ ման ածել յուր հետ ամբողջ խոհանոց և ամեն տեսակ պաշարեղեն, որ սոված չմնաս:

Թոնրի տաքությունը ինձ մի առանձին հաճություն պատճառեց, և ես ախորժանոք նայում էի թափառական ցեղի գիշերային պարապմունքին: Տղամարդիքը նստած մաղեր էին գործում ձիու պոչի մազերից, կանայքը սև սաթի ուլունքներ և այլ զարդեր էին շինում, մի պատանի սովորեցնում էր անվարժ կապիկին պար գալ, մյուսները ածում էին քամանի (ջութակի) և տափի վերա և մի քանիսը հմայում էին: Վերջիններից մոտեցավ դեպի ինձ մի սևաչյա աղջիկ:

— Կամենո՞ւմ ես քեզ համար գուշակեմ, — ասաց նա ինձ ժպտալով:

Մանկահասակ աղջկա հրապուրիչ դեմքը շարժեց իմ հարցասիրությունը, և ես հարցրի.

— Մի՞թե դու մարգարեուհի ես:

— Այո՛, ես ոգիների հետ հաղորդակցություն ունեմ, նոքա տվել են ինձ ֆալ բաց անելու (գուշակելու) շնորհքը, ես կարող եմ գիտենալ մարդերի բախտը, նոցա գլխի գալիքը, և կարդում եմ մարդերի ճակատագիրը:

— Ուրեմն գուշակիր ինձ համար:

Մանուկ աղջիկը նստեց ինձ մոտ և առեց իմ աջ ձեռքը յուր քնքուշ ափի մեջ: Մի էլեկտրական հոսանք վազեց բոլոր երակներում: Նա սկսավ հետազոտել իմ ձեռքի գծերը, նորա աչքերը վառվեցան, նա գունաթափվեցավ, քանի րոպեից հետո աչքերը խփեց և կարծես թե ուշագնացության մեջ ընկավ: Նա սկսավ ասել այդպիսի կցկտուր խոսքեր.

— Դու հեռու աշխարհներից գալիս ես... անցար շատ ծովեր և լեռներ... քեզ շատ վտանգներ հանդիպեցան... բայց աստված ազատեց քեզ... Հեռու, ծովերի այն կողմը, ես տեսնում եմ մի աղջիկ... նա գեղեցիկ է, որպես անտառի եղջերուն... նորա աչքերը թաց են եղած արտասուքով... նա քեզ համար լաց է լինում. դու խոստացար նորան... դու խաբեցիր նորան... բայց նա չէ դադարել քեզ սիրելուց...:

Վերջին խոսքերը վառեցին իմ սրտի մեջ արդեն մարած կայծերը մի վաղեմի զգացմունքի...

Մարգարեուհին շարունակեց.

— Դեռևս երկար պիտի թափառես դու... անբախտությունը միշտ ընկեր կլինի քեզ... դու փշոտ ճանապարհներով պիտի ընթանաս... բայց շուշանների հոտ պիտի առնես...:

— Բավական է, — ասացի ես:

Բայց գուշակող աղջիկը ոչինչ չհասկացավ: Նորա պառավ մայրը տեսնելով, որ վերջին խոսքերը ծանր տպավորություն ունեցան ինձ վերա, կարդաց աղջկա գլխին արաբական լեզվով մի քանի խոսքեր, և նա իսկույն սթափվեցավ: Ես բաշխեցի նորան մի քանի արծաթ, նա առեց և շնորհակալությամբ հեռացավ:

Չնայելով, թե որքան ծիծաղելի էր ինձ սնահավատությունը, այնուամենայնիվ ես ընկղմված էի խորին հոգեբանական վրդովմունքի մեջ: Հանկարծ խրճիթի դռները ետ գնացին, ներս մտավ մի գեղեցիկ հագնված պատանի, մինչև թիկունքը թափված գիսակով և սիրուն դեմքով: Նորա հետ կային և երկու տղամարդիք երաժշտական գործիքներով:

— Դա իմ թոռս է, — ասաց ալևոր ցիգանը, ցուցանելով պատանու վերա: — Իսկ դոքա իմ որդիքս են, — ցույց տվեց նա տղամարդերին:

— Որտեղի՞ց են գալիս, — հարցրի ես:

— Գնացել էին փող աշխատելու:

Եվ որդիքը տվեցին յուրյանց ծերունի հորը որքան արծաթ որ այն օրը վաստակել էին պատանիին պար ածելով, և պատմեցին, թե որտեղ են եղել և ինչ են արել:

Ցիգանների այդպիսի թափառական պար եկող պատանիքը կոչվում են մութրուֆներ, կամ մոյիդաներ: Ամեն մի ղարաչի ծնողքը բախտավոր են համարում յուրյանց, երբ ունեին գեղեցիկ որդի, մանավանդ երբ նա ուներ անուշ ձայն: Մանկությունից կրթում են նորան պար գալու զանազան եղանակների մեջ: Ծնողաց համար թե որդին և թե նոցա պար եկող կապիկը միևնույն նշանակությունը ունեն: Երկուսին էլ միօրինակ ման են ածում քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր և փող հավաքում: Այդ պատվավաճառ ցեղը արծաթի համար թույլ է տալիս ամեն կերպ վարվել պար եկող մոյիդաների հետ, որ առավելապես առիթ է տալիս արևելքի ազգերի անբարոյականությանը, որք յուրյանց խնջույքների մեջ գլխավոր զվարճությունը գտանում են մոյիդաներ պար ածելում:

Ղարաչիները Պարսկաստանու ըստ մեծի մասին չունին հաստատ բնակություն, նոքա թափառում են երկրե երկիր: Հետաքրքրական է տեսնել նոցա քոչը. այսինքն՝ գաղթելը մի տեղից ուրիշ տեղ: Դու տեսնում ես մի ահագին խառնիճաղանջ բազմություն, որ կազմված էր ամենատեսակ անասուններից, — կանայքը և ավանակները տանում են ամենայն ծանրությունքը: Առաջինները կրում են կուրծքի վերա ծծի երեխան, և շալակած ունեն կռնակին նորանից մեծը, որ ոտքով չէր կարող գնալ: Ավանակների վերա բարձած են սև մազե վրանիկներ յուրյանց պարագաներով, մազեր, որք են նոցա արվեստագործության միակ ապրանքը: Բեռան վերա խեղկատակորեն նստած է մի կապիկ, կարծես ծիծաղում է հետևակ կանանց վերա, որ ինքը ավելի երջանիկ էր, քան թե նոքա: Տղամարդիքը տանում են յուրյանց ուսին ավելորդ ծանրությունքը ավանակների:

Ղարաչիների լղար, ջղային կազմվածքը, ամրացած թափառական կյանքի մեջ, առիթ է տալիս նորանց արշավել Ասիայի մի ծայրից դեպի մյուսը: Ղարաչին շատ ուրախ է և անհոգ, պատահած տեղը նա անպատիվ է և խաբեբա:

Նոցա կանայքը կախարդներ են. ունեն թուխ դեմքեր, սև, փայլուն աչքեր, նուրբ, ուղղաձիգ հասակ, հրապուրիչ և վավաշոտ բնավորություն: Պատահում է, ճանապարհին գնալու միջոցին, ղարաչի կնկան ծնել յուր հղությունը: Նա լուռ առանձնանում է մի ժայռի տակ ու քանի րոպեից հետ յուր նորամանուկը կուրծքին սեղմած, վազ է տալիս, հասանում է քոչին:

Ինձ հետաքրքրական է տեսնել մոյիդաներու պարելու եղանակը: Գերդաստանի ծերունին շուտով կատարեց իմ բաղձանքը, հրամայելով յուր որդիներին պար ածել խաղացող

թոռնիկը: Նոքա կազմեցին երաժշտական մի կոնցերտ, քամանի (ջութակի), տայերայի և սրնգի վերա, եղանակելով մի թեթև երգ: Մանուկ մոյիդան, հագնելով յուր մետաքսեղեն կերպասից պատրաստված գույնզգույն քամարչինը (որ կաքավող աղջիկների յուրկաների նման մի բան էր), սկսավ ձեռքի մատների վերա զնգզնգացնել զանգերը թեքթեքվել, թռչկոտել, պտտվել ու երգել: Նորա պարի ամբողջ բնավորությունը որոշվում է զանազան հրապուրիչ ձևերի մեջ, որք շարժում էին կիրք, ախտեր և հրճվանք...

Վերջացնելով յուր պար գալը, մոյիդան փաղաքշաբար մոտեցավ ինձ և կամենում էր գլուխը դնել իմ գրկում: Այդ նորա սովորությունն է պարի վերջում, երբ նոքա նաև թույլ են տալիս շատերին յուրյանց համբուրել:

Մի այդպիսի հաճոյամոլությունը խիստ անախորժ տպավորություն ունեցավ ինձ վերա, մանավանդ, երբ մոյիդան վշտացավ, թե ինչու ես էլ չհամբուրեցի նորան:

Հարեմային փակված դրությունը մահմեդական Պարսկաստանի մինչև այսօր թույլ չէ տվել պար եկող աղջիկներին տղամարդերին հանդես դուրս գալ: Այդ պատճառով պարսիկները զուրկ են գեղեցիկ սեռի հրապարակական պարողներից: Այդ պակասությունը լցուցանում են միայն մոյիդաները:

Սինայի և Սակղի կողմերը անցնելու ժամանակ ես հանդիպեցա միայն մի ցեղի, որ կոչվում էր Սուզմանի, որոց կյանքը տարբերվում էր ղարաչիներից այն զանազանությամբ միայն, որ Սուզմանիները՝ փոխանակ պատանյակներին պար էին ածում յուրյանց մանկահասակ աղջիկները:

Ինձ պատմեցին, Թեհրանից հեռու, Քեաղզազի կողմերում, ապրում են հայ բոշաներ, որոց կյանքի ձևերը խիստ նման են ղարաչիներին: Նոքա քրիստոնյաներ են, խոսում են հայերեն, և յուրյանց կոչում են լուսավորչական: Բայց դեռևս Թեհրան չհասած դոցա մասին ստույգ ոչինչ չեմ կարող գրել քեզ:

Ղարաչի գերդաստանի մեջ գիշերը ես անցուցի բավականին զվարճությամբ և հանգիստ: Առավոտյան, երբ ես պատրաստված էի ճանապարհ ընկնել, մոտեցավ ինձ սիրուն Լեյլին, մանուկ մարգարեուհի աղջիկը, որ այն գիշեր գուշակում էր ինձ համար:

Նա տվեց ինձ մի թուղթ կարած մետաքսյա կանաչ կերպասի մեջ:

— Առ այդ ծրարը, — ասաց նա քնքշությամբ. — և կապիր թևքիդ, դա ազատ կպահե քեզ ամեն վտանգներեն քո ուղևորության մեջ:

— Ի՞նչ է այդ, — հարցրի ես:

— Թիլիսմ է, — պատասխանեց սիրուն օրիորդը:

Ես նշմարեցի նորա աչքերում արտասուքի կաթիլներ, և չկամենալով դիպչել նորա քնքուշ զգացմունքին, առեցի նորա ձեռքեն կախարդական ծրարը:

— Մնացիր բարյավ, Լեյլի, — ասացի նորան:

— Գնա բարյավ, դու մանուկ երիտասարդ, թո՛ղ աստված քեզ հետ լինի, ուր որ լինես, չմոռանաս Լեյլիին...:

ՆԱՄԱԿ ԻԱ

Հունվար ամիսն էր: Ծննդյան ցրտերը սարսափելի մրրիկներով էին անցնում: Եղանակի խռովության պատճառավ ամբողջ երկու շաբաթ ես արգելվեցա մի փոքրիկ քրդաբնակ գյուղում, կերակրվում էի մածնով, կաթով ու կորյակ հացով, և տանջվում էի տզերից, որք առանց խտրություն դնելու, թե անասունների և թե նոցա տերերի արյունը անխնայաբար ծծում են: Մի բան միայն ինձ զվարճացնում էր իմ տխուր — բանաստեղծական խրճիթի մեջ, այն էր, որ իմ հյուրընկալ քրդուհին գիշերները ինձ զբաղեցնում էր յուր հեքիաթներով, և նորա տղամարդը շատ անգամ պարծանքով պատմում էր յուր քաջություններից ու ավազակություններից:

— Զավոյի ծնողքը, — մի անգամ ասաց նա, ցույց տալով յուր կնոջ վերա, — չէին ուզում յուրյանց աղջիկը տալ ինձ կնության, թեև իմ հայրս տալիս էր նոցա դստեր փոխարեն որպես բաշլըդ (գլխագին) մի ընտիր մատակ ձի ազնիվ ցեղից և քսան գլուխ սպիտակ ոչխար: Նոքա ասում էին իմ հորը, թե քո որդին ծույլ է և երկչոտ, թե նա անարժան է մեր աղջկան ամուսին կոչվելու: Բայց երբ ճանապարհորդները սկսեցին զարհուրել ինձանից, երբ իմ բերած թալաններից (կողոպուտ) սկսան կերակրվել մեր ցեղի աղքատները, երբ իմ մզրախը (նիզակը) սկսավ շուտ-շուտ ներկվել ոսոխներիս արյունով, — իմ անունը անմահացավ: Մեր ցեղի աղջիկները տարփանքով մտածում էին իմ մասին: Այն ժամանակ գեղեցիկ Զավոն ինքը թռավ իմ սիրուն նժույգի մեջքի վերա, և ես նորան փախցրի մեր վրանը: Նորա ծնողքը ուրախությամբ օրհնեցին մեր ամուսնությունը...

— Եվ դու պարծենում ես այդպիսի քաջություններով, — հարցրի ես:

— Վկա են իմ պապերի ոսկերքը, որ ես սուտ չեմ պարծենում, և վկա են այդ նշանները, որ դրած են իմ ճակատի վերա, — պատասխանեց ծերունի ավազակը, ցույց տալով երեսի վերա մի քանի խորն ընկած սպիներ:

Մի գեղեցիկ առավոտ խոստանում էր փառավոր օր: Ես շարունակեցի իմ ուղևորությունը: Մեր ճանապարհը ձգվում էր Սուլտուզի դաշտերի միջով: Այդ մի փոքրիկ նահանգ է Ուրմիից դեպի հարավ, որ նշանավոր է յուր ցորենի բերքով և խոտավետ արոտամարգերով: Նա ունի անասնապահության ամեն հարմարությունքը: Սուլտուզը մեծ մասամբ բնակեցրած է ղաարափափախ կոչված թուրքերի մի ցեղով, որ գաղթել են այստեղ անդրկովկասյան գավառներից: Դոքա կազմում են Ատրպատականի հեծելազորի քաջ և նշանավոր մասը: Մի քանի գյուղորայքում ցրված բնակվում են այլ և հայեր և ասորիներ, թշվառ մտավոր և նյութական աղքատության մեջ:

Ինձ հետ ուղեկից էր մի պարսիկ մոլլա: Այդ մոլեռանդը յուր գիտությամբ և ուսմունքով պատկանում էր իսլամի հոգևորականության բարձր դասին: Ամբողջ օրը նորա ցամաքած շրթունքը շարժվում էր, և նա մունջ աղոթքներ էր կարդում:

Հիանալի առավոտ էր:

Վաղորդյան արշալույսը վառվում էր բյուրավոր գույներով: Արևի առաջին ճառագայթները հյուսել էին ձյունապատ սարերի գագաթների վերա ոսկյա-վարդագույն պսակներ: Բնությունը սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում:

Ես զարմանում էի մոլլայի սառնասրտության վերա դեպի յուրյան շրջապատող հիանալի բնությունը: Երևում էր, որ պարսիկը չէր հրապուրվում նորա գեղեցկություններով:

Երբ ես կամեցա նորա ուշադրությունը գրավել, նա պատասխանեց.

— Այդ բոլորը աստծո փառքն է: Թո՛ղ օրհնյալ լինի նորա մեծ զորությունը:

Ես սկսեցի բացատրել մոլլային մի քանի մտքեր տիեզերքի կազմվածքի, արևի, լուսնի և մեր մոլորակի մասին: Երբ վերջացրի նորանով, որ երկրագունդը դարձյալ մի աստղ է, որ ունի յուր շրջանը, ընթացքը, մոլլան դևոտեցավ:

— Երկիրը մի անշարժ մարմին է, որ դրած է գետնի տակի եզան մեջքի վերա, — կտրեց նա իմ խոսքը:

— Որպե՞ս, — հարցրի ես:

— Անդունդը հուր է, հրո վերա ջուր. ջրի մեջ կենում է ահագին ձուկն, որո մեջքի վերա կանգնած է եզը. նորա մեջքի վերա դրած է երկիրը. իսկ երկրի վերա դրած է բյուրեղային կամարակապ երկինքը. նորա վերա զանազան աստիճաններով բարձրանում են մինչև յոթն երկինքներ ապա աստուծո հրաշալի աթոռը:

Եվ ավելացրուց, թե մեր մարգարեն (Մուհամմեդը) յուր բուրակի վերա նստած, բարձրացավ մինչև յոթերորդ երկինքը, իսկ Մեսիան համբարձավ մինչև չորրորդ երկինքը: Դորանով նա կամում էր ցույց տալ իսլամի կրոնքի հիմնադրի մեծությունը Քրիստոսից:

Ես չուզեցի քրքրել այդ կրոնական խնդիրը, միայն աշխատում էի ապացուցանել մոլլայի կարծիքի սխալմունքը երկրագնդի մի եզան մեջքի վերա կանգնած լինելու մասին:

Նա պատասխանեց, — Այդ անհերքելի ճշմարտություն է: Եվ երբ այն եզան մի մազը շարժվում է, այնտեղ պատճառում է երկրաշարժ: Բայց ֆրանկների (եվրոպացվոց) ուսումը դեռևս չէ հասել այն կատարելությանը, որ կարողանար հասկանալ դորանք:

Չնայելով, թե որքան ծիծաղելի էին իսլամի իմաստունի դատողությունքը, այնուամենայնիվ ես ախորժանոք լսում էի նորան, այնպես որ մինչև իջևան հասնելը ես ամենևին չզգացի ճանապարհի ծանրությունը:

Այն օր մենք գիշերեցինք մի թուրքի չորքոտանիների փարախից բաժանված մի տեղում, որ կոչվում էր սաքքու: Չնայելով այդ անասնական օթևանի չափազանց կեղտոտությանը, մենք մի բանով միայն գոհ էիմք, որ բավականին տաքացած էր տավարների շնչով, թեև նորա օդը խեղդելու չափ ծանրացած էր:

Մյուս առավոտը իմ ուղեկիցս հայտնեց, թե նա չկամեր այն օր շարունակել ճանապարհը:

— Ի՞նչ պատճառավ, — հարցրի ես, — մի թե քեզ քաղցր է այդ անասնական բնակարանը:

— Առավոտյան երբ վերջացրի նամազս, — պատասխանեց նա, — ես պատրաստվում էի ճանապարհ ընկնել, հանկարծ սաբր եկավ:

— Ի՞նչ կնշանակե սաբր եկավ:

— Ես մի անգամ փոշտացի, դորան ասում են սաբր, որ պարսից լեզվով նշանակում է համբերություն: Դա աստուծո ձայնն է, որ հայտնվում է մեզ պահապան հրեշտակի միջնորդությամբ. նա զգուշացնում է մեզ հրաժարվել այն նպատակից, որ պատրաստվում ենք գործել:

— Դորա համար էլ դու չե՞ս կամենում ճանապարհ ընկնել:

— Չեմ կարող մինչև ջահթ չգա:

— Ի՞նչ է նշանակում ջահթ:

— Երբ մի մարդ երկու կամ երեք անգամ փռշտում է, դորան ասում են ջահթ, այդ նշանակում է պարսից լեզվով փույթ կամ ջանք: Այդ մի բարի նախազուշակություն է, որով ամեն մարդ պիտի շտապի շուտով գործել այն, ինչ բանի վերա որ մտածում էր:

— Ուրեմն դու այնքան պիտի սպասես, որ նորից աստուծո ձայնը լսես մի կամ երկու անգամ փռշտալով:

— Ստիպված եմ, — պատասխանեց մոլլան խորհրդական ձայնով: — Մանավանդ որ ես առավոտյան իսթիխարա արեցի իմ թազբեհի վերա և չար գուշակեց:

— Քո թազբեհը երբեք չէ՞ խաբում քեզ, նորանի՞ց էլ աստուծո ձայնի պատգամն է լսվում:

— Անտարակույս, որովհետև նորա հատիկները շինված են քարբալայի սուրբ հողից:

Ես չգիտեի, թե ինչ վճռել: Հավաստի էի, որ մոլլային չէի կարող դուրս բերել յուր նախապաշարմունքներից: Եվ մեզ տանող չարվադարն նույնպես համաձայն էր նորա հետ:

Ես երկար պետք է մնայի այդ անորոշ դրության մեջ, եթե տանտիրոջ երեխան, որ կանգնած նայում էր մեզ վերա, բարեբախտաբար մի քանի անգամ չփռշտար:

— Ահա՛ քեզ ջահթ, մոլլա, — կոչեցի ես. — դե շտապիր ճանապարհ ընկնեմք. աստուծո ձայնն է այդ. մանավանդ մի անմեղ արարածի բերանից է լսվում:

Մոլլան, թեև ակամայից, այսուամենայնիվ հոժարեցավ շարունակել ճանապարհորդությունը: Եվ ես ուրախ էի, որ պիտի ազատվեմ մեր իջևանի ժահահոտությունից:

Նույն գիշերը եկած ձյունը ձգել էր դաշտերի երեսին յուր երկու թզաչափ թանձր վերմակը: Վաղ առավոտյան ճանապարհ ընկած քարավանի հետքերը խորին կերպով գծել էին ճանապարհի վրա մի նեղ շավիղ, որո միջով ընթանում էին մեր գրաստները մինը մյուսի հետքից շարված:

Բայց եղանակը գնալով պղտորվում էր, և թանձր մառախուղը թույլ չէր տալիս նշմարել փոքր-ինչ բացակա հեռուն: Վաղորդյան մեղմիկ քամին սկսեց հետզհետե սաստկանալ: Եվ երբ մեք բավականին հեռացած էիմք գյուղից, բարձրացավ սաստիկ մրրիկ: Նորեկ ձյունի հոսանքը, որ գոռալով ու ֆշֆշալով տեղափոխվում էր այսու այն կողմ, բոլորովին ծածկեց ճանապարհի հազիվ նշմարվող շավիղը:

Քանի ժամից հետո մեր չարվադարը սարսափելով հայտնեց, թե մեք մոլորված էիմք ուղիղ ճանապարհից և խորհուրդ տվավ բաց թողուլ յուր փիշանդի գլուխը, ասելով, թե այդպիսի դեպքերում ձիաները ավելի ընդունակ են գտանել ճանապարհը, քան թե մարդիկ:

Մոլլայի վրդովմունքը սահման չուներ. նա պնդում էր յուր առավոտյան նախագուշակությունները. նա հանդիմանում էր ինձ, որ մենք քրիստոնյայքս դեռ շատ հեռու ենք մնացել ճշմարիտ գիտությունից:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի նորան. միայն առաջարկեցի խմել մի բաժակ կոնյակ, եթե նա չկամեր սառչիլ ցրտից:

— Ահա այդպիսի պիղծ ըմպելիքների գործածությունը զրկում է ձեզ քրիստոնյաներիդ աստուծո թե ողորմությունից և թե իմաստությունից: — Ասաց նա անախորժ զգացմունքով և յուր բերանը ձգեց ափիոնի մի մեծ կտոր, որ տաքանա:

Ամբողջ օրը մեք թափառում էիմք դաշտերի, սարերի և ձորերի մեջ, չգտանելով որևիցե բնակություն:

Օրը տարաժամում էր:

Մեր դրությունը սարսափելի էր համարվում, երբ մտածում էիմք, թե այն գիշեր պետք է մնամք դրսումը բացօթյա: Մանավանդ, երբ որ տեսամք այստեղ և այնտեղ ձյունի մեջ սառած մի քանի մարդիք:

Մոլլայի սառած շրթունքը դարձյալ շարժվում էին: Նա ափիոնի արբեցության մեջ յուր աղոթքներեն էր կարդում:

Բայց մեր Մեսրոպը, որ դեռ չէր կորուսել յուր վստահությունը ինձ խրախույս տալու, հիմնվելով յուր հին փորձերի վերա, արձակեց հրացանը:

Մերձակա տեղից լսելի եղավ մի այլ հրացանի ձայն:

— Մեք ազատված եմք, — ուրախությամբ կոչեց քաջ զեյթունցին և դիմեց դեպի այն կողմը, ուսկից լսելի եղավ հրացանի ձայնը:

Քառորդ ժամ գնալուց հետո մեք լսեցիմք և շան հաչալու ձայն, որից կարելի էր գուշակել, թե արդեն հասել էիմք բնակության: Թեև այդ կարծիքը սխալ էր, բայց մեք դարձյալ ուրախ էիմք, որ գտամք մի փոքրիկ այր (մաղարա), ուր հավաքված էին Սուլդուզի իշխանի՝ Հասան-խանի որդվո որսորդները: Նոքա մեզ համար շուտով կրակ վառեցին և միս խորովեցին, կերամք, տաքացամք և այն գիշեր այնտեղ մնացիմք մինչև անցավ մրրիկը:

ՆԱՄԱԿ ԻԲ

Մոլլայի ուղեկցությունը վերջապես եղավ անտանելի, ես թողելով նորան ընկերացա մի փոքրիկ քարվանի հետ, որո մեծ մասը կազմում էին հրեաներ: Իսրաելի հալածական որդիքը ավելի բարեմտությամբ վարվում էին ինձ հետ, քան թե մահմեդականության մոլեռանդ ներկայացուցիչը: Ի՞նչ էր դորա պատճառը: Տիրապետողի — ճնշող ազգի հալածանքը եղբայրացնում է ստորադրյալ ազգերը, որքան և նոքա թշնամական հարաբերությանց մեջ լինեին: Պարսկաստանում հրեաների և քրիստոնյաների վիճակը շատ նման է, և նոքա զգում են միմյանց:

Հասնելով Սովուխ-Բուլախ քաղաքը, արդեն հայտնվեցավ իմ մեջ տաքցոց. այդ տկարությունը վերջին փոթորիկի միջոցին սաստիկ մրսելու հետևանքն էր: Եվ եթե ես փոխանակ տանջվելու սառն և կեղտոտ քարվանսարաների իջևաններում, գտա այդ քաղաքում մի հարմար օթևան տաք քուրսու մոտ, փափուկ օթոցի վերա, դորանով ես պարտական եմ իմ ուղեկից հրեա խախամին (քահանա), որ կարեկցելով իմ տկարությանը, առաջարկեց ինձ յուր տունը: Հրեա քահանայի առատասրտությունը հիշեցնում էր ինձ Աբրահամի հյուրասիրությունը: Նա ուներ երկու կանայք, որք ամենայն մտերմությամբ նստում էին ինձ մոտ, կիսով չափ ծածկվելով քուրսու վերմակի տակ: Այդ Սիոնի դստրիկների հագուստը և զարդարանքը հիշեցնում էր ինձ Եզեկիելի տողերը. «Եվ քեզ զարդարելով զարդարեցի, և ձեռքերուդ վերա ապարանջաններ դրի, ու գլխանոցիդ վերա մանյակ դրի: Եվ քո քիթդ օղակ, ականջներդ՝ գնդեր, ու գլուխդ պարծանաց պսակ դրի, և դուն ոսկիով ու արծաթով զարդրվեցար»:

Այդ տեսակ զարդարանքները երևում են այս կողմերում, ոչ միայն իսրաելուհիների մեջ, այլև քուրդ, հայ և ասորի կանանց մեջ: Քթից օղակ անցկացնելը ես առաջին անգամ տեսա Ատրապատականի հայոց գեղեցիկ սեռի մեջ, երևում է այդ սովորությունը նոքա հրեաներից պետք է ժառանգած լինեն: Իսկ սրունքների վերա հուլունք կապելը, կամ ապարանջան կցելը հանդիպում են վայրի ցեղերի մեջ միայն: Այդ սովորությունը Պարսկաստանի ստորին դասի հայ կանանց մեջ պետք է ժամանակի խորին հնությունից մնացած լինի:

Իմ հյուրընկալը, որպես հիշեցի, քահանա էր: Նա ուներ յուր տանում քինիշթա (սինագոգա): Ամեն շաբաթ օր այստեղ հավաքվում էին հրեա ժողովուրդը աղոթելու, կարդացվում էր հին կտակարանը, որ գրված էր մագաղաթի վերա: Նա ուներ կես արշին լայնությամբ երկար կերպասի ձև, որո ընթերցանությունը վերջանալեն հետո, կլորում էին, փաթաթում էին և խնամքով դնում էին մի արկղի մեջ: Այդ ամենահին ձևը պետք է լինի Աստվածաշնչի գրչագրի պահպանության:

Լոնտրայում և Եվրոպիո զանազան քաղաքներում տպագրված հատորները հին կտակարանի, ոչ միայն ընդունելություն չեն գտած այս կողմերի սինագոգաներում, այլ նոցա ընթերցանությունը անգամ մեղք է համարվում: Առանձին դպիրների արհեստն է այս կողմերում պատրաստել մագաղաթ և գրել սուրբ գիրքը, որ թանկ գնով ծախում են նոքա յուրյանց մանրավաճառությամբ, և պահպանել են յուրյանց լեզուն, թեև նա բավականին աղավաղված է հեռնալով հին եբրայական բարբառից: Նոցա տղամարդիկը մեծ մասամբ գիտեն գրել կարդալ: Նոքա զենք չեն կրում: Միակ զենքը, որին սպասում են՝ է ոսկի թուրը, որո գտնելու հետ անմիջապես կապակից է Մեսիայի հայտնվիլը: Այդ ավանդությունը տիրում է այս կողմերի բոլոր հրեաների մեջ: Այդ սնահավատությունից օգուտ քաղելով, պարսիկները կամ թուրքերը, պատմում են, շատ անգամ գաղտնի գցել են մի հրեայի տնում որևիցե թուր և իսկույն

հայտնվել է նոցա մեջ հուզմունք և խռովություն: Այդ կատակը առիթ տվեց ինձ մի օր հարցնել իմ հյուրընկալից:

— Ինչո՞ւ դուք էլ քուրդերի նման զենք չեք կրում, որ պաշտպանեք ձեր անձը նոցա հարստահարություններից:

— Երբ կհայտնվի Մեսիան, — ասաց նա, — այժմյան ազգերի ամենազորեղ թագավորները կբռնեն մի իսրայելացի գռեհիկի փեշքեն և ողորմություն կխնդրեն:

Այս կողմերումս էլ, որպես մի ժամանակ Եվրոպայում, դեռևս տևում են այն սարսափելի հալածանքները հրեաների դեմ, և կողոպտում են նոցա տները, պատճառ բռնելով, թե նոքա գողանում էին երեխաներ: Այդպիսի հանգամանքներում հրեան ոչ միայն յուր կայքի, այլև յուր գլխի տերը չէ:

Սովուխ-Բուլախը բնակեցրած է մեծ մասամբ քրդերի զանազան ցեղերով, որք ունեն հաստատ բնակություն: Նոքա կառավարվում են յուրյանց բեկերով, որոց ամեն մի տունը ժամանակի խորին հնությունից ժառանգաբար տիրում է առանձին ցեղի վերա և համարվում է նորա նահապետը: Այժմ դոքա թեև բոլորովին հպատակած են Պարսից տիրությանը, բայց դեռևս պահպանում են միջնադարյան ասպետների ազնվապետական հատկությունքը: Նոքա տիրում են յուրյանց ժողովրդի թե կյանքի և թե կայքի վերա: Այստեղի քրդերը բավականին գեղեցիկ դեմք ունեն և քաղցրահնչյուն բարբառ: Նախնական զենքերը —
նիզակ, վահան, թուր, դաշույն,սաղավարտ և զրահ — դեռ պահպանվել են նոցա մեջ ամենայն սրբությամբ: Սպանությունը, արյան վրեժխնդրությունը մի առանձին զվարճություն է համարվում նոցա համար: Քուրդերը չունեն գրականություն, գրում են արաբացվոց տառերով և պարսից լեզվով: Ժողովրդի մեջ դեռ չէ մտած դպրությունը նա սեփական է տակավին շեյխերին և բեկերին: Քուրդերի կանայքը (առավելապես ստորին դասի մեջ) դեռ չեն ընդունել պարսից ծածկապահության սովորությունը: Նոքա երևում են տղամարդերին բաց երեսներով:

Սովուխ-Բուլախը ունի մինչև 1000 տուն բնակիչ: Չնայելով նորա փոքրությանը, նա համարվում է Քրդստանի վաճառականության կենտրոնը: Հայ բնակիչների թիվը այստեղ շատ փոքր է: Վաճառականության գլխավոր ուժը գտանվում է այլ քաղաքներից այստեղ եկած հայերի ձեռքում: Բայց ցավալի է խոստովանել, որ նոցա մեծ մասը փոխանակ միջնորդ լինելու Մուսուլի և Բաղդատի առևտրական հարաբերություններին Սովուխ-Բուլախի հետ, փոխանակ անկիրթ քրդերին վաճառականության հավատարիմ օրինակ դառնալու, — պարապվում են վաշխառությամբ, աններելի անգթություններով հարստահարելով քուրդ բեկերին և ծանր-ծանր տոկոսների փոխարեն տիրելով այդ միամիտների կալվածքները և նոցա արդյունաբերությունքը:

Երեք օր միայն մնացի այս քաղաքում, և բոլորելով Ուրմիո լճակի հարավ-արևելյան եզերքը, ես անցա Բինաբ, Միանդաբ, Մարաղա, Դոխարզան և Գունեյստան կոչված մահալները: Դոքա զանազան գավառիկներ են, որք ունեն յուրյանց փոքրիկ գյուղաքաղաքները: Ինձ պատմում էին, թե այդ երկրները տարվա մնացորդ եղանակներում կատարյալ դրախտ են: Խաղողենին պտղաբերվում է այստեղ ամենայն շքեղությամբ: Մարաղայի քիշմիշը և սաբզան կարելի է որթի բերքի ամենաազնիվ տեսակներից մինը համարել: Նա վաճառահանվում է մեծ մասամբ դեպի Ռուսաստան: Չնայելով բնության հարստություններին, ժողովուրդը թշվառ աղքատության մեջ է ապրում: Հիշյալ երկրները բնակեցրած են մեծ մասամբ թուրքերով: Մարաղայում, Սովուխ-Բուլախում առաջին անգամ ես հանդիպեցա հայ ազգաբնակության, որք յուրյանց մայրենի լեզուն

չգիտեին և խոսում էին տաճկերեն: Նոցա քահանայքը ոչինչ կերպով չէին որոշվում հասարակ գռեհիկից:

Վերոհիշյալ երկրները յուրյանց ջրերի պակասության պատճառավ շատ տեղեր կարող էին բոլորովին անապատ դառնալ, բայց կյանքի և ապրուստի հոգսերով ծանրաբեռնված ժողովրդի աշխատասեր ձեռքերը կարողացել է այն չոր ու ցամաք ավազոտ դաշտերի միջից, գետնի տակով ծակելով, արվեստական խողովակների միջոցով, ջուր դուրս բերել, որ կոչվում են քարիեզ: Իհարկե, քարիեզների շինությունը աղքատ գյուղացու գործ չէ, նոքա սեփականություն են դրամատերերի, որք ջուրը րոպեներով ծախում են գյուղացիներին, որք ողորմելի աղքատության մեջ են: Թեև տեղ-տեղ հանդիպում են հարուստներ, բայց դոքա նմանում են այն հսկա և հրեշավոր ծառերին, որք խորին արմատ ձգելով գետնի մեջ, և երկրի բոլոր ուժը և սնունդը ծծելով, չափազանց հաստացել են, և ընդարձակ ստվերախիտ ճյուղեր արձակելով, միևնույն ժամանակ ճնշում են, խեղդում են փոքրիկ ծառերը յուրյանց հովանվո տակ:

Ամբողջ երկու շաբաթ տևեց իմ ճանապարհորդությունը
Բինաբի, Միանտարի, Մարաղայի, Դոխարղանի և Գունեյստանի միջով: Անցանելով Մայանի անապատը և Աջի գետը, — Այդ Թաբրիզն է, — ասաց առաջնորդը, ձեռքը մեկնելով դեպի արևելք:

Զուբեյդա-Խաթունի քաղաքը դեռ մրափում էր վաղորդյան մառախուղի տակ, որ թափանցիկ եթերական փոշիի նման նստած էր նորա վերա: Արշալույսը դեռ նոր էր սկսել շառագունիլ: Հսկայական Արքը նկարվում էր հեռվից երկնքի մանիշակագույն կապուտակության մեջ:

Մեր գրաստները ընթանում էին դողդոջուն և դանդաղ քայլերով. նոցա մաշված պայտերը (նալ) սլլվում էին սառած գետնի վերա:

Խորասուզված տխուր մտածությանց մեջ, անցյալի հիշատակներով և ներկայի թշվառություններով, ես իմ ամբոշխմունքը ցրվելու համար սկսեցի մի այդպիսի խոսակցություն իմ Սանչո Պանսայի հետ:

— Մեսրոպ, տեսնո՞ւմ ես այդ սարերը, նոցա հետքումն է Մարանդը, ուր դրած է Նոյի կնոջ գերեզմանը, տեսնո՞ւմ ես այդ մեծ քաղաքը, ուր շուտով կհասնեմք մեք, ասում են դա շինված է եղել մեր հայ պապերից:

Մեր խոսակցությունը ընդհատեցին մի քանի ձեռքը ոտքը գոսացած բորոտներ, որք դուրս գալով քարիեզի խողովակներից ողորմություն էին խնդրում: Այդ թշվառների այլանդակված կերպարանքը զզվանք էր բերում: Արևելքում այդպիսի հիվանդները միշտ արտաքսված են ժողովրդյան բնակությունից, որպեսզի մյուսները չվարակվեն նոցա ախտով:

ՆԱՄԱԿ ԻԳ

Մուհարլեմ ամսի տասներորդ օրն էր, երբ ես հասա Թաբրիզ քաղաքը: Շիիտյան աշխարհը ողբում էր նահատակված իմամների սուգը: Դուքան, բազար փակված էր, քրիստոնյայք երկյուղից տանից դուրս չէին գալիս, մուսուլմանները հագնված էին սևերով, մզկիթների ամպիոնները ծածկված էին սև պաստառներով, նոցա կտուրների վերա փողփողում էին նույնպես սև դրոշակներ, որոց զլխին ցցված էր Ալիու սպիտակ թիթեղյա աջը:

Զարդված ճանապարհի հոգնածությունից, առավոտյան ես զարթեցա խիստ ուշ: Տասներկու ժամն էր, երբ Մեսրոպը թեյ ներս բերավ: Հանկարծ փողոցեն լսելի եղան ծանր — տխրական հնչումներ շեփորի, թմբուկների, որոց հետ միախառնվելով ճիչ, աղաղակ, լաց, հարայ-հրոց, որոտում էին սարսափելի բարբարոսական ներդաշնակությամբ:

Այս ձայները դուրս կոչեցին իմ տանտիկնոջ աղջիկներին, որոնք վազելով դեպի կտուրը բարձրացան, որ այնտեղից թամաշա անեն:

— Ի՞նչ խաբար է, — հարցրի ես Մեսրոպին:

— Չգիտեմ, աղա, — ասաց նա զարմացական կերպով, — կարծես թե բոլոր թուրքերը կատաղած են այսօր:

Հետաքրքրությունը ինձ նույնպես դեպի կտուրը տարավ, ուր դրացիներից հավաքվել էին մի մեծ բազմություն և նայում էին դեպի փողոցը, որտեղից անց էր կենում կրոնական ոգևորությամբ խռոված ամբոխը:

Փողոցի ընդհանուր երկարությամբ ձգված էր կատաղի ամբոխի շղթան, բոլորն էլ մերկ, գլխաբաց, բոբիկ ոտքով, ծածկված պատանքի նման սպիտակ կտավով և ամեն մինը բռնած ուներ ձեռքումը բաց սուր: Զարհուրելի տեսարան էր: Նոքա, վիրավորված երեսներով ու գլուխներով, արյունաշաղախ և այլանդակված, առաջ էին ընթանում միաձայն գոռալով.

Էյ, տադ Շիմր ալիննան,
Ֆարյադ, Շիմր ալիննան:

(Բողո՛ք Շիմրի ձեռքից, աղաղակ Շիմրի ձեռքից):

Նոցա առջև հարկանվում էին թմբուկներ, հնչվում էին շեփորներ և տանում էին մի քանի գեղեցիկ երիվարներ զարդարված շալերով և նախնական զենքերով: Մինը կրում էր սև դրոշակ, որո գլխին ցցած էր Ալիու արծաթյա աջը: Երիվարների վերա նստած էին շատվոր մանուկ երեխաներ, սև հագնված, արյունաշաղախ, որք երկու ձեռքով անդադար ցրվում էին յուրյանց գլխին հարդ, որ քարշ էր տված նոցա կշտեն քսակով: Դոքա իմամների գերի ընկած երեխայքն էին:

Սարսափելին այն էր, որ այդ մոլեգնյալ ամբոխի թվում գտանվում էին մի քանի մանկահասակ պատանիներ, որոնք նույնպես կտրատել էին յուրյանց գլուխը և արյուն էր հոսում:

Մի եվրոպացի կին յուր ամուսնի հետ կանգնած, նայում էր այդ արյունաշաղախ բազմությանը, իսկույն սիրտը թուլացավ, նվաղեցավ և վայր ընկավ:

Այդ խումբը անցավ: Նորան հետևեց մի այլ խումբ կատաղիների: Դոքա նույնպես մերկ էին, և փոխանակ սրերի, ունեին յուրյանց ձեռքին շղթաներ, որով անդադար մտրակում էին յուրյանց մերկ կուրծքը և մեջքը, որոց կաշին կապտել և սևացել էր չարաչար շղթայակոծ լինելեն: Նոքա միաձայն գոռում էին «չախսե՛յ, վախսե՛յ, Հասան, Հուսե՛յն, Ալի՛, Մադաթ»: Դոցա առջևով մի քանի մարդիք փայտյա խոների վերա, յուրյանց գլխին դրած տանում էին Հասանի և Հուսեյնի արյունով ներկված դիակները:

Դոքա նույնպես անցան: Հետևեցին մի այլ խումբ: Նրանք թեև բոլորովին մերկ չէին, բայց գալիս էին բոբլիկ ոտքով և գլխաբաց, երկու ձեռքով անդադար զարկելով յուրյանց մերկ կուրծքին, որոց բախմունքեն թնդում է օդը: Նոքա տանում էին յուրյանց առջև մի խոնի վերա դրած նահատակված առյուծի դիակը, որը օգնության Հասավ իմամի որդիքը կոտորելու ժամանակ, և միաձայն գոռում էին.

«Է՛յ, շիր, բիր գալ եթիշ հարայա, գոր նա թուֆան դյուշուբ քարբալայյա» (ով առյուծ, դե՛ ե՛կ, հասիր օգնության, տե՛ս ինչ մրրիկ է բարձրացել Քարբալայի մեջ):

Դոքա նույնպես անցան: Հայտնվեցավ մի այլ խումբ, բաղկացած այս քաղաքում ծառայող արաղցի (պարսիկ) ֆերրաշներից: Նոցանից ամեն մինը ուսին ձգած ուներ մի շալ և ձեռքով բախում էին երկու տախտակներ, որոնք հատուկ դորա համար շինված էին: Նոքա անցնում էին եղանակելով մի այդպիսի ողբ.

Է՛յ, վա՛յ, Հուսեյնամ,
մեջլում Հուսեյնամ,
դար Քարբալլայյա
քուշտե շոտե
նուրուլ դու էյնամ:

(Վա՛յ, իմ Հուսեյն, թշվառ Հուսեյն, ո՛վ Քարբալայում նահատակված երկու աչքիս լույս):

Տեսնելով, որ դոքա վերջ չունեն, միշտ մինը մյուսի հետքից հայտնվում էին նոր և նոր խումբեր, որոց ամեն մինը ներկայացնում էր իմամների որդվոց նահատակության որևիցե անցքը, ես իջա կտուրից:

Այսօր ամենահարուստ հաջին, որո հինայով ներկած ոտքերը սովոր էին միայն կոխել խորասանի փափուկ գորգերը, բոբլիկ թափառում է փողոցներում, և մերկ կուրծքը կոծելով «Է՛յ, վայ Հուսեյն, է՛յ, վայ Հասան» է կոչում: Այսօր ամենաքնքուշ աչքերը մի շիայի, որք հազիվ դառնացած էին արտասուքի կաթիլներով, լաց է լինում և նոցա մի կաթիլ արտասուքը մարում է դժոխքումը այնքան կրակ, որքան չէին կարող հանգցնել օվկիանոսի ջրերը…

Երեկոյան պահին ես դուրս եկա տանից: Փողոցներում կատաղի ամբոխի թափորը դադարել էր արդեն: Շուկաներում հազիվ երևում էին մահմեդականները: Նոքա հավաքված էին մեջիտներում, ողբալու համար, ուր մասնակցում են և կանայքը: Մի առանձին դաս մոլլաների, որք կոչվում են մասիյխուն, նոցա պաշտոնն է մուհարլեմի ամիսներում, կամ երբ կցանկանային, տխուր — ցավակցական խոսքերով երգել է նկարագրել իմամների նահատակության պատմությունը: Ամեն մի մեջիտում այդ մասիյխուններից մինը բարձրանում է ամբիոնի վերա, որո բոլորտիքը շրջապատված է նորա մանկահասակ երգիչ աշակերտներով: Նա խիստ ողբալի ձայնով սկսում է պատմել և լաց լինել, և երբեմն նորա աշակերտները ներդաշնակում են տխուր-սգավորական հնչումներով պարերգ: Մեչիտում հավաքված բազմությունը սկսում է ողբալ և արտասուք թափել:

Ես կանգնած, մի մեջիտի լուսամուտից նայում էի այդ հանդեսին: Ահա մասիյխունի խոսքերից մի քանիսը, որք հիշեցնում են գեթսեմանյան այգիի զոհը, որ հոժարակամ ընդունում էր տիրոջ հրեշտակի ձեռքից մահվան բաժակը:

«Երբ անիծված Յազիդի զորքերը պաշարել էին Ալիու որդվոց կուսակիցների փոքրիկ խումբը, երբ նոցա արդար արյունով սրբվում էր Քարբալայի հողը, երբ նզովյալ Շիմրի խենջարը շողում էր Հասանի և Հուսեյնի, այդ անմեզ զոհերի, գլխին, — իսկույն դղրդաց անդունդը, որոտաց երկինքը և գոռացին լերինք, — «ո՛վ Հուսեյն, թույլ տուր մեզ մեր կայծակներով, բոցերով և կրակով սատակեմք այդ չարագործներին». ձայն տվեցին նոքա: — «Հանգստացիր անդունդ, լսեցեք լերինք, և մի՛ խռովիր երկինք». Հուսեյնը պատասխանեց, ինձ պետք չէ ձեր կայծակը, բոցը և կրակը, զի ես տիեզերքի ստեղծվելեն առաջ ինքնակամ ընդունել եմ այդ անձնազոհությունը և ինչ որ գրված է հավիտենականի գրչով՝ պիտի կատարվի»:

Բայց վերոհիշյալ ժողովները, որ լինում են մեջիտներում, քաղաքի զանազան մարդիկների, կամ երևելի մոլլաների տներում գտան վում են առանձին տեղեր, որք կոչվում են թաքիա, այդ մի քառանկյունի շինվածք է, որ պարունակում է յուր մեջ բավականին տարածություն տափարակ տեղ, որո չորեքկողմի պատերի մեջ զուգահեռաբար բաժանված են փոքրիկ օթյակներ: Նոցա մեջ նստած են հանդիսականք: Իսկ շինության մեջտեղումը, բեմի նման մի քառանկյունի բարձրության վերա, ներկայացնում են իմամների նահատակության զանազան անցքերը, որ կոչվում է շարիհ (նմանություն): Դերասանների պաշտոն կատարում են նույնիսկ մասիյխունները: Թաքեան հռովմեական կոլիզեի նման մի բան է, որ հատուկ շինված է մուհարլեմի ամիսներում այդ կրոնական ողբերգությունքը ներկայացնելու համար: Նա չունի ոչ դեկորացիա և ոչ կուլիսներ: Այդ պատճառավ դերերի փոփոխությունքը բոլորը կատարվում են աչքի առջև: Բայց չնայելով նախնական այդպիսի պարզ ներկայացման ձևին, նա մինչ այն աստիճան ներգործում է հանդիսականաց սրտին, որ դերասանների ձայնի հետ միշտ միախառնվում է ժողովրդի լացը: Այդպիսի ողբերգական ներկայացումները կրկնվում են ամբողջ քառասուն օր մինչև մուհարլեմի տասներորդ օրը. նոցա ամեն մինը հարմարեցրած է որևիցե անցքին Ալիու սերնդի կյանքից: Թեև այդ ողբերգությունքը զուրկ են բեմական արհեստի արժանավորություններից, թեև նոքա շատ տեղերում հակառակում են պատմական ճշտություններին, այսուամենայնիվ, նոցա ջերմեռանդ-կրոնական բնավորությունը, նկարագրվելով խիստ վառ գույներով արևելյան երևակայության, ներշնչում է շիաների մեջ այն խորին առասպելաբանական մոլեռանդությունը, որով նոքա անգիտակցաբար միշտ կապված են մնում իսլամի ցնորքներին:

Այդ ներկայացումները, որպես հիշեցիմք, ունեն բոլորովին կրոնական նշանակություն: Նոքա չեն համարվում թատրոնական գործոդություններ:

Ամբողջ Պարսկաստանի մեջ չկա ոչ մի թատրոն: Եվ պարսից գրականությունը բոլորովին զուրկ է բեմական աշխատություններից: Այսուամենայնիվ չէ կարելի մտածել, թե Պարսկաստանը ամեննին չէ ունեցել բեմական ներկայացումներ:

Ամեն քաղաքներում կարելի է գտանել մի խումբ մոլաշրջիկների, որք կոչվում են օյինբազներ (ներկայացողներ): Այդ մարդիկներից շատերը միևնույն ժամանակ գիտեն երաժշտություն: Նոքա հարսանիքներում և զանազան խնջույքներում ներկայացնում են փոքրիկ ծիծաղաշարժ վողնիլներ, որ կոչվում է օյին: Կատակը այդ օյինների մեջ շատ անգամ հասնում է խայտառակ և անբարոյական տեսարանների: Այդ ժողովրդական օյինները մնացորդ պետք է լինեն նախքան մահմեդականության ժամանակներից: Իսլամի հայտնվելեն հետո ամեն մի՝ ամբոխի մարմնավոր զվարճություն գրգռող խաղերը արգելվեցան: Այնուհետև թե՛ թատրոն, թե՛ երաժշտություն և թե՛ երգեր, բոլորն ընդունեցին կրոնական կերպարանք:

Խիստ ուշ երեկոյան ես դարձա իմ իջևանը: Այն գիշեր ինձ մոտ եկավ տանուտերս, մի բավականին հասկացող երիտասարդ հայ վաճառական: Մեր խոսակցությունը մեծ մասամբ եղավ նույն ավուր հանդեսների վերա, որոնցմով ես շատ հետաքրքրված էի: Նա ինձ պատմեց, թե մուհարլեմի ամսում, ժողովուրդը գրգռված լինելով վրեժխնդրության կրքերով, շատ անգամ ծագում են թաղական կուսակցությունների մեջ արյունահեղ կռիվներ, որք հասնում են կոտորման և մինը մյուսի կայքը թալանելուն: Այդպիսի կռիվները ավելի բորբոքվում են այն սնոտի հավատքով, թե սպանվածները նոցա մեջ, ուղղակի դրախտը
կմտնեին: Գլխավոր, միմյանց հակառակ կուսակցությունները զանազան քաղաքներում, որոց մեջ մուհարլեմյան կռիվներ են պատահում, կոչվում են հեյդարի և նամաթի, թե ուսկից էին ծագել այդ կուսակցությունքը և թե ինչ նշանակություն ունեին նոքա, իմ տանուտերը չկարողացավ ճշտությամբ բացատրել ինձ:

Քրիստոնյաների, առհասարակ մահմեդականության չպատկանող ազգերի դրությունը մուհարլեմի ամսում, խիստ աննախանձելի է և մի անմեղ ծիծաղը, կամ արհամարհանքը նոցա կողմից դեպի մահմեդականների սնոտիապաշտությունը, կարող էր վճռել նոցա մահվան դատակնիքը: Այդ պատճառավ հայերը և հրեայք, այդպիսի օրերում խիստ զգույշ են, նոքա հազիվ են տանից դուրս գալիս:

Միակ օգուտը, որ ծագում է մուհարլեմյան սուգերի պատճառով, այն է, որ հարուստներից շատերը այդ օրերում տալիս են իմամխե րաթի կոչված հոգեհացը, և աղքատները կերակրվում են դորանով: Զանազան մեծամեծ տների որդիներից մանկահասակ պատանիներ, հագնված արաբական ձևով, փոքրիկ տկերը ուսից քարշ տված, արծաթի թասերով ջուր և շերբաթ են բաժանում բազմությանը այդպիսի հացկերույթների և, մանավանդ, թաքեաների մեջ. նոքա կոչվում են ապպասիներ, որք ներկայացնում են Ապպասին, որը Արաբիայի անապատումը զովացրուց իմամների ծարավը: Նոցա ծնողքը ուխտել են այդ պաշտոնը յուրյանց որդիներին, որ կատարում են քանի մի տարի:

ՆԱՄԱԿ ԻԴ

Իմ նախընթաց նամակիցս գիտես, որ ես արդեն Թաբրիզումն եմ: Ես բնակվում եմ հայոց թաղումը, որ կոչվում է Արմենիստան (Հայաստան): Դա մի առանձնացած թաղ է, որ բնակեցրած է, միայն հայերով: Պատճառը շատ պարզ է, հայը, երկյուղ կրելով քաղաքի մի այլ մասումը առանձնապես ապրելուց, ստիպված է եղել միշտ մոտենալ յուր ազգայիններին և այդպիսով հավաքվել են մի տեղ: Այդ երևույթը նկատվում է համարյա ամեն ասիական քաղաքներում:

Հայոց թաղումը բնակվում են եվրոպական պետությունների կոնսուլները և եվրոպացի վաճառականները:

Քաղաքից ոչ այնքան հեռու մի արվարձան Լեյլաբաթ անունով նույնպես բնակեցրած է հայերով: Թե քաղաքից դուրս, թե ներսումը հայոց բնակիչների թիվը կարելի է մինչև 500 տուն հաշվել: Գոցա մեծ մասը գաղթականներ են Պարսկաստանի զանազան քաղաքներից և գավառներից այստեղ հավաքված, առավելապես եկել են Ղարադաղի կողմերից, չալաբիան կոչված ավազակների հաղթահարություններից ազատվելու համար:

Թեև այդ մի շատ ցավալի երևույթ է, որ հայերը, ձգելով գյուղորայքը, կենտրոնանում են քաղաքներում, և այդպիսով թողնում են հողի մշակությունը, որ գլխավոր հիմքը է մարդու ապրուստի, այսուամենայնիվ, եթե խորը քննենք այն բոլոր ստիպեցուցիչ պատճառները, չեմք

կարող մեղադրել հային, թե նա սեր չունի դեպի երկրագործությունը: Պարսկաստանի գյուղորայքում հայր ոչ միայն յուր արյան քրտինքի վաստակը զոհում է գյուղատիրոջ շահերին, այլ շատ անգամ նա յուր գլխի տերն էլ չէ:

Թաբրիզի գաղթականների մեջ ղարադաղցիները, որք մեծ մասն են կազմում, ապացուցանում են այն ճշմարտությունը, թե հայը մինչ որ աստիճան ընդունակ, գործունյա և ճարպիկ ազգ է վաճառականական ասպարիզում: Ղարադաղցին եկել է այդ քաղաքը որպես մի գռեհիկ, որ քիչ բանով կարող էր զանազանվել յուր երկրի անտառների արջերից: Միակ հարստությունը, որ բերել է նա յուր հետ հայրենական տնից, եղել է յուր մաշված տրեխները, ճանապարհորդական փայտը և պարկը: Նա սկզբում լինում է ծառա մի եվրոպական, կամ այլ վաճառականի մոտ ամենաչնչին ռոճիկով: Նորա ժրությունը և հավատարմությունը բարձրացնում է նորան մինչև գործակատարի աստիճանը: Քանի տարուց հետո նա ստանում է մի մասը յուր աղայի աշխատանքից, հետո յուր համար անկախ առևտուր է անում: Եվ դու տեսնում ես, քսան տարի առաջ թշվառ, աղքատիկ խրճիթներում բնակվող ղարադաղցին այսօր փառավոր կյանք է վայելում եվրոպական կարասիքներով զարդարված գեղեցիկ տների մեջ, և սկսում է գնել չալաբիան բռնակալներից այն գյուղերը, որտեղ ինքը մի ժամանակ ստրուկ էր, որո հողը ջրում էր յուր արտասուքով...:

Մուհարլեմի խռովությունքը դադարել էին արդեն, ես կարող էի մի փոքր համարձակ պտտել քաղաքում: Եվ մի գեղեցիկ առավոտ, իմ տանտիրոջ հետ ձի նստելով, գնացիմք ման գալու:

Նեղ, ծուռումուռ շուկաները վերջ չունեին: Անծանոթ մարդը շատ հեշտությամբ կմոլորվեր ծածկված չարշիների և փողոցների լաբիրինթոսի մեջ: Տները արտաքուստ չէին ցուցանում ոչինչ գեղեցկություն, նոցա բոլոր շքեղությունը, գեղեցիկ սեռի հետ, փակված էր հարեմի պատերի մեջ: Այդ պատճառավ, այդ հսկա, լայնատարած քաղաքը պատկերացնում է մի տխուր, ասիական կերպարանք:

Կեղտոտությունը տիրում է ամեն տեղ: Մի բան խիստ շատ էր հետաքրքրում իմ ուշագրությունը, թե ինչու, համարյա բոլոր տներում, բակերի մակերևույթը մինչև տասը, քսան արշին խոր էր ընկած քուչաների հավասարությունից: Պատճառը խիստ պարզ էր, որովհետև քուչաները չեն ավելում, չեն մաքրում աղբից, ցեխից և փոշուց, կեղտոտությունքը մնալով միմյանց վերա պնդանում են, և քուչան հետզհետե բարձրանում է:

Քաղաքի մեջ, մեծ փողոցների վերա հանդիպում էին ինձ ահագին, լայնատարած գերեզմանատներ: Այդ ընդդեմ առողջապահական կանոններին երևույթը՝ իմ տանուտերը մեկնեց նորանով, թե պարսիկները յուրյանց մեռելները նորա համար թաղում են մեծ փողոցների վերա, որ անցուդարձ անողները նոցա հոգուն աղոթք կարդային: Ես մտածում էի, որ զրադաշտական Պարսկաստանը, Արամազդի և Արիմնի տիրապետության ժամանակ, ավելի խելոքությամբ էին վարվում մեռած դիակների հետ, քան թե Մուհամմեդի շիաները, որ յուրյանց մեռելները չեն էլ թաղում հողի մեջ, այլ դնում են դատարկ փոսերում և երեսը միայն ծածկում են հողով: Որպեսզի ապականությունը բոլորովին չտիրե նորան, որովհետև մի օր նույն դիակը հանվելով պիտի տարվի Քարբալայի սուրբ հողումը յուր վերջին հանգստությունը վայելելու: Գերեզմանները գտնվելով քաղաքի մեջ մեծ փողոցների վերա, միշտ ոտնակոխ են դառնում զանազան չորքոտանիներից, շատ անգամ ծակվում են, և իսկույն դուրս է փչում հոտած մարմինների արտաշնչությունը:

Իսկ շատերը չեն էլ դնում փոսերի մեջ յուրյանց մեռելների դիակները, այն լեցնում են գերեզմանատների մոտ շինված մի հասարակաց ամբարում, որ կոչվում է դախմա, նորա լուսամուտներից միշտ դուրս է փչում թունավոր օդը:

Վերոհիշյալ երևույթները աչքի առջև ունենալով, փոքրիշատե մեկնվում է այն հարցը, թե ինչու Պարսկաստանի քաղաքների կյանքի հետ միշտ կապակից են լինում խոլերան և շատ անգամ ժանտախտը:

Խոլերայի տարածվելուն փոքր չեն նպաստում զինվորանոցները, որք շինված են համարյա քաղաքի սրտումը: Թաբրիզեցին երբեք չէ կարող հավատալ, թե քաղաքումը խոլերա կա, եթե զինվորանոցների մեջ չէին մեռնում սարվազները: Որովհետև խոլերան նախ և առաջ այստեղից է բարձրացնում յուր դրոշակը:

Թաբրիզը զուրկ է գետերից: Մի գետ Աջի-չայ անունով, յուր ջրի դառնահամ լինելու պատճառավ անպիտան է բնակիչների գործածությանը, նա ևս ամառը շատ անգամ չորանում է: Գործածության համար հարուստները — հեռու տեղերից, ստորերկրյա խողովակներով, բերած են քարհեզներ (ջրանցքներ) և նոցա ջուրը վաճառում են բնակիչների վերա: Ամեն մի թաբրիզեցին յուր տան ներքի հարկումը շինված ունի ստորերկրյա մի ամբար, որ կոչվում է աբ — ամբար, այսինքն՝ ջրի ամբար: Այդ ջրամբարները հաղորդակցություն ունեն ջրանցքների հետ, և տարենը մի քանի անգամ լեցնվում են ջրով, որտեղից ամիսներով գործ են ածում տնեցիք: Այդ պատճառավ թաբրիզեցին երբեք թարմ ջուր չունի:

Մեր զբոսանքը տևեց մինչև կեսօր: Ճշմարիտն ասած, ոչինչ առանձին զվարճություն չբերեց ինձ: Ամեն տեղ՝ միևնույն ծուռումուռ փողոցները, ամեն տեղ միևնույն տները, բոլորը միանման, տխուր, մռայլոտ, և ամեն կողմից փակված, որպես ասիական անշարժ կյանքը…

Միայն տեղ-տեղ հանդիպում են քեզ կոլոլված գունդեր. նոքա շարժվում են, նոքա առաջ են ընթանում: Նոքա նմանում են այն ուռած կապտագույն ամպերին, որք լողում են մթնոլորտի մեջ: Դու մոտենում ես: Խորհրդական սփածանելիքի ճեղքից հանկարծ կայծակին են տալիս մի զույգ կրակոտ աչքեր, սև, ախտաբորբոք աչքե՛ր... և իսկույն ծածկվում են...: Դու հասկանում ես, որ դոքա կանայք են: Խե՛ղճ կանայք, որքան ցավալի է ձեր վիճակը, տան մեջ ծածկված, դրսումը ծածկված...փա՛կ է ձեր կյանքը, թե բարոյապես և թե մտավորապես:

Իմ ուշադրությունը գրավեց միայն Գոյ-Մեչիտը, արաբացվոց մի հին մզկիթի փլատակները, ճշմարիտն ասած, պատիվ է բերում նա արևելյան ճարտարապետությանը, մոզաիկները, քանդակները, ղորանի արձանագրությամբ — ահագին մարմարիոնից քարերը՝ անհամեմատ գեղեցիկ են: Մի այլ նշանավոր հնություն կարելի է համարել Արքը, դա մի հսկա մինարեթ է, վիթխարի կերպով դիմանալով դարերի հոսանքին, մինչև այսօր կարծես իշխում է ամբողջ քաղաքի շինությունների վերա:

Ես վերադարձա իմ կացարանը, կեսօրից բավականին անց էր: Մի բանով միայն ես գոհ էի, որ այն օրվա զբոսանքը ինձանում պատճառեց սաստիկ ախորժակ ճաշելու:

Ճաշին ինձ հետ սեղանակից եղան զանազան մարդիք, որք ներկայացուցիչներ էին զանազան երկրներից եկած գաղթականների: Ես նկատում էի, նոցանից ամեն մինը յուրյանց մեջ առանձնապես խոսում էին յուրյանց գավառական բարբառով, բայց երբ խոսակցությունը դառնում էր ընդհանուր, նոքա գործ էին ածում բավականին մշակված լեզու: Այդ բանը ինձ շատ

ուրախացրուց. մտածելով, երբ կանցնի հին սերունդը, թաբրիզեցի հայերը կունենան ավելի մաքուր և նոր գրականությանը մոտ լեզու, քան այլ երկրներում բնակվող հայերը:

Նոքա ամենքը գիտեին գրել կարդալ և բոլոր ժամանակը խոսում էին ուսման, կրթության, ազգասիրության, վաճառականության, հոգևորականության վերա և երբեմն մեջ էին գցում կրոնական վիճմունքներ:

Երեկոյան պահուն տանուտերս ինձ ստիպեց յուր հետ գնալ եկեղեցի, ասելով, թե այն օր տոն էր: Ես ուրախությամբ հանձն առի և քանի րոպեից հետո մեք գտանվում էիմք եկեղեցվո մոտ: Նա բավականին հոյակապ շինվածք էր, բայց շատ հասարակ ճարտարապետության գործ: Նա չուներ զանգակատուն, որովհետև քրիստոնյա եկեղեցվո զանգահարությունը արգելված է մահմեդական աշխարհում: Ժամտան մղդսին, փայտյա մուրճը ձեռքին, սովորական ժամերում, ստիպված է բախել ժողովրդի դռները և հրավիրել նորանց աղոթելու: Այսուամենայնիվ եկեղեցին լիքն էր բազմությամբ: Երևում էր, կրոնական ջերմեռանդությունը դեռ խիստ վառ էր նոցա մեջ:

Ես կանգնեցա մի սյունի մոտ, ոչ հեռու այն տեղից, որ առանձնապես բաժանված էր կանանց համար: Հարեմական դրությունը մահմեդական Պարսկաստանի երևում է և աստուծո տաճարի մեջ: Կանայքը կանգնած էին տղամարդերին անտեսանելի, որոշված և չորեքկողմից փակված տեղում: Փոքրիկ դուռը, ուսկից քահանան մտնում էր նորանց խնկարկելու կամ գանձանակ հավաքելու, ծածկված էր վարագույրով: Նոքա դուրս են գալիս յուրյանը խորանից պատկերները համբուրելու այն միջոցին, երբ բոլոր տղամարդ ժամավորքը հեռացել էին արդեն:

Ճշմարիտն ասած, կանանց ղռվռոցը, նոցա քչփչոցը չթողեցին ինձ մի բան լսել ժամերգությունից, թեև առանց դորան էլ նկատելի էր, որ շատ անկարգ էր: Ամբողջ ժամանակը ես մտածում էի այն բանի վերա, թե ինչու հայ կանայք աստուծո տաճարի մեջ չէին պահպանում համեստության կանոնները, որո ընդհակառակն նոքա ընտանեկան կյանքի մեջ շատ համեստ, ամոթխած և լուռ են: Այդ երևույթը ես մեկնեցի հորանով, որ Պարսկաստանում հասարակական կյանքը խիստ սահմանափակված լինելով, կանայք հանդիպում են միմյանց միայն եկեղեցումը և այդ միակ հարաբերությունը առիթ է տալիս նորանց այնտեղ դուրս թափել յուրյանց սրտի բոլոր կրքերը: Նոցա բոլոր զանգատները, կռիվները, բամբասանքները, վճռվում են եկեղեցում: